

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Кучма Роман Петрович

УДК: 94(37):323.311:327(262.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**НОБІЛІТЕТ І ПОЛІТИКА РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ У РЕГІОНІ
ПОНТУ ЕВКСИНСЬКОГО (VI ст. до Р. Х. – I ст. після Р. Х.)**

032 Історія та археологія

03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Р. П. Кучма

Науковий керівник: Відейко Михайло Юрійович, доктор історичних наук,
старший науковий співробітник

Київ - 2026

АНОТАЦІЯ

Кучма Р. П. Нобілітет і політика Римської республіки у регіоні Понту Евксинського (VI ст. до Р. Х. – I ст. після Р. Х.) – кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія» (032 – Історія та археологія) – Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2026.

Розташування регіону Понту Евксинського на межі середземноморського античного світу та варварської периферії зумовило його постійне перебування у стані підвищеної політичної та військової напруги. Пов'язані з цим події, зафіксовані давніми авторами, долучили історико-географічний ареал Південної України до історії античності.

Коли понад дві тисячі років тому межі Римської держави просунулися у напрямку берегів Понту, її еліта стала активним учасником місцевої політики. Ця обставина зумовлювала специфіку поведінки римського нобілітету стосовно східного вектора зовнішньої політики Риму. Поряд із безпосередньо контрольованими та керованими нобілітетом провінціями, до політичної орбіти Риму на кілька століть були включені клієнтські (залежні) та союзні держави, в тому числі у Північно-Західному Причорномор'ї та Тавриці. Нобілітет виступав патроном таких держав та громад, захищаючи їх інтереси у сенаті й отримуючи натомість окремі економічні та політичні преференції. Системне та цілісне вивчення політичної історії епохи домінування Риму в регіоні Понту Евксинського упродовж тривалого часу залишалося поза основним дослідницьким фокусом.

У дисертації досліджено роль римського нобілітету у формуванні та втіленні римської політики в регіоні Понту Евксинського від республіканської до ранньоімперської доби. У центрі уваги перебувають механізми політичного, ідеологічного, військового та економічного впливів римської еліти, а також, особливості військово-дипломатичної експансії та методи інтеграції місцевих еліт

у соціально-політичну ієрархію Риму. Аналіз політики Риму стосовно цього регіону поглиблює розуміння інтеграційних процесів у межах держави та дає змогу виявити роль нобілітету у формуванні моделі взаємодії між метрополією і периферією на рівні еліт.

Методологічну основу дослідження становить принцип методологічного плюралізму, що дозволило провести комплексний аналіз нобілітету як політичної, республіканської, а згодом — імперської еліти. Ключовим підґрунтям обрано концепцію соціальної влади М. Манна («ІЕМР»), яка дає змогу розглянути нобілітет як динамічну мережу еліт через взаємодію ідеологічного, економічного, військового та політичного джерел влади. Окрім цього застосовано концепції «легіонерської економіки», «імперії домінування» та «територіальної імперії».

Окремою частиною є антропологічний підхід, крізь призму якого нобілітет досліджується як соціокультурне явище. Для реконструкції ролі нобілітету як інтеграційного чинника у регіоні використано просопографічний метод. Значну увагу приділено критичному переосмисленню римоцентричної традиції античних наративних джерел, що дозволило їх залучити через перехресне зіставлення з іншими джерелами. Джерельну базу становлять наративні, епіграфічні, нумізматичні та археологічні матеріали.

У роботі доведено, що політика Риму в регіоні Понту Евксинського не була результатом єдиної, сформованої централізованої стратегії, а була ситуативною та зазнавала глибоких трансформацій з ініціативи окремих представників нобілітету. Подібні зміни були зумовлені внутрішньополітичною боротьбою, клієнтськими зв'язками, а також особистими амбіціями нобілів.

Процес включення Понту Евксинського до римської зони впливу супроводжувався адаптацією місцевих політичних еліт до римської системи побудови державної влади. Залежно від ступеня інтенсивності римської присутності Риму в регіоні, визначається три рівні такої взаємодії: 1) зона прямого контролю; 2) зона дипломатичного контролю; 3) зона зовнішнього впливу. Це зумовило формування гібридних форм управління державними утвореннями, що визнали домінування Риму над собою у зоні дипломатичного

контролю. Становлення міцного зв'язку між Римом та його клієнтами відбувалося через посередництво нобілітету, забезпечуючи римське панування в регіоні.

Таким чином, дослідження інтеграції північної частини Понту Евксинського підкреслює історичну пов'язаність Південної України з європейською цивілізацією, витoki якої сягають античності. Через аналіз романізації ми маємо змогу глибше зрозуміти процеси поєднання античних та місцевих традицій. У результаті виник унікальний соціокультурний синкретизм на території Північного Причорномор'я, досвід якого стає особливо цінним у контексті вивчення тягlosti геополітичного значення її як простору взаємодії різних цивілізацій у питаннях регіонального безпекового співробітництва.

Наукова новизна полягає у наступному:

Здійснення комплексного аналізу дозволило *вперше*:

- визначити роль римського нобілітету в формуванні та реалізації політики Римської республіки в регіоні Понту Евксинського з урахуванням специфіки внутрішньополітичних та регіональних процесів;
- на основі поєднання наративних, епіграфічних, нумізматичних та просопографічних джерел встановити персональну участь окремих представників нобілітету у військових кампаніях та в управлінні провінціями у регіоні.

Уточнено:

- зміст поняття «римський нобілітет» як нової політичної еліти в умовах трансформації держави полісного типу в імперію з урахуванням ролі стану сенаторів та вершників у реалізації східного вектора зовнішньої політики Риму;
- характер і механізми римської експансії у регіоні Понту Евксинського як сукупності приватних ініціатив нобілів, зумовлених клієнтськими відносинами та міжособистісною боротьбою;
- роль еліт місцевих державних утворень Північного Причорномор'я у процесах інтеграції до римської імперської системи через інститут клієнтели.

Набуло подальшого розвитку:

- уявлення про Понт Евксинський як регіон римської політики, що поєднував військове домінування та дипломатичний контроль;
- уявлення про взаємозв'язок між проявами кризи республіки та римською експансією на Сході.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості їх використання для розвитку сучасного антикознавства та наукових студій з історії розвитку римської державності, античного суспільства та політології. Фактичний та аналітичний матеріал може бути залучений для підготовки навчальних курсів, лекцій, посібників і підручників з історії Стародавнього Риму та спеціальних курсів з історії античного світу та Північного Причорномор'я.

Ключові слова: нобілітет, Римська республіка, Понт Евксинський, Північне Причорномор'я, античність, римська провінція, клієнтела, римська політика, антична доба, Римська імперія, романізація. Октавіан Август, Мітрідат VI Євпатор.

Список публікацій у наукових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України

1. Roman Kuchma, «The Roman Presence in the Northern Black Sea Region during the Republican Era: A Sociocultural Dimension», *Skhid* 7, no. 3 (2025): 24-30. doi: [10.21847/2411-3093.2025.733](https://doi.org/10.21847/2411-3093.2025.733)
2. Роман Кучма, «Інтеграція держав Еллади та Понту Евксинського до складу Римської Республіки (III–II ст. до Р. Х.)», *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія* 15, no. 42 (2025): 42–49. doi: [10.34079/2518-1521-2025-15-42-42-49](https://doi.org/10.34079/2518-1521-2025-15-42-42-49)
3. Роман Кучма, ««Πόλις», «civitas» чи «res publica»? Проблема інтерпретації природи античної римської держави у наукових працях», *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*, no. 29 (2024): 70–80. doi: [10.32589/2412-9321.29.2024.301786](https://doi.org/10.32589/2412-9321.29.2024.301786)

Публікації, у яких додатково висвітлено результати дисертації

4. Роман Кучма, «Patria est ubicumque est bene: нобілітет у союзницькій війні (90–87 рр. до Р. Х.). Інтеграція італіків у римську громадянську общину», «*Z tarczą albo na tarczy*»: *wojny w historii cywilizacji światowej*, (2022): 60-64.
5. Роман Кучма, «Система державного управління Римської республіки під час руйнації полісної структури», *Człowiek w historii vs historia człowieka*, (2021): 16-21.
6. Роман Кучма, «Еволюція міжособистісних стосунків тріумвірів (на тлі зміни політичної ситуації в римській республіці I ст. до н. е.)» *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość*, (2019): 58-63.

Участь у конференціях

7. Роман Кучма, «До проблеми визначення межі впливу Римської держави у регіоні Понту Евксинського» (Proceedings of the XXIII International Scientific and Practical Conference, Seville, June 10–13, 2025): 76–78.
8. Роман Кучма, «Проблема інтерпретації природи античної римської держави у античних працях» (Modern Strategies of Global Scientific Solutions: Proceedings of the V International Scientific and Practical Conference Stockholm: International Scientific Unity, 2023. December 27–29, 2023): 129–32.

ABSTRACT

Kuchma R. P. Nobility and politics of the Roman Republic in the Pontus Euxinus region (6th century BC – 1st century AD). – on the rights of manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 07.00.02 «World History» (032 – History and Archaeology) – Boris Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, 2026.

In the context of the history of the Roman Empire, the Pontus Euxinus region remained outside the main focus of research for a long time. The region's unique location on the border between the ancient Mediterranean world and the barbarian periphery meant it was constantly in a state of heightened political and military tension, caused by periodic attacks from stateless tribes and Hellenistic rulers. This circumstance shaped the specific behavior of the Roman nobility regarding the eastern vector of Rome's foreign policy. Therefore, alongside the territories directly controlled as provinces governed by the nobility, client and allied states were widespread in the region of Pontus Euxinus, functioning under conditions of a shortage of administrative resources. The nobility acted as patrons of such states and communities, defending their interests in the Senate and receiving certain economic and political privileges in return.

This dissertation examines the role of the Roman nobility in shaping and implementing Roman policy in the region of Pontus Euxinus from the Republican to the Early Imperial periods. The focus is on the mechanisms of political, ideological, military, and economic influence of the Roman elite, as well as the characteristics of military-diplomatic expansion and methods of integrating local elites into Rome's socio-political hierarchy. An analysis of Rome's policy toward this region deepens our understanding of integration processes within the state and allows us to identify the role of the nobility in shaping the model of interaction between the metropolis and the periphery at the elite level.

The methodological framework of the study is based on the principle of methodological pluralism, which enabled a comprehensive analysis of the nobility as a political, republican, and subsequently imperial elite. The primary theoretical

foundation is M. Mann's concept of social power («IEMP»), which allows for the examination of the nobility as a dynamic network of elites through the interaction of ideological, economic, military, and political sources of power. Additionally, the concepts of "legionary economy," "empire of domination," and "territorial empire" have been applied.

A distinct component of the research is the anthropological approach, through which the nobility is studied as a socio-cultural phenomenon. To reconstruct the role of the nobility as an integration factor in the region, the prosopographical method was employed. Significant attention is paid to the critical reappraisal of the Rome-centric tradition of ancient narrative sources, allowing for their integration through cross-comparison with other types of evidence. The source base comprises narrative, epigraphic, numismatic, and archaeological materials. The study demonstrates that Rome's policy in the Pontus Euxinus region was not the result of a single, established centralized strategy, but was situational and underwent profound transformations at the initiative of individual members of the nobility. Such changes were driven by internal political struggles, clientelistic ties, and the personal ambitions of the nobility.

The process of incorporating Pontus Euxinus into the Roman sphere of influence was accompanied by the adaptation of local political elites to the Roman system of state governance. This led to the emergence of hybrid forms of government in the states that recognized Rome's dominance over them. The establishment of a strong bond between Rome and its clients occurred through the mediation of the nobility, ensuring Roman rule in the region.

Thus, research into the integration of the northern part of Pontus Euxinus highlights Ukraine's historical connection to European civilization, whose origins date back to antiquity. Through an analysis of Romanization, we gain a deeper understanding of the processes by which ancient and local traditions were combined. As a result, a unique sociocultural syncretism emerged in the Northern Black Sea region, the experience of which becomes particularly valuable in the context of studying the continuity of the geopolitical significance of the Northern Black Sea region as a space

for interaction between different civilizations in matters of regional security cooperation.

Scientific **novelty** of the study is as follows:

Through a comprehensive analysis, the following results have been achieved for the **first time**:

- determined the role of the Roman nobility in the formation and implementation of the Roman Republic's policy in the Pontus Euxinus region, taking into account the specifics of domestic political and regional processes;

- established, based on a synthesis of narrative, epigraphic, numismatic, and prosopographical sources, the personal participation of individual members of the nobility in military campaigns and provincial administration within the region.

The following have been **clarified**:

- the definition of the term "Roman nobility" as a new political elite emerging during the transformation of a polis-type state into an empire, considering the roles of the senatorial and equestrian orders in implementing the "eastern vector" of foreign policy;

- the nature and mechanisms of Roman expansion in the Pontus Euxinus region as a complex of private initiatives by nobles, driven by clientelistic relations and interpersonal political competition;

- the role of local elites of the North Black Sea state formations in the processes of integration into the Roman imperial system through the institution of clientela.

The following have been **further developed**:

- the perception of the Pontus Euxinus as a specific region of Roman policy that integrated military dominance with diplomatic control;

- the understanding of the interconnection between the manifestations of the crisis of the Roman Republic and the dynamics of Roman expansion in the East.

The practical significance of the research findings lies in their potential application to the advancement of modern classical studies and scholarly research on the

history of the development of the Roman state, ancient society, and political science. The factual and analytical material can be used to prepare courses, lectures, manuals, and textbooks on the history of Ancient Rome, as well as specialized courses on the history of the ancient world and the Northern Black Sea region.

Keywords: nobility, Roman Republic, Pontus Euxinus, Northern Black Sea Region, Antiquity, Roman province, Clientela, Roman policy, Ancient Era, Roman Empire, Romanization, Octavian Augustus, Mithridates VI Eupator.

The scientific articles published in scientific journals listed as of the publication date that are included to the list of scientific professional publications of Ukraine

1. Roman Kuchma, «The Roman Presence in the Northern Black Sea Region during the Republican Era: A Sociocultural Dimension», *Skhid* 7, no. 3 (2025): 24-30. doi: [10.21847/2411-3093.2025.733](https://doi.org/10.21847/2411-3093.2025.733)

2. Роман Кучма, «Інтеграція держав Еллади та Понту Евксинського до складу Римської Республіки (III–II ст. до Р. Х.)», *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія* 15, no. 42 (2025): 42–49. doi: [10.34079/2518-1521-2025-15-42-42-49](https://doi.org/10.34079/2518-1521-2025-15-42-42-49)

3. Роман Кучма, ««Πόλις», «civitas» чи «res publica»? Проблема інтерпретації природи античної римської держави у наукових працях», *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*, no. 29 (2024): 70–80. doi: [10.32589/2412-9321.29.2024.301786](https://doi.org/10.32589/2412-9321.29.2024.301786)

Publications that additionally highlight the results of the dissertation

4. Роман Кучма, «Patria est ubicumque est bene: нобілітет у союзницькій війні (90–87 рр. до Р. Х.). Інтеграція італіків у римську громадянську общину», «*Z tarczq albo na tarczy*»: *wojny w historii cywilizacji światowej*, (2022): 60-64.

5. Роман Кучма, «Система державного управління Римської республіки під час руйнації полісної структури.», *Człowiek w historii vs historia człowieka*, (2021): 16-21.

6. Роман Кучма, «Еволюція міжособистісних стосунків тріумвірів (на тлі зміни політичної ситуації в римській республіці I ст. до н. е.)» *Nad Wisłą i*

Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość, (2019): 58-63.

Participation in conferences

7. Роман Кучма, «До проблеми визначення межі впливу Римської держави у регіоні Понту Евксинського» (Proceedings of the XXIII International Scientific and Practical Conference, Seville, June 10–13, 2025): 76–78.

8. Роман Кучма, «Проблема інтерпретації природи античної римської держави у античних працях» (Modern Strategies of Global Scientific Solutions: Proceedings of the V International Scientific and Practical Conference Stockholm: International Scientific Unity, 2023. December 27–29, 2023): 129–32.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	13
ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	19
1.1. Стан джерельної бази.....	19
1.2. Історіографія проблеми.....	34
1.3. Методологія дослідження.....	47
Висновки до першого розділу.....	58
РОЗДІЛ 2. РИМСЬКИЙ НОБІЛІТЕТ І РИМСЬКА ДЕРЖАВА	60
2.1. Рим як держава полісного типу.....	60
2.2. Нобілітет та державна ідеологія Риму.....	75
2.3. Нобілітет та економіка Республіки.....	89
2.4. Роль нобілітету у військовій сфері.....	98
2.5. Механізми участі нобілітету у внутрішній політиці	103
Висновки до другого розділу	108
РОЗДІЛ 3. СТАНОВЛЕННЯ РИМСЬКОЇ ВЛАДИ НА ТЕРЕНАХ ПОНТУ ЕВКСИНСЬКОГО (III СТ. ДО Р.Х. - I СТ. ПІСЛЯ Р. Х.)	111
3.1. Військово-політична експансія Риму.....	111
3.2. Рим у взаємодії з непровінційними суб'єктами	140
3.3. Адміністративне облаштування провінцій	149
Висновки до третього розділу	155
РОЗДІЛ 4. НОБІЛІТЕТ ЯК СУБ'ЄКТ ПОНТІЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РИМУ	157
4.1. Роль нобілітету у римській експансії	157
4.2. Нобілітет в управлінні Понтійськими територіями.....	169
4.3. Інтеграція місцевих еліт до римської соціальної та політичної ієрархії.....	186
Висновки до четвертого розділу	200
ВИСНОВКИ.....	202
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	209
ДОДАТКИ.....	225

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum

CIRB – Corpus Inscriptionum Regni Bosporani

IGBulg – Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae

IGRP – Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes

INBS – Inscriptions of the Northern Black Sea

IosPE – Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae

PIR – Prosopographia Imperii Romani

ВСТУП

Актуальність. Розташування регіону Понту Евксинського на межі середземноморського античного світу та варварської периферії зумовило його постійне перебування у стані підвищеної політичної та військової напруги. Пов'язані з цим події, зафіксовані давніми авторами, долучили історико-географічний ареал Південної України до історії античності. Традиційно дослідження римської експансії зосереджувалися на Середземномор'ї, тоді як Понт Евксинський розглядався фрагментарно та як периферія. Відсутність цілісної картини зумовлює необхідність комплексного переосмислення ролі римського нобілітету у формуванні політики Римської республіки в регіоні Понту Евксинського.

Дослідження інтеграції регіону Понту Евксинського до Римської держави має вагомим значення для розуміння включення території сучасної України до загальноєвропейського цивілізаційного простору. У цьому контексті античні поліси на північному узбережжі Понту Евксинського та у Тавриці виступали не просто периферією античного світу, а активними суб'єктами інтеграції в середземноморську ойкумену.

У геополітичній системі античного світу Понт Евксинський розташований на прикордонні римського та елліністичного просторів. Таке положення сформувало військово-політичну нестабільність цього регіону через ризик регулярних нападів варварів та кочовиків. Віддаленість від метрополії спричинила застосування тут особливих практик в умовах обмеженого управлінського ресурсу. Тому окрім провінцій, у цьому регіоні функціонували союзні та клієнтські держави, що втілювали інтереси Риму, визнаючи його домінування.

У зв'язку з цим варто осмислити механізми інтеграції віддалених регіонів у співвідношенні між прямим контролем і дипломатичним впливом, зокрема виокремити роль адаптації та подальшої інтеграції місцевих еліт до Римської

імперії. У такому контексті римський нобілітет виступає посередником і забезпечує поширення впливу метрополії, використовуючи ідеологічний, економічний, військовий та політичний вплив.

Тема дисертації «Нобілітет і політика Римської республіки у регіоні Понту Евксинського (VI ст. до Р. Х. – I ст. після Р. Х.)» затверджена Вченою радою Київського Столичного університету імені Бориса Грінченка (протокол №11 від 21 грудня 2022 р.).

Об'єктом дослідження є політичне життя римської громадянської общини та політика в утворених провінціях Понту Евксинського доби республіки та принципату кінця VI ст. до Р.Х. – I ст. після Р.Х.

Предметом дослідження є діяльність римського нобілітету, провідної верстви громадянської общини Риму, військової та політичної еліти по утвердженню римського панування та організації управління у регіоні Понту Евксинського.

Мета дослідження – реконструювати трансформацію ролі римського нобілітету в здійсненні державної політики у межах громади Риму, клієнтських і союзних держав та провінцій в регіоні Понту Евксинського та визначити її результати.

Досягненню зазначеної мети підпорядковано такі **завдання**:

- здійснити аналіз джерельної бази, історіографії та сучасного стану проблеми дослідження;
- обґрунтувати методологію та методи дослідження;
- проаналізувати генезу нобілітету в період становлення та розквіту Римської республіки, а також його перетворення у нову еліту в умовах трансформації держави полісного типу в імперію;
- дослідити особливості римського нобілітету як соціального стану крізь призму ідеологічної, економічної, військової та політичної сфер;
- висвітлити перебіг військово-політичної експансії та визначити механізми встановлення римського панування на теренах Понту Евксинського;

- показати роль нобілітету як суб'єкта понтійської політики Риму та розкрити специфіку інтересів нобілітету у Понтійському регіоні;
- встановити методи інтеграції провінцій та клієнтських держав у склад Римської держави та форми участі у ній нобілітету.

Хронологічні межі: VI ст. до Р. Х. – I ст. після Р. Х.

Нижня межа дослідження обумовлена становленням Риму як республіки та початком оформлення нового стану – нобілітету як суспільного явища. Верхня межа дослідження обумовлена становленням принципату, як перехідної моделі управління Римської держави, що поєднувала як республіканські та імперські елементи керування та завершенням становлення імперії за династії Юліїв-Клавдіїв та повним переходом до імперської системи управління.

Географічні межі: регіон Понту Евксинського, контрольований Римом: провінції Мезія, Фракія, Віфінія і Понт, Каппадокія та Боспорське царство.

Теоретико-методологічна основа. У дослідженні використано антропологічно орієнтований підхід, що дозволив розглянути римський нобілітет, як специфічну соціокультурну групу, діяльність якої визначається не лише раціональними державними інтересами, а й усталеними колективними практиками, зокрема через формальну та неформальну комунікацію. Також використано теорію соціальної влади М. Манна «ІЕМР», що дозволила проаналізувати римську присутність на Сході як переплетіння чотирьох автономних джерел влади. Спеціальні історичні методи: історико-генетичний – для визначення еволюції інститутів комунікації та взаємодії нобілітету; історико-порівняльний – для компаративного огляду моделей римського контролю в Східному Середземномор'ї та Понтійському регіоні. Додатково використано міждисциплінарні підходи під час опрацювання наративних, епіграфічних, нумізматичних та археологічних джерел.

Наукова новизна полягає у наступному:

Здійснення комплексного аналізу дозволило *вперше*:

– визначити роль римського нобілітету в формуванні та реалізації політики Римської республіки в регіоні Понту Евксинського з урахуванням специфіки внутрішньополітичних та регіональних процесів;

– на основі поєднання нарративних, епіграфічних, нумізматичних та просопографічних джерел встановити персональну участь окремих представників нобілітету у військових кампаніях та в управлінні провінціями у регіоні.

Уточнено:

– зміст поняття «римський нобілітет» як нової політичної еліти в умовах трансформації держави полісного типу в імперію з урахуванням ролі стану сенаторів та вершників у реалізації східного вектора зовнішньої політики;

– характер і механізми римської експансії у регіоні Понту Евксинського як сукупності приватних ініціатив нобілів, зумовлених клієнтськими відносинами та міжособистою боротьбою;

– роль еліт місцевих державних утворень Північного Причорномор'я у процесах інтеграції до римської імперської системи через інститут клієнтели.

Набуло подальшого розвитку:

– уявлення про Понт Евксинський як регіон римської політики, що поєднував військове домінування та дипломатичний контроль;

– уявлення про взаємозв'язок між проявами кризи республіки та римською експансією на Сході.

Практичне значення результатів дослідження полягає у можливості їх використання для розвитку сучасного антикознавства та наукових студій з історії розвитку римської державності та античного суспільства. Фактичний та аналітичний матеріал може бути залучений для підготовки навчальних курсів, лекцій, посібників, хрестоматій, цифрових каталогів, інтерактивних карт і підручників з історії Стародавнього Риму, а також спеціальних курсів з історії античного світу та Північного Причорномор'я, політології.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження відображено у 8 наукових публікаціях, із них: 3 – одноосібні статті у

фахових виданнях категорії «Б», 3 – розділи колективних монографій. Також результати оприлюднено у доповідях на 2 наукових конференціях.

Структура роботи. Дисертація складається з анотації (українською та англійською мовами), переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та літератури (183 позицій) та 10 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 240 сторінок, із них основного тексту 208 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан джерельної бази

Наукова розвідка активності римського нобілітету у басейні Понту Евксинського ґрунтується на розгалуженій сукупності джерел, що відображають різні аспекти взаємодії республіки з регіоном. Специфіка обраної теми вимагає залучення широкого кола різнопланових джерел, які дозволяють висвітлити як внутрішньополітичні механізми прийняття рішень у Римі, так і їх вплив на периферію римського античного світу. Оскільки в центрі уваги нашого дослідження перебувають еліти полісного суспільства Римської держави, пріоритетними виступають джерела, що дають змогу відтворити політичну історію та логіку дій римського нобілітету у регіоні Понту Евксинського. Ці джерела представлені корпусом наративних, епістолярних, епіграфічних, нумізматичних та археологічних пам'яток.

Джерельна вибірка характеризується значною неоднорідністю та нерівномірністю висвітлення окремих етапів римської присутності в регіоні Північного Причорномор'я. Початковий період експансії та розширення римського впливу представлений фрагментарними свідченнями античних авторів та даних археології. Від часу початку активізації східного вектора римської політики (III–I ст. до Р.Х.) корпус наративних джерел поповнюється свідченнями очевидців та детальними працями античних авторів, а також археологічними та нумізматичними матеріалами.

Джерельна база представлена творами античними авторами, що проживали у різні хронологічні проміжки. Найдавніші праці охоплюють доробок Евріпіда, Фулідіда та Арістотеля (V–IV ст. до Р. Х), дають ретроспективний погляд на Рим. У II ст. до Р. Х. належать праці Полібія та Катона Старшого. Доробок доби кризи республіки представлений як істориками так і очевидцями подій: промовама та листами Цицерона, записками Гая Юлія Цезаря, творами Саллюстія та Діодора

Сицилійського (I ст. до Р. Х.). Становлення імперії, зокрема доби Августа, в (I ст. до Р. Х.–I ст. після Р. Х.), висвітлена у доробку Тіта Лівія, Діонісія Галікарнаського, Страбона, Вергілія та Горація. Період I–II ст. після Р. Х. представлена працями Валерія Максима, Веллея Патеркула, Йосипа Флавія та Плінія Старшого. Доба розквіту імперії представлена працями Таціта, Плутарха, Аппіана, Светонія, Павсанія, Мнемона Гераклейського та Афінея. Джерелознавчий огляд завершується працями Діона Кассія та Феста (III–IV ст.).

При опрацюванні джерельної бази проблемою є необхідність подолання «римоцентричного» погляду, характерного для більшості античних авторів, що передбачає критичне використання цих відомостей. Феномен римоцентричності обумовлений не лише питанням географічної, етнічної чи політичної приналежності хроністів, але також є відображенням глибокої ідейної парадигми, у якій римська експансія легітимізується в історичному наративі. Писемна традиція схильна до гіперболізації ролі окремих представників нобілітету – Сулли, Лукулла та Помпея, водночас применшуючи вплив інших, як-от Марка Антонія. Діяльність нобілів розглядалася як частина реалізації римських чеснот та служіння загальному благу республіки. Корисливі мотиви, або ж невдачі приписувалися впливу негативним ідейно-культурним тенденцій, яких Рим зазнав від окупованих провінцій.

Військова експансія Риму розглядається в джерелах винятково як благо для народів та держав Понту Евксинського. Римські війни в цьому контексті є виключно справедливими, спрямованими на захист союзників або відплату за агресію, що нівелює роль корисливих стратегічних амбіцій римського нобілітету. Тому встановлення римського патронажу представлялося як виправдання всіх інтеграційних процесів, що відбувалися у провінціях. Тому встановлення римського патронату представлялося як виправдання всіх інтеграційних процесів, що відбувалися у провінціях.

Особливістю джерельної бази є лінгвокультурна дуальність наративних джерел. У зв'язку з цим поділяємо їх на грецьку і латинську інтелектуальну традицію, які мали відмінності в своїх підходах до тлумачення минулого. Тому в

нашому дослідженні ми виокремлюємо грекомовні та латиномовні наративні джерела.

Бачення римської історії, оцінка політики та діячів відбувалося через призму грецької моралі та впливу елліністичної традиції, в якій виховувались автори. Праці написані давньогрецькою мовою, мають різні відмінності у вживаних поняттях, тлумаченнях подій та акцентах опису, що не завжди корелюють з латинськими джерелами. Значна частина термінів чи окрема специфіка, що мала латинське походження трактувалася через призму світосприйняття греків. Що частково зумовлює викривлення сутності понять чи опису в спробах пояснити римський світ лише грецькими термінами.

Однак саме тому грекомовний доробок є особливо цінним як альтернативний погляд на римську історію з боку підкорених та інтегрованих народів. Першим аналітиком римської експансії виступає Полібій та його «Загальна історія», написана близько 167–118 рр. до Р. Х. Полібій обґрунтовує ідею переваги устрою Римської республіки відносно інших народів, що породжувало намагання виправдати римську експансію, та будь-які дії нобілітету як виважену стратегію на підтримання цієї ідеї¹. У його баченні Понт Евксинський, так само як і суміжні території та держави, це виключно об'єкт політичної та дипломатичної гри. Без Риму вони не існують, до моменту поки не вступають у контакт з республікою. Старий нобілітет в уявленні Полібія є моральним прикладом для новачків, що почали втрачати характерну для римлян мораль².

«Історична бібліотека» Діодора Сицилійського (I ст. до Р. Х.), являє собою не менш важливе джерело для дослідження³. На відміну від Полібія, Діодор не є очевидцем подій, про які оповідає. Він є радше компілятором та редактором, що поєднав дані з різних джерел, які сьогодні є втраченими. Головна увага Діодора прикута до питань моралі та політичного контексту, який супроводжував східний

¹ Polybius, *Historiae*, ed. T. Büttner-Wobst after L. Dindorf (Leipzig: Teubner, 1893), VI.43-56.

² Polybius, *Hist.*, 6.53-54.

³ Diodorus Siculus, *Library of History*, trans. C. H. Oldfather, Loeb Classical Library (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1933).

вектор політики Риму. В його описі все частіше лунали жорсткі оцінки римського панування, діяльності публіканів та нобілітету однак вони досі залишалися на засадах римоцентризму⁴.

Як і Діодор, він був еліном за походженням, але римським підданим. Така ж ситуація стосується Страбона, уродженця Понтійського царства, пізніше романізованого географа та мандрівника⁵. Він поєднує знання внутрішньої специфіки регіону Понту Евксинського та більше за інших авторів звертає увагу на спадщину Понтійського царства, зокрема щодо північних земель. У його візії Понт – багатий регіон, що викликав стратегічний інтерес римського нобілітету. Будучи інтегрованим у римське інтелектуальне коло, Страбон робить акцент на переході від військового протистояння до адміністративної стабілізації під римською аквілою⁶.

Опис не скільки історика, скільки філософа-мораліста Плутарха (I–II ст.) є цінним при огляді особистісної політики конкретних нобілів⁷. Його суб'єктивний підхід до життєписів видатних римських діячів перебуває в дихотомії з грецькими діячами, підтверджуючи таким чином ідею певної цивілізаційної єдності між греками та римлянами. Його інформація не завжди точна, часто гіперболізована з художньою метою. Плутарх – це насамперед моралізатор, що вибудовує конкретну етичну концепцію на прикладах порівняльних життєписів. Тому його праці можна долучити до просопографічних джерел. Саме він розкриває ту частину життя нобілітету, яка зазвичай залишалася поза політичним контекстом. У фокусі його уваги перебувають особистісні зв'язки, суперечності та оцінки діяльності нобілів через призму їхньої популярності серед громадян (політів⁸).

⁴ Diodorus Siculus, *Bibl. Hist.*, 37.6.

⁵ Strabo, *Geography*, trans. Horace Leonard Jones, vol. 1, Loeb Classical Library 49 (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917).

⁶ Strabo, *Geogr.*, 13.3.1.

⁷ Plutarch, *The Parallel Lives*, trans. Bernadotte Perrin, vol. 1, Loeb Classical Library (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1914), 5.2.

⁸ Plutarch, *Alexander*, 1.1–3; *Pericles*, 1.1–2.4; *Lucullus*, 39–41.

Хоч Аппіан Александрійський написав свій історичний доробок («Римська історія», «Громадянські війни»⁹), значно пізніше досліджуваної доби (II ст. після Р. Х.), його фактологічний матеріал, побудований за територіальним принципом, є неоціненним при дослідженні історії Причорномор'я. Завдяки такому підходу автор розкриває цілісну картину експансії в кожному конкретному регіоні. Його увага не розпорошена – вона зосереджена на змісті політики та бойових дій. Опис зосереджений навколо воєн, які значною мірою вплинули на римську експансію. Для нашого дослідження пріоритетною стала книга XII. «Мітридатіві війни», що є завершальною в циклі «Іноземні війни». У ній Північне Причорномор'я опиняється у фокусі римської політики та діяльності нобілітету. Опис Аппіана багатий на деталі, зокрема, на правові аспекти, взаємовідносини з клієнтами та особливості військових кампаній¹⁰.

У циклі «Громадянських воєн» Аппіана висвітлено внутрішньополітичний вимір діяльності нобілітету. Понтійський регіон, як і решта римської периферії, не залишився осторонь міжфракційної боротьби, розпочинаючи від протиборства маріанців та сулланців і до війни між колишніми тріумвірами Октавіаном і Антонієм. Висвітлення громадянської війни має часті відступи, що описують події, які відбувалися одночасно, а отже зачіпають конфлікти меншого масштабу ігнорувати які було неможливо. Завдяки цьому роль нобілітету можливо розглянути в комплексі, простежуючи нерозривний зв'язок між воєнними кампаніями на периферії та в самому Римі¹¹.

Греки за походженням, хоч були інтегровані у римську історичну канву, все ще зберігали притаманну для них інтелектуальну традицію написання. Тому їх праці так і залишилися «поглядом збоку» периферії, які не завжди здатні були повною мірою розкрити внутрішні аспекти міжфракційних конфліктів, окремих інтересів нобілів чи внутрішньої природи римського суспільства на момент його

⁹ Appian, *The Civil Wars*, trans. Horace White, vol. 3, Loeb Classical Library (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1913).

¹⁰ Appian, *Civ. Wars*, 2.38.

¹¹ Appian, *Civ. Wars*, 1.1–6.

трансформації. Тому логічним доповненням грекомовної джерельної бази є латинські наративні джерела.

Латиномовна джерельна база дослідження представлена авторами, які або належали безпосередньо до вищих щаблів римського політичного суспільства або перебували під його безпосереднім впливом. Перший корпус латинських текстів представлений епістолярною спадщиною римських нобілів-очевидців¹². Особливу увагу приділяємо промовам та листам Марка Туллія Цицерона¹³. Він є унікальним представником *homo novus* що попри своє походження, виступав на його підтримку. Його політична позиція вирізняється опортунізмом. У своїх промовах він обстоював інтереси публіканів та нобілітету. Літературна спадщина Цицерона сприяє реконструкції механізмів лобізму серед політичної еліти щодо східного вектора Римської політики¹⁴.

«Записки» Гая Юлія Цезаря певною мірою продовжують перелік наративних джерел¹⁵. Це не є у класичному розумінні історична хроніка, а радше автобіографічний звіт чи текст наближений до офіційних звітів перед сенатом. Пріоритетними для нашого дослідження є «Записки про громадянську війну». Вони містять відомості про події війни між Римом та Боспором у 48–47 рр. до Р. Х. Висвітлення динаміки політичних та військових подій відбувається від третьої особи. Через що штибу авторів долучають і його оточення, зокрема Авла Гірція, як ймовірного продовжувача записок¹⁶. У контексті східної кампанії

¹² Овідій, *Скорботні елегії. Листи з Понту*, пер. А. Содомора (Львів: Априорі, 2023); Sallust, *Letters to Caesar*, trans. John C. Rolfe, Loeb Classical Library (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1921).

¹³ Marcus Tullius Cicero, *Letters to Quintus and Brutus*, trans. D. R. Shackleton Bailey, Loeb Classical Library (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002); Marcus Tullius Cicero, *Epistulae ad Familiares*, ed. D. R. Shackleton Bailey (Cambridge: Cambridge University Press, 1977); Marcus Tullius Cicero, *Letters to Atticus*, ed. E. O. Winstedt (Ann Arbor: University of Michigan Library, 1912).

¹⁴ Marcus Tullius Cicero, *Pro Flacco*, trans. Louis E. Lord, Loeb Classical Library (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1937), 3.6–4.9; Marcus Tullius Cicero, *Pro Murena*, trans. Claud Macdonald, Loeb Classical Library (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976), 1.2–3.

¹⁵ Gaius Julius Caesar, *The Alexandrian War*, trans. A. G. Way, Loeb Classical Library (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1955); Gaius Julius Caesar, *Civil War*, trans. Cynthia Damon, Loeb Classical Library (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016); Gaius Julius Caesar, *Caesar's Gallic War*, trans. W. A. McDevitte (New York: Harper & Brothers, 1869).

¹⁶ Caesar, *B.G.*, 8.1–3.

проти Помпея описано ставлення до понтійського питання з боку диктатора. Досліджуваний регіон розглядається у контексті боротьби за легітимність влади в умовах громадянської війни. Схід, що був клієнтським щодо Помпея, у ході кампаній шукав порозуміння з Цезарем. У політиці стосовно Боспорського царства Цезар демонструє прагматичне ставлення до долі клієнтських царств здійснюючи перегляд попереднього устрою Помпея¹⁷.

Критика доробку Цезаря вимагає критичного осмислення наданої ним інформації через порівняльний аналіз з іншими джерелами. Цілком очікувано, що у подібному творі буде присутня частка неточностей через свідоме перекручення, замовчування помилок або гіперболізацію власних успіхів. Опис понтійської кампанії тут спрощено: фактично зведений до епізодичного зіткнення протиборців, що більш детально у працях інших хроністів.

Своєрідний підсумок на зламі епох, між республікою та імперією представлений заповітом Октавіана Августа, як принцепса сенату¹⁸. Це унікальне джерело римське джерело, що було оприлюднено у 14 р. після Р. Х., що містить узагальнені висновки щодо становлення Римської держави як імперії. «Діяння Божественного Августа» (лат. *Res Gestae Divi Augusti*) – це автобіографічне узагальнення зроблене Августом при огляді своєї діяльності. У рамках заповіту знаходиться легітимізація влади принцепса, акцент на відновленні порядку й миру. Окреслено стан міжнародних відносин, зокрема з народами, що не перебували під прямим впливом Римської держави. Утім, мешканці прикордоння усвідомлювали роль римлян і рахувалися з їхньою силою та авторитетом. Встановлення дружніх відносин згадуються у контексті встановлення беззаперечного авторитету принцепса як гегемона у регіоні¹⁹.

Аналіз джерела свідчить про необхідність критичного оцінювання досягнень Августа у межах його імперської політики. Особливість тексту, а саме його лаконічність, зумовлює порівняння з альтернативними джерелами, що

¹⁷ *Bell. Alex.*, 78.3.

¹⁸ Augustus, *Res Gestae Divi Augusti*, ed. and trans. P. A. Brunt and J. M. Moore (Oxford: Oxford University Press, 1967).

¹⁹ Augustus, *Res Gestae*, V.26–30.

детальніше розкривають зміст його політики. Складні та виснажливі для держави процеси тут приховані риторичною лаконічністю, що не відображає об'єктивного стану. Сприйняття «*Res Gestae Divi Augusti*» - це аналіз ідеалізованого портрета римського панування.

Історія в п'яти книгах «лат. *Historiarum libri quinque*» Історія Гая Саллюстія Кріспа (приблизно 39–35 рр. до Р.Х.) збережена фрагментарно, однак у центрі її опису перебуває громадянська війна від смерті Сулли²⁰. Спадщина автора доповнюється його листами до Цезаря. Увага історика зосереджена на питаннях римської моралі та періоду її зламу. Минулі війни Риму, зокрема, проти Карфагена, в його працях мали справедливий характер, а нобілітет виступав політичною елітою, що діяла у інтересах своєї держави. Однак вир військових подій I ст. до Р. Х. розглядався ним через призму занепаду римської моралі, а експансія як спосіб особистого збагачення. Як очевидець та сучасник подій (86–35 рр. до Р. Х.), що відображені в його творах, Крісп критикує державну політику та нобілітет, які на його думку, спричинили кризу ідентичності самих римлян. Останні в процесі постійної експансії стали жертвами звичаїв покорених ними народів²¹.

Наратив у формі хронік періоду розквіту республіки представлений доробком Тита Лівія (у наприкінці I ст. до Р. Х.). Його описи додають верифікації подіям III – II ст. до Р.Х. які були описані його грецькими попередниками. Епізодично збереглися книги у формі періох (стислих переказів), що висвітлювала період пізньої республіки «Історія Риму від заснування міста» стає джерелом для осмислення процедурних аспектів формування римського світу у контексті східного вектора римської політики. Нобілітет, у описі Лівія, маскував свій прагматичний інтерес ідеєю служіння суспільству і захисту зобов'язань щодо союзних чи клієнтських держав²².

²⁰ Sallust, *Fragments of the Histories. Letters to Caesar*, trans. John T. Ramsey, Loeb Classical Library 522 (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2015).

²¹ Sallust, *Hist. fr.*, 1.11–12.

²² Titus Livius, *Ab urbe condita*, ed. Mauritius Mueller, vol. 6 (Leipzig: Teubner, 1898), 31.1.

Продовжує перелік авторів-очевидців Веллей Патеркул (середина I ст. після Р. Х.) та його «Римська історія»²³. Як представник нобілітету вже імперської доби, історик відрізняється ідеями легітимізації влади Риму у регіоні Понту Евксинського. Будучи залученим до керування досліджуваним регіоном, Патеркул деталізує долі клієнтських правителів Сходу після перетворення їх держав на римські провінції. Його історія героїзована та у певною мірою насичена суб'єктивними оцінками постатей полководців діяльність яких стала визначальною для долі усього регіону Понту Евксинського²⁴.

Найповніше період ранньої імперії розкритий Корнелієм Тацитом (початок II ст. після Р.Х.). Значна увага «Анналів» присвячена політичним та дипломатичним перипетіям навколо клієнтських держав Причорномор'я²⁵. Виходячи за межі військової історії, Тацит продовжує опис римського впливу на Понт Евксинський визначаючи його як тривалий державницький процес. Нобілітет, до якого входив і сам античний автор, виступає новою імперською елітою, що через тексти Тацита рефлексує про свою роль у формуванні імперії²⁶.

Втіленням синкретизму грецької та латинської традицій написання історії стала праця Діона Кассія (початок III ст. після Р. Х.)²⁷. Будучи вже сформованим римських нобілем від поєднав практики грецького письма зі знанням сутності Римської держави. Саме у його творі найбільш повно розглянута доба пізньої республіки. Як представник нобілітету, він дивиться на її суть із середини системи. Він деталізує юридичні тонкощі правового аспекту політичних питань, що поставали перед республікою. Доступ до римських архівів, який він мав перебуваючи на державних посадах, надав змогу Діону Кассію більш детально описати події минулого. Його дані, щодо чисельності військ чи умовах договорів частіше є раціональнішими з-поміж його колег істориків, які були схильні до

²³ Velleius Paterculus, *The Roman History*, trans. Frederick W. Shipley, Loeb Classical Library 152 (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1924), 2.122.

²⁴ Velleius Paterculus, *Roman History*, 2.33; 2.40.

²⁵ Корнелій Тацит, *Анналі. З часу відходу Божественного Августа*, пер. О. Кислюк (Київ: Український письменник, 2013), 2.56; 11.8; 12.15; 14.23.

²⁶ Тацит, *Анн.* 3.65.

²⁷ Cassius Dio, *Roman History*, trans. Earnest Cary, Loeb Classical Library (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1914).

перебільшень. Системний підхід Кассія стає головним джерелом для ревізії республіканської історії²⁸.

При аналізі наративних джерел, що висвітлюють участь нобілітету у римській експансії, виділяється спільна фундаментального риса для усіх античних авторів, незалежно від часу написання, у текстах домінує ідея винятковості ролі Риму. Запорукою цієї винятковості виступає ідея римської долі (лат. *fatum*). Римські історики та мислителі мимоволі формували цілісне ідеологічне уявлення про те, що Рим з моменту свого заснування був обраний богами для встановлення світового порядку. Цією ідеєю пронизані твори Тіта Лівія «Від заснування міста», За Лівієм, боги активно сприяли перемогам держави, і всі успіхи визначалися актом божественної волі, а будь яка поразка її карою²⁹.

Це відображено також і у Вергілія, який в епоху Августа закликав: «пам'ятай, римлянине, що ти маєш правити народами... упокорювати гордин і щадити підкорених»³⁰. У цих рядках формувалися засади Риму як імперії. У працях як Аппіана та Плутарха, які описують Мітрідатові війни, відчувається цей підхід. Рим, прийшовши на Схід, зустрів держави і народи тут у стані хаосу і протиборства, однак зміг принести туди мир і порядок. Тому у контексті навіть римських істориків грецького походження простежувалася ідея, що залучення територій у сферу римських інтересів сприятиме їхньому захисту від варварів.

Писемні джерела утворюють складну, багатошарову картину римської присутності в регіоні Понту Евксинського. Вони вирізняються значним обсягом інформативної спадщини, що здатна висвітлити динаміку інтеграційних процесів. Однак, наративні джерела часто залишають поза увагою повсякденну історію регіону, фіксуючи лише пікові моменти військових тріумфів чи політичних криз. Подолання лакун у фактологічному змісті історії та суб'єктивізму античних хроністів відбувається через залучення матеріальних джерел.

²⁸ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, 37.7.

²⁹ Livy, *Ab urbe condita*, 29.8.

³⁰ Virgil, *The Bucolics, Aeneid, and Georgics of Vergil*, trans. J. V. Greenough (Boston: Ginn & Co., 1900), *Aen.* 6. 851–853.

Усвідомлення ролі Понту Евксинського у загальному концепті римського бачення облаштування світу відбувається через аналіз картографічних джерел. Використано карту кінця I ст. до Р.Х. (Додаток В) з портику Марка Віпсанія Агріппи, як джерело уявлень про світобудову і напрямки експансії римської держави. На цій карті Північне Причорномор'я показане як периферія імперії. Експансія у цей регіон могла розглядатися як кампанія, де витрати переважатимуть над здобутками, на відміну від південного узбережжя.

Доповнює це Певтінгерова таблиця (Додаток Ж), що відображає прагматику логістичних зв'язків³¹. Тут відображені головні дорожні артерії, що з'єднували Рим з провінціями, та фактично визначали його межі. Південне та східне узбережжя тут деталізоване, що дає змогу охарактеризувати маршрути військових кампаній на Сході. Північна частина до межі Дунаю відділена від решти імперії та не має сухопутного логістичного доступу. Весь зв'язок представлений морським сполученням у межах полісів, що були розташовані вздовж берегової лінії Причорномор'я.

Епіграфічні джерела доповнюють пласти джерельної бази доповнюючи нарівні джерела вказані вище³². Римська епіграфіка виступає інструментом публічної комунікації. Подана інформація тут не проходила літературні правки хроністів. Збережені написи, дають змогу інтерпретувати події у їхньому первинному юридичному та ідеологічному формулюванні. Однак епіграфіка досліджуваного регіону здебільшого представлена грецькою мовою, що дає підстави для висновку про високий рівень еллінізації навіть в умовах римського домінування.

Використання епіграфіки дозволяє визначати окремі прояви функціонування римського нобілітету у регіоні Понту Евксинського. Корпус

³¹ *Tabula Peutingeriana*, ed. Johannes Freutsmiedl, digital ed. (2010), VIII. 3

³² *Roman Provincial Coinage*, vol. 1, *From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 BC–AD 69)* (London: British Museum Press, 1992); Vasilii Struve, *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani (CIRB)* (Moscow and Leningrad: Nauka, 1965); *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, vol. 4. ed., Georges Lafaye, (Paris: Ernest Leroux, 1927); *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)*, vol. 14, *Inscriptiones Latii antiqui Latinae* (Berlin: Reimer, 1887); *Prosopographia Imperii Romani saec. I, II, III (PIR²)*, 2nd ed. (Berlin: De Gruyter, 1933–2015).

епіграфічних написів систематизований у спеціальних виданнях³³. Це окремі юридично-дипломатичні акти, що засвідчували надання статусу «друг римського народу», фіскальну політику нобілітету, а також нормативи, що стосуються загальних законів республіки та окремо взятих провінцій. Написи дозволяють реконструювати структуру інституту клієнтели через фіксацію почесних декретів та присвят.

«Prosopographia Imperii Romani saec. I, II, III» (PIR) є каталогом значного просопографічного доробку охоплюючи період з від битви при Акції (31 р. до Р.Х.) до початку правління Діоклетіана (кінець III ст. після Р. Х.). Видання базується на систематизації всіх відомих нарративних, епіграфічних та нумізматичних джерел серед осіб сенаторського стану та наближених до імператорських родин. Використання PIR дозволяє додатково ідентифікувати намісників провінцій, детермінувати політичну приналежність посадовців та окремо розкрити спадковість певних інтересів у Понтійському регіоні.

Особливе значення у дослідженні політико-правового статусу Понту Евксинського надається каталогам епіграфічних текстів CIRB³⁴ та INBS³⁵. Ці видання становлять репрезентативну базу документальних джерел, що доповнюють та верифікують нарративні джерела.

Аналіз написів, систематизованих у CIRB дозволяє виявити еволюцію інституту клієнтели та окремі аспекти залежності місцевих еліт від римського нобілітету³⁶. Епіграфічні дані дають підстави для висновків, що специфічна титулатура, надавала легітимізацію влади боспорського правителя, що слугувало маркером лояльності місцевої знаті. Поряд з політичним аспектом, каталоги містять окремі дані для ідентифікації римської військової присутності Риму в

³³ *Roman Provincial Coinage*, vol. 1, *From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 BC–AD 69)* (London: British Museum Press, 1992); *Корпус боспорських надписей (Corpus Inscriptionum Regni Bosporani)* Lafaye, Georges, ed. *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*. Vol. 4. (Paris: Ernest Leroux, 1927); *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)*, vol. 14, *Inscriptiones Latii antiqui Latinae* (Berlin: Reimer, 1887); *Inscriptions of the Northern Black Sea (IOSPE³ / INBS)* (King's College London).

³⁴ CIRB. 40, 41, 982.

³⁵ IOSPE 114.

³⁶ CIRB 40, 41, 982.

регіоні Понту Евксинського. Згадки у написах IosPE містять відомості про вексиліяції центуріонів, намісників та розміщення військ у регіоні³⁷.

Окремо варто згадати про просопографічні каталоги, які забезпечують систематизацію персональних даних представників римського нобілітету³⁸. Вони поєднують у собі корпус наративної, епіграфічної та нумізматичної вибірки. В основному вони зорієнтовані на дослідження вищих курульних магістратів та вищого військового командування. Окремі наукові дослідження фокусуються на просопорафічних реконструкціях, що деталізують соціальну структуру нобілітету. Вони спрямовані на ідентифікацію впливу нобілів через неофіційних представників та вільновідпущеників³⁹.

Нумізматичні пам'ятки слугують для додаткової верифікації просопографічних даних. Опрацювання нумізматичного матеріалу зі залученням провідних цифрових репозиторіїв для нумізматичних знахідок⁴⁰ дає змогу відобразити ступінь інтеграції регіону в імперську систему. Цей матеріал є доповненням до ідентифікації нобілів на намісницьких посадах, у тих випадках коли писемні свідчення про них відсутні.

Аналіз матеріального та археологічного доробку дають змогу виокремити ключові вектори активності Римської держави у тих регіонах, що майже не згадувалися у писемних джерелах⁴¹. Пошук меж поширення прямого впливу республіки відбувається і за допомогою археологічних матеріалів. Розпочинаючи від концепції визначення кордону межовими каменями до визначення межі кордонів через систему лімесів на прикордонні (Додаток Б.1, Б.2, Б.3). об'єктом для дослідження римського прикордоння. Збірка досліджень у рамках

³⁷ IOSPE 181, 183.

³⁸ Broughton Tomas Robert Shannon, *The Magistrates of the Roman Republic*, vol. 2, 99 B.C.–31 B.C. (New York: American Philological Association, 1952).

³⁹ Ronald Syme, *The Roman Revolution* (Oxford: Oxford University Press, 1939). Matthias Gelzer, *The Roman Nobility*, trans. Robin Seager (Oxford: Blackwell, 1969).

⁴⁰ *Roman Provincial Coinage Online*, University of Oxford; *WildWinds: Ancient Coins Reference and Attribution Resource*, ed. Dane Kurth.

⁴¹ Георгій Крисін, «Археологічні досліди берегів нижньої течії р. Інгульця (коротке звітлення)», *Лімоніс Музею*, вип. 9 (1929): 20; Роман Козленко, «Римські форти на території Ольвійської держави», *Археологія*, № 2 (2016): 68.

міжнародного проєкту «Frontiers of the Roman Empire the European dimension of a World Heritage Site» є однією з найбільших у сучасній археології римського лімесу⁴². Результат проєкту спрямований на об'єднання розрізнених національних досліджень у єдину концепцію спадщини ЮНЕСКО. Хоч значна частина збірки присвячена верхній частині лімесу, а саме укріпленням у Австрії, Словаччині та Угорщині, нижньодунайські сегменти у межах Румунії та Болгарії представлені більш фрагментарно⁴³.

Сучасний масив археологічних джерел, який можна використати для реконструкції політики Римської республіки та присутності римського нобілітету, отримано завдяки додатковим археологічним дослідженням у Болгарії, Румунії та Туреччині⁴⁴. Тут головним чином представлені матеріали про римських магістратів, проконсулів та інших нобілів, що згадуються на кам'яних написах з болгарських, румунських та турецьких міст⁴⁵. Згадані дослідження дали значний матеріал для аналізу римської присутності у регіоні Понту Евксинського. Ці знахідки, дали змогу простежити зміну структури міського простору, військової та цивільної інфраструктури. Зокрема, у нашому дослідженні, ми звертаємо увагу на систему доріг, що проходила провінцією Мезія як свідчення інтегрованості провінції у загальну імперську інфраструктуру⁴⁶. Тим самим визначається ступінь інтеграції окремих грецьких полісів Північного Причорномор'я.

⁴² UNESCO World Heritage Centre. «Frontiers of the Roman Empire – Dacia».

⁴³ *The Roman Lower Danube Frontier: Innovations in Theory and Practice*, ed. Emily Hanscam and John Karavas (Oxford: Archaeopress, 2023).

⁴⁴ Emine Tok, «Roman Architecture in Pontus: The Transformation of Amaseia into a Provincial Capital» *Journal of Pontic Archaeology*, no. 12 (2018), 45-62; 95. Antoine Hermay, and Krastina Panayotova, *Apollonia du Pont (Sozopol): La nécropole de Kalfata (Ve–IIIe s. av. J.-C.)* (Paris: Errance, 2010); Aleksander Minchev, «An Early Hellenistic Grave Find in the Vicinity of Odessos (Varna)», *Pontica*, no. 55 (2022): 105 -117.

Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae. Vol. 1, *Inscriptiones orae Ponti Euxini*. ⁴⁵ ed. Georgy Mihailov, Sofia: Academia Litterarum Bulgarica, 1956.; *Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae*. Vol. 2, *Inscriptiones inter Danubium et Haemum repertae*. ed. Georgy Mihailov Sofia: Academia Litterarum Bulgarica, 1958.

⁴⁶ Adina Panaite, «Roman Roads in Moesia Inferior: Archaeological and Epigraphical Evidence,» in *Limes XXII: Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies, Ruse, Bulgaria, September 2012 (Bulletin of the National Archaeological Institute XLII)*, ed. Lyudmil Vagalinski and Nicolay Sharankov (Sofia: National Archaeological Institute with Museum, 2015),

Доробок матеріальних згадок про римську присутність на території України пов'язуємо з антикознавцями: О. Дзиговським, Г. Крисіним, Р. Козленко, В. Нечипоренко, Н. Сон та іншими⁴⁷. Ці дослідження були спрямовані на аналіз пам'яток Північного Причорномор'я та їхньої взаємодії з римським світом у межиріччі Дністра та Дунаю. Значна увага фокусу дослідників відбувається у розкритті впливів римського світу на варварське та еллінське суспільство. Значна частина археологічного матеріалу, що стосується римської присутності пов'язане зі існуванням та функціонуванням римських каструмів та лімесів на прикордонні. У своїй сутності матеріальний доробок підкріплює письмові джерела для додаткової верифікації згадок античних істориків. Зважаючи, що поширення римського впливу знаходить своє відображення у містах Північного Причорномор'я диференційовано, то і підхід до такого аналізу вимагає індивідуального розгляду римського впливу на кожен окремий поліс.

Таким чином, джерельна база дослідження становить розгалужений комплекс наративних, епістолярних, епіграфічних, нумізматичних та археологічних джерел. Це дозволяє комплексно реконструювати діяльність римського нобілітету в регіоні Понту Евксинського, проаналізувати особливості впровадження системи клієнтели та простежити трансформацію зовнішньополітичного курсу від епохи Республіки до принципату Октавіана Августа. Джерельному корпусу властива неоднорідність. Початковий етап східного вектору зовнішньої політики Риму представлений обмеженими фрагментарними свідченнями та археологічними даними (VI–II ст. до Р. Х.), тоді як період активного просування римських інтересів у I ст. до Р. Х. – I ст. після Р. Х. висвітлений у більш детальних описах зі свідченнями очевидців.

⁴⁷ Александр Дзиговский, Игорь Сапожников., «Древние оборонительные сооружения переправы через Дунай у озера Картал», *Археологія і давня історія України*, вип. 1 (26) (2018)177-189; Георгій Крисін, «Археологічні дослідження», 10-21; Роман Козленко, «Римські форти», 78-87; Наталія Сон, «Римська військова присутність в античних державах Північного Причорномор'я», *Військово-історичний альманах*, № 2 (2001) 114-121; Наталія Сон, *Тира римського часу* (Київ: Наукова думка, 1993); Наталія Сон, «Римские имена в просопографии Ольвии». *Археологія і давня історія України*, вип. 1 (34) (2020): 22–30.

Грекомовний та латиномовний доробок розглядається через специфіку термінологічних розбіжностей, спричинених різними традиціями історіописання, зокрема через призму інтегрованих до Римської держави народів.

1.2. Історіографія проблеми

Вивчення римського нобілітету та політики в Понтійському регіоні відбувалося в умовах трансформації поглядів на проблематику дослідження. Фокус на питаннях нобілітету та експансії проходив етапи свого становлення протягом XIX – початку XXI ст. Його можна поділити на такі ключові етапи: 1) Позитивістський (XIX – початок XX ст.) у якому експансія розглядається як закономірний прогресивний процес через цивілізаторську місію Риму; 2) Соціоцентричний (друга половина XX – 80-ті рр. XX ст.) де відбувається перехід від загального опису експансії до аналізу внутрішніх механізмів влади та появи просопографічного підходу; 3) Постколоніальний етап (90-ті рр. XX – початок XXI ст.) де Рим розглядається як регіональний гегемон однак з акцентом на периферію для деконструювання міфу про відсталість прикордонних регіонів.

Становлення класичного бачення римської історії довгий час визначалося впливом позитивістської парадигми у історичній науці. Розвиток римської держави та її експансія визначалися як послідовний та закономірний процес розвитку античної громади, що пішла шляхом творення імперії. Просування такого бачення було пов'язане з доробком німецького дослідника Теодора Моммзена та його працею «Римська історія»⁴⁸. У своїй сутності його дослідження стало відправною точкою у антикознавчих розвідках з історії Риму від моменту його створення до становлення Римської держави як монархії східного типу. Трактування римської історії відбувалося через уособлення епохи тріумфу європейського колоніалізму. Тому римська експансія у його дослідженні виглядала як необхідний крок прогресу, аналогічний до того, як відбувався

⁴⁸ Theodor Mommsen, *The History of Rome*, trans. William P. Dickson, vol. 2 (New York: Charles Scribner & Company, 1871), 375.

процес об'єднання Німецької імперії. Аналізуючи наукову спадщину ученого, висновуємо, що дослідник був переконаний в обраності Риму, який невідворотно рухався до своєї місії – створення єдиної світової держави.

Однак з розвитком антикознавства відбувалося творення інших візій історичної ролі Римської республіки. На заміну позитивіському підходу, що робив акцент на колоніалізмі та цивілізаторській місії у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. антикознавці пропонують постколоніальний підхід до вивчення історії Риму. У цьому баченні, Рим замість «цивілізатора» постає як регіональний гегемон, що трансформувався через глобальне домінування. Таку гостру критику запропонував британець Девід Меттінглі, який у межах своїх досліджень заперечив концепцію, за якої Схід ставав римським за своєю суттю. Імперськість Риму у дослідженнях Меттінглі відображена через парадигму того, як місцеве населення переживало своє існування в імперії⁴⁹.

У цьому ж дусі, дослідження британських (В. Гарріса, Д. Браунда) та американського (Е. Грюна) вчених⁵⁰ продовжують критику ідей виправдання колоніалізму. Римські завоювання вони розглядають через призму навмисної, усвідомленої агресії. При цьому нобілітет виступав зацікавленим бенефіціаром, використовуючи тріумфи на Сході для здобуття політичного капіталу. Тому експансіонізм республіки визначався приватною ініціативою нобілів у прагненні зміцнити власне становище. Сучасні дослідження все ще зберігають цю тенденцію до «антиколоніалізму» особливо у провінційних регіонах, що прагнуть позбутися ярликів відсталих периферій імперії. Зокрема, українська школа антикознавства при дослідженнях Боспорського царства зміщує акцент з «греко-римської» експансії на унікальний культурний синтез грецького та місцевого

⁴⁹ David Mattingly, *Imperialism, Power, and Identity: Experiencing the Roman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2010). 74–75.

⁵⁰ William Harris, *War and Imperialism in Republican Rome, 327–70 B.C.* (Oxford: Clarendon Press, 1985). 15; Peter Brunt, *Italian Manpower, 225 B.C. – A.D. 14* (London: Oxford University Press, 1971), 46-47; Erich Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, vol. 1 (Berkeley: University of California Press, 1984), 122.

кочового (від скфів до гунів) населення. Розглядаючи цей регіон як самостійний політичний центр на противагу пасивній окраїні імперії⁵¹.

Румунська та болгарська антикознавчі школи також фокусуються на спадщині фракійців та даків. Головний акцент орієнтований на демонстрацію, що до запровадження тут провінцій Фракія та Мезія існувала культура, котра мала високий рівень розвитку і не відповідала ярлику «відсталого периферії». Зокрема, розкриваючи давній науковий дискурс XVIII ст. щодо «чистоти» латинськості румун та обговорення питання повного винищення даків римлянами⁵².

Пошуки основ, які творили римську громадянську общину, викликали широку дискусію серед науковців стосовно того, що собою являла Римська держава. У історіографії, зокрема у працях данського вченого Могенса Гансена, утвердилася концепція Риму як експансивного поліса (грецьк. «πόλις»)⁵³. Згідно з цим баченням, Римська республіка розглядалася як один з полісів Середземномор'я, чия внутрішня організація та згуртованість дозволили йому підпорядкувати величезні території⁵⁴. У контексті цього автор зачіпає і питання генези поняття «πόλις»? Одностайності у визначенні цього терміну немає, як у давньому світі так і у сучасній науці. За дослідженнями М. Гансена, слово «πόλις» вживалося у архаїчних і класичних джерелах близько 11 000 разів, що мають різне значення: 1) як синонім до акрополю у значенні маленького укріпленого міста; 2) як синонім до міста; 3) на позначення міста і прилеглої території (хори); 4) у значенні спільноти політів; 5) як синонім до еклесії (народних зборів); 6) на позначення суспільства у абстрактному сенсі⁵⁵; При цьому за його висновками найбільша частина згадок стосується пунктів 2, 3 та 4;

⁵¹ Vitalii Andryeyev and Alisa Lukashenko, "The Ancient Era and the Problem of the 'Break of Epochs' in Viktor Petrov's Vision: the Discreteness of the Ukrainian Historical Process," *Skhid* 7, no. 3 (2025): 67–68.

⁵² Ioan-Aurel Pop, *Istoria, adevărul și miturile (note de lectură)* (Burești: Editura Enciclopedică, 2014), 58–61.

⁵³ Mogens Hansen, *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 26–28;

⁵⁴ Hansen, *Polis*, 41.

⁵⁵ Hansen, *Polis*, 57.

Таким чином цей дослідник намагається переконати читача, що визначення «полісу» як «міста-держави» варто вважати дуже точним, оскільки воно вживається у обох значеннях надзвичайно часто на противагу тезі про анахронічний неправильний переклад⁵⁶. У своїх роздумах він також наводить приклади етніконів, що державу називали за назвою мешканців міста, більшість яких, на його думку, проживала у містах, а значить і політичні інституції там знаходилися, а тому і ототожнювалася з полісом. Підсумовуючи думку Гансена, зазначимо, що поняття поліс існує у нерозривному поєднанні міста та держави громадянська община якого зосереджується саме у міському центрі.

Версія М. Манна частково підтримує цю візію. На його думку, поліс варто визначати як територіальну державу з містом і прилеглими сільськогосподарськими землями⁵⁷. Розширення кордонів впливу полісу не приносить нічого нового у розумінні його як терміну, враховуючи, що Гансен теж мав на увазі тісний зв'язок міста і хори.

Певною мірою, компромісне пояснення «полісу» пропонує американо-британський вчений Мозес Фінлі, визнаючи його як громадянську спільноту, що ґрунтується на контролі земельних ресурсів і економічній взаємодії між громадянами⁵⁸. Це об'єднує дві вищезгадані спроби трактування сутності полісу розставляючи наголоси на двох важливих аспектах: *формуванні економічного простору* (міський осередок якого радше виступав інструментом здійснення цієї взаємодії) та наявності *соціального взаємозв'язку між громадянами*.

На противагу цьому побутує сучасна думка, що заперечує концепцію Риму як полісу. Пропонуючи звернути увагу на імперську сутність закладену в її основу. Внутрішня природа Риму була настільки хиткою та не згуртованою, що

⁵⁶Вочевидь, він має на увазі більш ранні дослідження І. Морріса, у якому той вбачав проблему визначення терміну «поліс» через невдалий переклад праць Аристотеля після якого поліс стали називати як містом так і державою водночас; Morris, *The Early Polis*, 25.

⁵⁷ Окрім самого визначення Манн вказує на дві фундаментальні відмінності: громадянської рівності серед землевласників, а також відданості конкретному місту, а не родині чи роду; Michael Mann, *The Sources of Social Power*, vol. 1, *A History of Power from the Beginning to AD 1760*, 2nd ed. (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 197.

⁵⁸ Moses Finley, *The Ancient Economy* (Berkeley: University of California Press, 1973), 124.

радше була схожа на елліністичні монархії під республіканським виглядом⁵⁹. Тому американець Кліфорд Андо вважає, що використання терміну «πόλις» по стосовно Риму не є доречним⁶⁰. Його думка ґрунтується на дослідженні текстів грецьких античних авторів, зокрема Полібія. Основна ідея полягає у тому, що греки навмисне уникали введення нової термінології, чинячи таким чином опір латинізації⁶¹. Візія римських державних основ спирається на особливих історико-географічних умовах, що творило відмінні засади побудови державності від грецьких. Тому у його баченні римську державу слід розглядати як *civitas*.

При цьому варто згадати, що саме поняття *civitas* має кілька значень. Його можна визначити як сукупність громадян, що становлять політично організовану спільноту (державу). Або як про особливий зв'язок між громадянами, що полягає у спільній меті та відповідальності⁶². З огляду на те, що саме ми визначили як «πόλις» поняття «*civitas*» за своїм сенсом хоч і є близьким, проте не є тотожним. Насамперед, це поняття не мало під собою територіальних обмежень. Ця обставина робить його поняттям дещо ширшим, таким, що охоплює не тільки підпорядковані безпосередньо громаді території, але й підконтрольні провінції та муніципії, що мають самоуправління або ж мають іншу форму залежності від римської громади.

Зважаючи на вищесказане, важливим є визначення засад, на яких формувалася громада та її політична еліта. Український дослідник Віктор Ставнюк на прикладі Афін вказує, що єднання такої общини відбувалося у поєднанні триєдиного зв'язку між громадянами⁶³. Сутність його полягає у таких складових: 1) політичній активності громадянина, що проявлялася у рівному доступі до політичного життя держави; Це значило для політа, що той мав можливість обирати та бути обраним; 2) економічній приналежності до

⁵⁹ Clifford Ando, «Was Rome a Polis?» *Classical Antiquity* 18, no. 1 (1999), 7.

⁶⁰ Ando, "Was Rome a Polis?", 8.

⁶¹ Ando, "Was Rome a Polis?", 9–15.

⁶² Марк Тулій Цицерон, *Про закони. Про державу. Про природу богів*, пер. В. Литвинов (Львів: Априорі, 2020), III. 1.1.

⁶³ Ставнюк. *Становлення афінського поліса*. (Київ: Аквілон-Плюс, 2005), 69.

конкретної общини котра проявлялась у наявності земельного володіння у її межах; 3) захисті своєї общини у якості полісного ополчення⁶⁴.

Проте визначати цей підхід як універсальний щодо всіх полісних держав не варто. Адже не кожна громада стояла на засадах демократичного устрою, у якому абсолютно кожен громадянин був долучений до політичного життя. Частина таких громад, зокрема як Рим, формувалася на засадах аристократичного чи монархічного устрою. Тому є очевидним, що у цьому випадку рівень доступу громадян до політичної сфери буде обмежений. М. Гелцер зазначав про наявність звичаєвого принципу у римлян, за яким не кожному громадянину дозволялося брати участь в державному управлінні. На його думку це було настільки очевидним, що закон про це не приймали⁶⁵.

Підхід до цього питання з точки зору Іана Морріса визначає, що основною ознакою «полісності» є сформована громадянська спільнота⁶⁶. Інститут громадянства є фундаментальним для держав такого типу, а сутність взаємовідносин у них визначалася суворо визначеною ієрархією суспільства. Враховуючи, що кожна громада розвивалася у власних унікальних історичних умовах не було сформовано універсального закону громадянства і кожна общини формулювала його самостійно. Форма взаємодії громадян теж відігравала першочергову роль. Таке суспільство було динамічним і змінювалося залежно від політичних обставин. Проте сутність громадянського взаємозв'язку залишалася майже незмінною⁶⁷.

Дискусії навколо цього питання спонукає до вибору між різними підходами до трактування природи римської держави та її інституцій у межах нашого дослідження. Зважаючи на багатогранність римських політичних установ та тяглість історії формування його республіканського устрою, ми визначаємо Рим як *державу полісного типу*. Тобто як ту, що має риси, притаманні подібним державним утворенням Середземного моря, однак у процесі свого становлення як

⁶⁴ Ставнюк. *Становлення афінського поліса*, 72–73;

⁶⁵ Matias Gelzer, *The Roman Nobility*, trans. Robin Seager (Oxford: Blackwell, 1969), 4.

⁶⁶ Ian Morris, *The Early Polis as City and State* (London: Routledge, 1991), 9.

⁶⁷ Morris, *The Early Polis*, 14.

регіонального гегемона. Рим зміг зміг сформувати власну унікальну державну модель – *civitas*.

Основою згаданого вище громадянського суспільства є його політична еліта – нобілітет. Подібна сувора ієрархічна система суспільства сформувалася і у Римі. У межах однієї громади існували патриції та плебеї. Однак, наявні на момент формування Римської республіки, суспільні обмеження, що були спрямовані проти переходу з одного стану в інший стримували розвиток Римської держави штучно обмежуючи їх об'єднання. Тому після впровадження законів Ліцінія і Секстія у IV ст. до Р. Х., коли різниця між патриціями та плебеями фактично зникла, було сформовано нову суспільну еліту громади – нобілітет.

Гене́за суспільної еліти часів республіки по-різному відображена у історичній науці⁶⁸. Своє бачення запропонував Т. Моммзен, у контексті загальної римської історії, де він вперше запропонував розглянути римський нобілітет як прошарок нової суспільної еліти⁶⁹. У цьому контексті, агресивна експансійна політика Риму виступала виявом трансформації політичної еліти, що поступово виходила за межі своєї громади. Однак у цьому баченні, моммзенівська візія римської експансії на Схід стала виявом інтелектуальної санкції для європейського колоніалізму, де становлення римського нобілітету виступало прототипом творення сучасної для Моммзена політичної еліти.

Відсутність однозначного трактування цього поняття, викликало дискусію з питання: а кого ж варто називати нобілітетами у такому разі? Існують кілька підходів до визначення «нобілітету» залежно від часу становлення Римської держави.

Концепція Матіаса Гелцера визначала нобілітет, як *групу сімей, що складала правлячу верхівку, мала у своєму роду предків-консулів та пройшла військову службу*⁷⁰. Дослідник зацентрував увагу саме до наявності предка-консула, як обов'язкової складової визнання будь-якого політичного діяча нобілем. Він апелює до листа Цицерона, що відкидав можливість назвати рід Сульпіція Руфа

⁶⁸ Judith Perkins, *Roman Imperial Identities in the Early Christian Era* (London: Routledge, 1997), 69; Syme, *The Roman Revolution*, 8.

⁶⁹ Mommsen, *The History of Rome*, II. 376 с.

⁷⁰ Gelzer, *The Roman Nobility*, 27.

«нобілями», через те що його батько належав до стану вершників, а решта предків не здобули собі популярність якимось визначним вчинком⁷¹. Проте загальна можливість хоча б балотуватися на подібну посаду вимагала перебування у цензових списках не менше ніж у стані вершників. Дж. Дзенкіні вказує на наявність так званої «етики заслуг» за якої домагатися магістратур мали змогу лише найліпші представники класу⁷².

Складність ідентифікації нобілітету теж була розкрита британським дослідником Рональдом Саймом, який наводив приклад С. Фонтя та Л. Ліцінія Мурени, які були нащадками родів, де представники досягали лише посад преторів, і ніколи не були консулами. За подібного прецеденту, назвати нобілем можна було навіть не кожного представника римського сенату⁷³.

Інша теза щодо визначення нобілітету належить американській дослідниці Дж. Перкінс. Її визначення нобілітету ширше, ніж запропоноване Гелцером. Нобілітет вона визначила як *групову ідентичність тих, хто був пов'язаний спільним набором привілеїв, самоідентичності та приналежністю до імперського центру*⁷⁴. Щоправда, у цей термін вона вкладає значення місцевої політичної еліти, що була пов'язана з Римом як уже зі сформованою імперією у ранньохристиянську добу. Тому політичні еліти у її баченні різні, проте поєднані спільним імперським світоглядом. Тому таке визначення не може бути повною мірою використане у контексті республіканського нобілітету.

Наукова спільнота погодила спільне бачення щодо долучення вершництва у складу нобілітету⁷⁵. Частово питання їх долученості пов'язують зі суперництвом між вершниками та сенаторами. Однак загальне бачення їх протистояння між ними було умовним і стосувалось скоріше персональної конкуренції окремих взятих діячів. Так, на думку Рональда Сайма, протистояння як такого і не було

⁷¹ Marcus Tullius Cicero, *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, trans. C. D. Yonge (London: Henry G. Bohn, 1856), Mur.16; Gelzer, *The Roman Nobility*, 32;

⁷² Джованні Бріцці, *Занепад Республіки. Історія європейської цивілізації. Рим*, за ред. Умберто Еко, пер. з іт. Л. Ципоренко та ін. (Харків: Фоліо, 2017), 83.

⁷³ Ronald Syme, *The Roman Revolution* (Oxford: Oxford University Press, 1939), 12.

⁷⁴ Perkins, *Roman Imperial Identities*, 73.

⁷⁵ Джованні Бріцці, *Занепад Республіки. Історія європейської цивілізації. Рим*, за ред. Умберто Еко, пер. з іт. Л. Ципоренко та ін. (Харків: Фоліо, 2017), 83.

зовсім, адже стан вершників і не претендував на політичну першість⁷⁶. Натомість вони заручалися підтримкою сенатських родин і прагнули мати свої справи подалі від Риму – у провінціях. Шляхом фінансових маніпуляцій, вони досягли вагомого впливу в суспільстві завдяки своїм статкам. Щоправда, Р. Сайм дещо гіперболізує приписуючи усім вершинкам «відразу до амбіцій та прагнення до спокійного життя»⁷⁷.

Французький дослідник античності Еміль Белот теж схиляється до думки, що сенатори і вершники могли складати одне ціле. Вершники, у його концепції, символізували радше перехідний стан у суспільстві, за якого нащадки сенаторів намагались вислужитися до свого обрання на посаду едила⁷⁸. У концепції нобілітету за Дж. Перкінс, то долученість вершників визначається скоріше самоідентифікацією вершників, ніж їх походженням походженням⁷⁹. У нашому дослідженні ми теж долучаємо вершників до нобілітету, як його органічну складову.

Зважаючи на вище сказане, означаємо нобілітет як еліту римської громади, котра сформувалася з нащадків патриціансько-плебейських родів, предки яких обіймали державні посади на рівні не нижче курульних магистратів.

Інше питання дослідження – це взаємодія Римської республіки з елліністичними державами та полісами. Воно виходить за межі суто воєнної історії, та цілком виявилася залежними від трансформації політичної еліти в умовах становлення імперії⁸⁰. У центрі уваги цього питання дискуся проте, чи була римська присутність у Східному Середземномор'ї та Понтійському регіоні результатом свідомої стратегії ініційованої нобілітетом, чи наслідком хаотичного втягування Риму у конфлікти елліністичних держав.

⁷⁶ Syme, *The Roman Revolution*, 14.

⁷⁷ Syme, *The Roman Revolution*, 14.

⁷⁸ Émile Belot, *Histoire des chevaliers romains* (Paris : A. Durand, 1866), 117.

⁷⁹ Perkins, *Roman Imperial Identities*, 236.

⁸⁰ Gelzer, *The Roman Nobility*, 18-25; Harris, *War and Imperialism in Republican Rome*, 105. Erich S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, vol. 1 (Berkeley: University of California Press, 1984), 273–280;

Візія репрезентована Т. Моммзенем, заклала фундамент бачення концепції взаємовідносин Риму та елліністичного Сходу крізь призму цивілізаційної спільності еллінів та римлян. Римський нобілітет виступав як сила, яка змогла подолати політичну кризу елліністичних монархій та полісів. Т. Моммзен трактував експансію, як акт інтеграції еллінського спадку у римську імперську систему, надавши йому інституційної стабільності. «Еллінофільство» нобілітету, у цьому контексті, виступало як монументальна місія зі створення нової еліти, нової імперії⁸¹.

У першій половині ХХ ст. було обґрунтовано концепцію «випадкової імперії», яка остаточно оформилася завдяки працям Е. Грюна та знаходить підтримку і в сучасних дослідженнях А. Екстейна⁸². Згідно з цією концепцією, Рим не розглядав експансію у цей регіон як заплановану, а скоріше виявився втягнутим у суперечки елліністичних держав. Тому на їхню думку, Рим та його нобілітет впродовж військово-політичних кампаній на Схід намагалися уникати прямого управління надаючи перевагу неформальному впливу на союзників. Частково це пояснюється у прагненні греків використати зв'язки у Римі у своїх інтересах. Однак римляни, діючи у межах політики захисту своїх інтересів були змушені встановити прямий контроль над регіоном⁸³.

Наступна варіація взаємодії еллінів та римлян відображалася не через рівні державної дипломатії, а на персональному рівні через інститут клієнтели. Р. Сайм, М. Гелцер та Д. Браунд⁸⁴ звертали увагу на цей особистісний підхід. Понтійський регіон у цій системі став мережею клієнтел, де різні угруповання римського нобілітету боролися за право бути патронами міст та користуватися прихильністю тутешніх монархій та громад. За такого підходу, римська експансійна політика

⁸¹ Mommsen, *The History of Rome*, II. 375–376; Mommsen, *The History of Rome*, III. 458–460.

⁸² Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, 275–276; Arthur Eckstein, *Rome Enters the Greek East: From Anarchy to Hierarchy in the Hellenistic Mediterranean, 230–188 B.C.* (Oxford: Blackwell Publishing, 2008), 273.

⁸³ Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, 280.

⁸⁴ Syme, *The Roman Revolution*, 10–14; *Історія європейської цивілізації. Рим*, 83; Gelzer, *The Roman Nobility*, 64;

сприймається через призму конкуренції окремих нобілів та цілих родів, а не єдиної волі римського сенату.

Постколоніальний погляд на римський нобілітет представлений у працях В. Гарріса та Г. Гейна⁸⁵. Вони акцентують свою увагу на спростуванні міфу про оборонний характер римських війн, схиляючи до висновків, що римська еліта перебувала у стані постійної мобілізації та шукала фінансової вигоди від кампаній⁸⁶.

Особистісний підхід дослідників Р. Сайма, М. Гелцера та Д. Браунда найбільш релевантний у нашому дослідженні, що дозволяє глибше оцінити фактор нобілітету не як єдиного соціального стану, а сукупність конкуруючих родів, що борються за вплив у провінціях. Для нобілітету провінція – лише інструментарій, ресурс для просування на політичній арені у самому Римі.

Питання взаємодії Північного Причорномор'я з Римською державою донедавна залишалося на периферії дослідницького інтересу для світових антикознавців. Гайнц Гайнен вбачав велику проблему ізоляції Північного Причорномор'я через, те що «більшість бібліографії на цю тему, звичайно, написана російською мовою, що не полегшує доступ до неї»⁸⁷. Цей мовний та ідеологічний бар'єр призвів до того, що світова наука тривалий час оперувала спрощеними моделями, розглядаючи Боспор лише як пасивного постачальника зерна або буферну зону проти кочівників, ігноруючи складну динаміку його еліт.

Ситуація почала змінюватися лише наприкінці ХХ на початку ХХІ ст. Попередня тенденція огляду Північного Причорномор'я переважно відображалася крізь призму боротьби еллінів та боспорців проти варварів, що довгий час рухалася у фарватері радянського дискурсу. Праці ж українських науковців: О. Бандровського., В. Зубаря, Н. Сон та А. Баукової⁸⁸ змістили фокус від

⁸⁵Heinen, «Rome et le Bosphore: notes épigraphiques », *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 7 (1996), Harris, *War and Imperialism in Republican Rome*.

⁸⁶ Harris, *War and Imperialism in Republican Rome*, 9–10, 54.

⁸⁷ Heinz, «Rome et le Bosphore: notes épigraphiques», 82.

⁸⁸ Сон, *Тира римського часу*, 26; Віталій. Зубар, «Ще раз про етнічний склад населення Ольвії в перших століттях н. е.», *Археологія*, № 4 (1996), 30; Анастасія Баукова, Місце і роль островів західного узбережжя Малої Азії в історії та економіці Північного Причорномор'я і

констатування фактичної присутності римлян на основі матеріальних знахідок до інтеграції регіону в політико-економічну систему Римської імперії. Це дало змогу заповнити міжнародний світовий дискурс щодо Північного Причорномор'я новими відомостями.

Найяскравіше це проявилось у дослідженнях Данського центру чорноморських досліджень (Danish Centre for Black Sea Studies). Зокерма, у працях Якоба Мунка Хьойте, що у своїх дослідженнях спирався на здобутки археології. Боспорське Царство знайшло додаткового відображення у світовому науковому контексті⁸⁹. Сьогодні питання Північного Причорномор'я в українській науці розглядається не як ізольована історія, а як частина загальноєвропейського історії трансформації античного світу під впливом римського нобілітету.

У цьому контексті регіональна специфіка взаємодії з Боспором та рештою полісів Північного Причорномор'я однак пов'язується як світовими, так і українськими дослідниками у межах системи непрямого управління. На прикладах матеріальних знахідок, вони визначили систему присутності римлян у Північному Причорномор'ї, яка мала вияв у формі військової та економічної взаємодії⁹⁰.

Однак сучасний етап вивчення римської присутності в регіоні Понту Евксинського зіткнувся з безпрецедентним викликом для української античної школи, спричиненим окупацією Криму у 2014 та повномасштабною агресією РФ у 2022 році. Ця подія створила нові складнощі для дослідження, що за своїми наслідками є набагато глибшими за мовну ізоляцію. З 2014 року на території Криму проводяться масштабні розкопки, які Україна та світова наукова спільнота визначають як незаконні⁹¹. З точки зору історіографії, це створює проблему використання даних у науковому обігу. Оскільки їх використання фактично

Середземномор'я в античну добу. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2024. №28. С.91-98.; Dmytro Pukhovets, *Agentes in Rebus in Roman Empire of the 4th – 5th Centuries CE*. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*. 2022. Том 4. №40. С.23-37;

⁸⁹ Jakob Munk Højte, ed., *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, Black Sea Studies 9 (Aarhus: Aarhus University Press, 2009).

⁹⁰ Сон, «Римська військова присутність», 115-116.

⁹¹ Ельміра Аблялімова та ін., *Стан об'єктів культурної спадщини в окупованому Криму (2014-2019)* (Київ: Кримський інститут стратегічних досліджень, 2019).

легітимізує порушення Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р. Через це знахідки римського часу на тимчасово окупованих територіях залишаються поза масивом джерел для добросовісних дослідників. Для української школи антикознавства окупація означає фізичну неможливість верифікації таких джерел. Це створило для нас загрозу консервації археологічного доробку на рівні 2013 року, тоді як окремі пам'ятки зазнають руйнації або ненаукової реставрації⁹².

Попри ці виклики українські дослідники активно інтегруються до європейського історичного дискурсу, деконструюючи неоімперські наративи, які маскуються під академічні дослідження.

Отже, наукове осмислення проблеми римського нобілітету зумовило глибоку трансформацію уявлень та дослідницьких підходів від позитивізму XIX ст. до сучасних постколоніальних студій та міждисциплінарних концепцій. У центрі наукових дискусій перебуває питання інституційних основ Римської держави та роль нобілітету як соціокультурного феномену, що пройшов трансформування з полісної знаті в імперську еліту.

Склад римського нобілітету теж є предметом дискусій, зокрема щодо включення стану вершників до нього. Різні підходи (Р. Сайм, Е. Белот, М. Гельцер та ін.) пропонують власні погляди на визначення приналежності до стану нобілітету. Сучасні тенденції все більше наводять аргументів «за» долучення найбільш впливових вершників до нобілітету як його органічну частину.

Сучасні дослідження античності все більше тяжіють до відходу від регіональності у дослідженнях, зокрема на користь інтеграції Північного Причорномор'я у глобальний наратив, як органічної частини загальноєвропейського цивілізаційного простору. Водночас заперечуючи тези про «варварськість» окремих місцевих державних утворень та безальтернативність цивілізаційної місії Риму.

⁹² Ольга Заболотська, «Росіяни пошкодили Херсонес Таврійський, звівши на його території новобуд», *Суспільне Культура*, 27 червня 2024.

1.3. Методологія дослідження

Феномен Римської експансії в регіон Понту Евксинського, особливо в період становлення імперії, виключає можливість застосування єдиного універсального методологічного підходу. Окремі спроби вкласти римську історію у рамки визначеної ідеологеми чи концептуальної моделі, за прикладом формаційної чи цивілізаційної теорії означає свідоме обмеження дослідницького інструментарію⁹³. Адже головна увага спрямована на римський нобілітет – як нову політичну еліту, що утворюється і трансформується разом з державою. Тому Рим доцільно одночасно сприймати як державу полісного типу та імперію, зі складною соціокультурною системою.

Саме тому наше дослідження ґрунтується на основі *методологічного плюралізму*. Жодна з існуючих наукових шкіл від – позитивіського напрямку до окремих сучасних концепцій не може претендувати на абсолютну істинність та одночасно заперечувати інші дослідження. Відмова від таких догм дозволяє у повній мірі сформулювати методологічний інструментарій, що відповідає специфіці дослідження Понту Евксинського.

У дослідженні використано антропологічний підхід до вивчення нобілітету як соціокультурного явища. Політична воля нобілітету була невіддільною від способу життя, релігійних, світоглядних переконань та окремих родинних зобов'язань. Тому реалізація права на державне керівництво через надання імперіуму окремим нобілям вимагала його погодження з точки зору «звичаїв предків» (лат. *mos maiorum*) як одного зі суспільних регуляторів проти узурпації влади. Тобто, здійснення політичних дій, що йшли усупереч звичаям чи полісній моралі отримували свій вияв лише у тому разі, якщо слава (лат. *gloria*) та гідність (лат. *dignitas*) нобіля перевершувала попередників.

Перевершення своїх предків було пов'язано з театралізованими практиками, що виступали майданчиками для легітимізації своєї слави через ритуали. Зокрема, такими практиками є отримання права на тріумф чи овацію. Тріумф, як

⁹³ Іван Вейцківський, *Зовнішня політика країн Західного Середземномор'я в 264-219 рр. до н.е.* (Львів: Видавництво Львівського університету, 1959),

соціальний ритуал слугував відзнакою найвищої військової слави нобіля майже стираючи межу між людським і божественним. Овація теж була визнанням слави нобіля, однак дещо скромнішою відносно тріумфу.

Окрім цього і символічні акти під час похоронних процесій. Зокрема, публічні акти пошани як накривання тіла плащем здійснено під час похорону Марка Юнія Брута⁹⁴. Так жест Марка Антонія став хрестоматійним прикладом мужності (лат. *virtus*) та *pietas* (лат. пошани) висловивши повагу нобілю, що хоч і був запеклим його ворогом однак підкреслював шляхетність та особисту гідність обох.

Іншим антропологічним виміром дослідження феномену нобілітету як явища є інститут клієнтели, що формував єдину систему зв'язку у становому суспільстві не через призму експлуатації, а як систему взаємних очікувань, лояльності та моральних зобов'язань. Таким чином пояснюючи свій інтерес за межами Римської громади особистими зв'язками з місцевими клієнтами і реалізацією своїх обов'язків як патрона.

Таким чином, антропологічний підхід дає змогу розглянути римську політику в регіоні Понту Евксинського як прояв індивідуальних амбіцій окремих нобілів так і цілих родів. Це дає змогу частково пояснити окремі ірраціональні конфлікти всередині республіканської еліти.

Історико-генетичний метод використаний для визначення динаміки трансформації римського нобілітету як політичної еліти Римської держави. Завдяки цьому методу маємо змогу прослідкувати поступове формування запиту нобілітету на контроль над Понтом, як стратегічного джерела ресурсів для внутрішньої політичної боротьби в межах Риму як громади.

Історико-порівняльний метод дозволяє виявити специфіку саме регіону Понту Евксинського через зіставлення з іншими територіями. Це поглиблює наше уявлення про мотивацію в одному регіоні здійснювати як прямий контроль за провінцією (за прикладом провінція Азія) так і використовувати дипломатичний

⁹⁴ Plutarch, *The Parallel Lives*, Brut.53.

контроль через клієнтські державні утворення (за прикладом Боспорського царства та Понту).

Визначення діяльності римського нобілітету як цілісної системи здійснюється завдяки історико-системному методу. Нобілітет постає у двох вимірах, а саме у горизонтальному (роди та фракції) та вертикальному (інститут клієнтели). Використовуючи свої зв'язки у цих двох вимірах нобілі проявляли себе як єдиний механізм під час зовнішньої експансії

Класифікація ступенів інтеграції Понту Евксинського відбувається завдяки історико-типологічному методу, що дає змогу виокремлювати незалежних «союзників», залежних «друзів та клієнтів» та безпосередньо інтегровані території.

Вибір нами у якості методологічної основи концепції соціальної влади Майкла Манна «ІЕМР» обумовлений специфікою об'єкта дослідження⁹⁵. На відміну від підходів, що акцентують увагу лише на інституційному аспекті Римської держави, модель ІЕМР дозволяє розглянути нобілітет як динамічну мережу політичних еліт. Це дає змогу синхронно аналізувати різні виміри їх діяльності в Понтійському регіоні. Адже їхній вплив у цьому контексті не є монолітним, а існує як поєднання автономних і водночас тісно взаємопов'язаних сфер життя суспільства: ідеологічної (Ideology), економічної (Economic), військової (Military) та політичної (Politic)⁹⁶. Таким чином модель поєднує у собі елементи використання цивілізаційного, формаційного підходу та метод ідеальних типів М. Вебера. Послідовна реконструкція цих сфер та аналіз їх взаємодії виглядає надійною робочою дослідницькою схемою, яка забезпечена відповідною джерельною базою.

Ідеологія у концепції «ІЕМР» не відповідає сучасному політичному розумінню. Тому у цьому розумінні поняття ідеології як сукупність усіх релігійних, етичних та моральних норм, що були притаманні нобілітету. Ці норми не були частиною якоїсь чіткої ідеологічної доктрини. Однак будувалися на двох

⁹⁵ Mann, *The Sources of Social Power*, I. 12.

⁹⁶ Mann, *The Sources of Social Power*, I. 20.

протилежностях – трансцендентності та іманентності. У цьому випадку перше цілком відповідає релігійному аспекту життя, тобто наскільки релігійна складова допомагала нобілітету у реалізації його амбіцій. Важливий аспект цієї ідеї полягав у божественній обраності Риму. Запорука збереження прихильності божеств мала гарантуватися дотриманням релігійних ритуалів та звичаїв предків (лат. *mos maiorum*).

Поняття іманентності стосується безпосередньо панівної моралі у окремих суспільних станах, пов'язаністю спільними ідеями, практиками, ритуалами, освітою, тощо. Закріпленні не законом, а скоріше традицією вони стали невід'ємною частиною римської громади. Всі ці традиційні норми римського життя склали окрему неписану конституцію, що сформувала ідею римського світу – *Pax Romana*.

Виокремлення ідеологічного аспекту дало змогу простежити трансформацію римської моралі в умовах зміни державного устрою. Відхід від полісної і перехід до імперської моралі відбувався через значні впливи еллінізму, з яким римський нобілітет зіштовхувався під час своєї експансії на Схід. Зміна ставлення до обов'язків як громадянина, визнаних суспільством чеснот та ідеалів життя - визначальний фактор у підтримці процесів трансформації у імперію з боку нобілітету. За допомогою цього ми здатні окреслити хронологічні межі моральної трансформації нобілітету і його готовності стати політичною елітою імперії.

Економічне джерело влади нобілітету розглядається через контроль ресурсів, що здобувалися внаслідок експансії. У контексті Риму варто звернути увагу на концепцію «легіонерської економіки»⁹⁷. Вона виступає результатом поєднання військової та економічної влади. Тобто римська армія розглядається не лише у якості мілітарної одиниці, а як повноцінна частина економіки, що стимулює споживання, а отже і виробництво для утримання всього легіону.

⁹⁷ Mann, *The Sources of Social Power*, I. 25.

Легіонерська економіка включає у себе п'ять ключових факторів, запропонованих Манном⁹⁸:

1) пацифікація (умиротворення); Вона полягає у приборканні місцевих виступів та заворушень, для створення безпечного та стабільного середовища;

2) військовий мультиплікатор; Полягав у втручанні легіону у економіку, зокрема через розбудову комунікацій та інфраструктури. А з іншого боку, він що полягав у створенні додаткового споживчого ринку, яким і був безпосередньо легіон;

3) присвоєння економічної вартості; Ціноутворення визначалося через державні потреби та приватно організовану пропозицію. Таким чином сплетіння державного і приватного створили спільний ринок, що об'єднував усю імперію;

4) інтенсифікація трудового процесу. Відбувається збільшення прибутковості провінції через посередництво, зокрема через децентралізований контроль верхнього класу;

5) примусова дифузія та інновації. Манн порівнює це процесом руху технологій та цивілізації напрямком зі сходу на захід. Таким чином, греки передали римлянам цивілізацію, а ті у свою чергу поширили її далі.

М. Манн схиляє нас до думки, що для вищесказаного необхідним є саме розквартирування у регіоні не менш як легіону⁹⁹. Менша присутність військ, вочевидь, не мала таких можливостей для економіки у контексті римської експансії. Від виплати жалування до масових грабунків – римський легіон отримував прибуток, який прагнув витратити на товари та послуги, що не входили до переліку стандартного набору забезпечення. Це стимулювало місцеве населення тісніше співпрацювати з Римом та швидше інтегруватися у римську імперську систему. Водночас це зумовило створення масштабних логістичних ланцюгів, що вимагали дипломатичної взаємодії з клієнтами та союзниками. Потреба у постійному постачанні зерна, фуражу та провізії різного ґатунку

⁹⁸ Mann, *The Sources of Social Power*, I. 276.

⁹⁹ Mann, *The Sources of Social Power*, I. 75.

зумовлювало формування римського нобілітету як ключового дипломата у питаннях забезпечення війська.

Легіонери, у свою чергу, були залучені до інфраструктурних робіт, пов'язаних із будівництвом доріг, портів чи водогонів. Інфраструктура використовувалася як солдатами так і місцевим населенням зумовлюючи створення розгалуженої економічної мережі у рамках імперії. Пізніше, по завершенню служби вони інтегрувалися у завойовані провінції у якості землевласників. Роль нобілітету тут також була особливою, адже вони регулювали процес творення ветеранських поселень, створюючи мережу клієнтів та агентів впливу у провінціях. Таким чином через призму «легіонерської економіки» ми можемо розглянути механізм перетворення військової інтервенції у всебічну інтеграцію економічну, дипломатичну та ідеологічну.

Військовий аспект концепції М. Манна передбачає здатність організовувати та концентрувати військову силу для досягнення цілей. Варто означити, що Манн визначає військову силу як «соціальну організацію концентрованого смертоносного насильства» ігноруючи інші методи репресивного впливу¹⁰⁰. Тобто розглядається фактор військової сили у контексті завоювання територій та їхньої взаємодії з покореними народами. Варто зважати, що військовий аспект виступав сферою підтвердження політичного статусу нобіля через здобуття персональної слави у межах кампаній, зокрема на Сході.

Важливим елементом у цьому виступає трансформація римського війська з ополчення на професійну силу. Після реформ Марія легіонер чи ауксилій формував стійкий, наближений до клієнтського зв'язок зі своїм нобілем-полководцем. Тому формується зв'язок у якому нобіль виступає патроном цілого легіону забезпечуючи його добробут та інтереси у політичній площині, тоді як громадяни легіонери захищають його інтереси у політичній сфері на рівні голосування чи підтримці у заворушеннях. Монополія нобілітету на вище військове командування робить цей прошарок унікальним у рамках римського суспільства.

¹⁰⁰ Mann, *The Sources of Social Power*, I. 13.

Через призму військової влади маємо змогу визначити ступінь долученості та зацікавленості нобілітету до експансії у регіоні Понту Евксинського. Окрім цього військовий вишкіл та набуття авторитету під час військових кампаній - одна з визначальних складових для формування політичної кар'єри нобіля. Успішні кампанії надавали новачкам (лат. *homines novi*) змогу швидко піднятися на політичній арені, натомість невдачі призводили до втрати становища та політичного статусу.

Політична влада розглядається як здатність нобілітету створювати стабільні політичні зв'язки на завойованих територіях. У цьому випадку увага фокусується на формальних та неформальних зв'язках підпорядкування. Їх реалізація відбувалася в межах існуючого у римському суспільстві інституту клієнтели. Римський нобіль міг стати патроном цілої громади чи якогось представника царської династії. Надання формальних статусів як от, «друга та союзника Римського народу» давало змогу клієнтам, в обмін на лояльність, користуватися всіма перевагами від римського покровительства. Це давало змогу провадити диференціацію різних статусів у залежно від стратегічної важливості регіону.

Тому політична влада у цьому контексті постає як інструмент стратегічного упорядкування навколишнього простору. Нобілітет використовував дипломатичні маневри, правові статуси та патронату для створення такої структури управління, де Рим виступав єдиним і беззаперечним центром сили.

Поєднання вищезгаданих аспектів влади формує стосовно Риму концепцію «імперії домінування» (додаток А) ¹⁰¹. Дослідник пропонує розглядати систему взаємодії Римської держави, беручи за основу *легіонерську економіку*. У цьому випадку Римська держава була сформована таким чином, що її центр мав колосальну здатність до мобілізації військової та політичної сили і її точкової проєкції. Однак, у залежно від ступеня інтенсивності римської військової присутності Риму в регіоні, визначається три рівні такої взаємодії: 1) зона прямого контролю; 2) зона дипломатичного контролю; 3) зона зовнішнього впливу.

¹⁰¹ Mann, *The Sources of Social Power*, I. 275.

Зона прямого контролю визначається як простір максимальної концентрації усіх чотирьох джерел влади. Інтеграція регіону у якість провінції фактично формувала прямий контроль над усіма ресурсами. Проконсул чи пропретор здійснював оподаткування безпосередньо чи через компанії відкупників-публіканів. Легіон тут присутній на постійному розквартируванні у разі виникнення загрози

Зона дипломатичного контролю є фактично реалізацією непрямого управління. Значна частина повноважень щодо управління тут делегована місцевим елітам чи громадам. Їх взаємодія базується на інституті дружби та персональному патронаті римських нобілів. Присутність тут легіону є тимчасовою, викликанною потенційними загрозами чи військовими викликами. Взаємодія з економікою відбувається через постачання від союзників.

Зона зовнішнього впливу визначається як простір за межею провінції чи союзних держав. Римський вплив тут представлений через дипломатичний тиск та проведення військових кампаній. Взаємодія є радше асиметричною: Рим не несе жодної відповідальності за регіон однак вимагає врахування своїх інтересів. Легіон у цьому випадку виступає як проєкція сили через військові кампанії на морі чи суходолі.

Глобальна зміна, відбувається з моменту становлення імперії, коли Рим більше не зміг розширювати своєї межі. Це відображено у концепції «територіальної імперії»¹⁰². Вона визначає, що концентрація військ була неможлива через захист прикордоння, а отже вимагала розпорошення військ. Отже, робило неможливим застосування «легіонерської економіки» у межах завойованих провінцій через низьку чисельність легіонерів.

За допомогою концепцій «імперії домінування» та «територіальної імперії» відслідковуємо аспекти еволюції та поширення впливу римської держави на регіон Понту Евксинського. Це дає змогу визначити тоді перспективні напрямки зовнішньої політики Риму зважаючи на виклики з боку інших цивілізацій та варварів, з якими зіштовхнулися римляни у процесі своєї експансії.

¹⁰² Mann, *The Sources of Social Power*, I. 284.

Диференціація зон впливу дає краще зрозуміти взаємодію нобілітету з регіонами у якості вже провінцій, або ті, що тільки розпочинали свій шлях інтеграції в умовах нестачі адміністративного ресурсу.

У дослідженні ми спираємося на історичні тексти, читання яких вимагає особливої інтерпретації написаного. Значна частина джерел опрацьованих під час дослідження відображена через призму римоцентризму, возвеличуючи його роль як цивілізатора. Тому доречно під час опрацювання текстів використати герменевтичний метод, як метод тлумачення істинного значення через контекст.

Розглядаючи наративні джерела, розглядаємо їх також як акт реалізації інтелектуальних та політичних амбіцій. Зокрема, це пов'язано з авторами-очевидцями за прикладом Цезаря та Цицерона. У цьому випадку для нас важливо врахувати стану приналежність автора, соціальний статус та етнічну приналежність. Їх суб'єктивний досвід впливав на висвітлення дій римського нобілітету.

Окрема увага у дослідженні приділена подоланню термінологічних складнощів. Головна проблема полягає у багатоваріантності понять, що вживалися у античну добу: «nobilitas», «ordo equester», «civitas» та «res publica». Сприйняття цих понять не є чітко однозначним через лінгвокультурну дуальність у грецькій та латинській традиції. Тому римські політичні реалії описувалися через грецькі категорії, що не були тотожними. Саме тому в роботі застосовано метод термінологічної уніфікації. Аналіз природи понять пов'язаних з Римською республікою та переходом до імперії. З метою полегшення навігації серед вживаних дефініцій основні поняття представлені у словнику (Додаток І).

Важливою складовою дослідження також виступає уточнення та верифікація понятійного апарату, через який здійснюється аналіз соціально-політичних процесів у Римській республіці та у регіоні Понту Евксинського. Враховуючи тривалий еволюційний розвиток суспільства, значення тих самих понять могло змінювати свою сутність впродовж всього часу. Наприклад, для античних авторів соціальна структура нобілітету, чи інституційні основи римської держави залишалися у певній мірі настільки очевидними явищами, що вони не

залишили (або ж вони не збереглися) детальних дефініцій. Через що ми реконструюємо склад нобілітету як еліти через непрямі свідчення, як згадки у Капітолійських фастах чи епіграфіці.

Окрім цього самі поняття не розглядаються як статична категорія. Зміна значення термінологічного апарату напряду відображала зрушення у громаді та соціальній взаємодії між Римом, еллінським чи варварським світом.

Додатково ми зіштовхуємося з джерельною фрагментарністю, що містить згадки про вищих магістратів, тоді як діяльність *homo novus* або нижчих адміністративних ланок залишаються поза увагою нарративних джерел.

Аналіз тексту зосереджується на термінології, яку використовували античні автори для опису ідеологем, що закладені у поняття як «amicitia» чи «civitas». Використання герменевтичного методу дозволяє глибше реконструювати ідеологічну сферу через виявлення риторичних конструкцій, що перетворювали військову експансію Риму та його нобілітету на «цивілізаційну місію».

Ще один аспект методологічного огляду спрямовує нас до розмежування окремих понять, що стосуються історико-географічного розмежування. Вживання понять «Понт Евксинський», «Північне Причорномор'я» та «Південна Україна» вимагає конкретизації.

Вживаючи поняття «Понт Евксинський» ми охоплюємо весь басейн Чорного моря, як зону взаємопов'язаності громад у межах одного водного басейну через економічні, політичні та культурні зв'язки. «Північне Причорномор'я» у такому разі виступає як специфічний субрегіон, що мав свої унікальні особливості відносно інших громад Понту Евксинського. Такий підхід дозволяє більш точно окреслити межі поширення Римської держави. У цьому контексті стратегія нобілітету в регіоні змінювалася від сприйняття регіону як периферії до інтегрованого у Середземномор'я простору. Окремо, означимо застосування поняття «Південна Україна» локалізує події у контексті сучасного географічного та адміністративно-територіального орієнтиру. Вживання такого поняття є виключно географічним маркером, що не передбачає накладання сучасних політичних сенсів на античну добу.

Також у межах дослідження було використано просопографічний метод, що виступає ключовим для аналізу римського нобілітету. Просопографічний метод використаний метою виходу за межі абстрактного поняття «Рим». Просопографія дозволяє ідентифікувати конкретних представників нобілітету та їх легатів, чії інтереси та амбіції визначали порядок і стратегію освоєння Понту. Це дає змогу також встановити певну спадковість інтересів нобілів у регіоні та їх взаємодію з представниками місцевої еліти.

Просопографічний підхід дозволяє виявити, як експансія у Понтійський регіон відбулася через призму внутрішньополітичної боротьби нобілів, сконструювати зв'язки між елітами та їх клієнтами. Таким чином акцентується увага на проявах римської політики через призму римського нобілітету, що перетворив Понт Евксинський на простір реалізації власних амбіцій.

Дослідження побудовано на принципі методологічного плюралізму, що дозволяє уникати обмеження окремих підходів (формаційного чи цивілізаційного), використовуючи ширший інструментарій для аналізу. Застосування антропологічного підходу та спеціальних історичних методів дало змогу розглянути римський нобілітет як соціокультурний феномен, політична діяльність якого була пов'язана з релігійними практиками, родинними зобов'язаннями та етичними категоріями.

Використання теорії соціальної влади Майкла Манна забезпечило можливість проаналізувати римську експансію як переплетіння чотирьох джерел влади (ідеологічної, економічної, військової та політичної), що дозволило глибше зрозуміти механізми взаємодії нобілів з регіоном Понту Евксинського. Також завдяки концепції «імперії домінування» відбулася диференціація інтеграції регіону за рівнями її інтенсивності: зоною прямого контролю (провінції), дипломатичного контролю (клієнтські держави) та зовнішнього впливу (союзники).

Особистий, персоналізований виміру нобілітету досліджено за допомогою просопографічного аналізу, який через вивчення персональних біографій та

родинних зв'язків дає змогу визначити мережі впливу та персональну роль нобілів у втіленні зовнішньої політики.

Висновки до першого розділу

Аналіз джерельної бази дозволяє нам констатувати значний обсяг матеріалу, зокрема наративних пам'яток, що розкривають сутність римської політики у регіоні Понту Евксинського. Специфіка обраної теми вимагає широкого залучення джерел, що дозволяють якнайповніше розкрити роль римського нобілітету в римській політиці, щодо периферії. Джерельна вибірка характеризується неоднорідністю, тому ранні свідчення менш деталізовані та фрагментарні, тоді як часи активної експансії мають дещо більшу вибірку наративних, епістолярних та епіграфічних джерел.

Ключовою проблемою при опрацюванні писемних джерел, на наш погляд, є подолання римоцентричного погляду на римську історію, адже давня писемна традиція певною мірою була схильна до гіперболізації римської винятковості в античному світі. Перехресне зіставлення та аналіз античних текстів дає змогу сформулювати загальне уявлення про римський нобілітет в умовах його трансформації. Епіграфічні та картографічні джерела ми використовуємо, щоб додатково верифікувати античний наратив.

Залучений нами археологічний та нумізматичний матеріал дасть змогу розширити вектор дослідження римської присутності у тих аспектах та регіонах, де писемні згадки лаконічні. Найповніше це стосується Північного Причорномор'я, що лише епізодично з'являється у античних текстах.

Історіографія проблеми, яка презентує майже двовіковий досвід досліджень, представлена значним доробком наукових поглядів — від позитивіського бачення до сучасних постколоніальних студій. У центрі головних дискусій — внутрішні зв'язки та тенденції розвитку Римської держави та його політичної еліти - нобілітету, як прикладу динамічної імперської спільноти. Окремо варто відмітити

питання інтеграції Північного Причорномор'я у загальний історичний процес, що має на меті подолати регіональний ізоляціонізм і природно інтегрувати його у контексті загальноєвропейської історії. Окремо слід підкреслити сучасні виклики, що пов'язані з окупацією Криму та нищенням українських історичних пам'яток, що актуалізують потребу у проведенні антикознавчих досліджень.

Римська політика у регіоні Понту Евксинського та роль римського нобілітету, особливо у період трансформації республіки в імперію, не може бути розглянута в межах єдиного підходу чи концепції. Відмова від жорстких рамок формаційної чи цивілізаційної теорій на користь методологічного плюралізму дозволяє уникнути свідомого обмеження дослідницького інструментарію.

У дослідженні використано антропологічний підхід до вивчення нобілітету як соціокультурного явища. Здійснення політичних дій, що йшли усупереч звичаям чи полісній моралі отримували свій вияв лише у тому разі, якщо слава та гідність нобіля перевершувала попередників і сприяла процвітанню Риму.

У поєднанні з цим використано герменевтичний та просопографічний метод, що дають змогу конкретизувати абстрактні процеси поширення римської влади у регіоні. Просопографія у цьому випадку надає змогу довести, що Понт Евксинський не лише об'єкт експансії, а повноцінний простір для реалізації персональних амбіцій римського нобілітету.

Ключовим інструментом деконструкції суб'єктності нобілітету виступає модель «ІЕМР» М. Манна. Взаємодія ідеологічної, економічної, військової та політичної влади дає змогу розглядати взаємодію нобілітету як через призму їх впливу на окрему сферу соціальної влади або ж у їх поєднанні з іншими. Поєднання усіх цих сфер влади знайшло своє відображення у концепції «Імперії домінування», що передбачала три рівні римської присутності: зона прямого контролю, зона дипломатичного контролю та зона зовнішнього впливу.

Таким чином, сформована джерельна, історіографічна та методологічна база дозволяє повною мірою сформулювати уявлення про активність нобілітету у контексті римської політики у регіоні Понту Евксинського.

РОЗДІЛ 2. РИМСЬКИЙ НОБІЛІТЕТ І РИМСЬКА ДЕРЖАВА

Для нашої роботи важливо з'ясувати, що собою являв Рим як держава за доби республіки. Державні інститути впливали не лише на внутрішнє життя держави, але й на принципи управління захопленими територіями (провінціями) та державами-союзниками. Адже значна частина того, що ми знаємо про Рим, написано не римлянами, а підкореними ними еллінами. Тому складність дослідження пов'язана термінологічною відмінністю у латині та давньогрецькій мові.

2.1. Рим як держава полісного типу

Називаючи Рим полісом, ми ризикуємо накласти на нього призму еллінського бачення сутності Римської держави, за яким той ставав би подібним до полісів античної Еллади¹⁰³. Держави, що сформувалися в басейні Середземного моря на початок I тис. до Р. Х. мали свої унікальні історико-географічні особливості. Ця обставина ускладнює пошук універсального зразка античного полісу.

Уявлення самих еллінів про сутність полісу добре ілюструють слова Павсанія, вносять корективи до традиційного розуміння полісу як міста-держави. Описуючи давньогрецьку Панопею, що розташована у Фокіді, то він вказує наступне: «якщо хтось і назве її полісом, проте там немає ні урядових установ, ні гімназій, ні театру, ні ринку, ні води, що сходить до фонтану...»¹⁰⁴. У такому сенсі ми маємо прискіпливіше придивлятися до того що ми називаємо полісом вишукуючи у нього ознаки розвинутого міського осередку, або взагалі виключити його з цього поняття за браком ознак як таких.

¹⁰³Polybius, *Historiae*. 6. 3. 3.

¹⁰⁴Pausanias, *Description of Greece*, ed. M. H. Rocha-Pereira (Leipzig: Teubner, 1903).10.4.1.

На противагу, існують сучасні визначення «πόλις», як «общини-держави»¹⁰⁵ або «громади-держави». Ця дефініція робить наголос на першочерговій наявності *міцного, стійкого зв'язку серед громадян*, що творить державу. Вона не обов'язково об'єднана спільним міським осередком, а більше пов'язана економічними, політичними зв'язками та культурно-ідеологічному рівні¹⁰⁶. Як бачимо, це визначення зосереджене на суспільній структурі та громаді, а не складових населеного пункту.

Витоки тези «общинників» і роздуми про ідеальний «πόλις» варто шукати в античних філософів Еллади. До прикладу, Аристотель визначав поліс, як «природну організацію окремих сімей у поселення»¹⁰⁷. Ключове завдання якого забезпечення – людського щастя та справедливості. Він розглядав ідеальний варіант суспільства, як такий, де кожен його політ займає ту сферу, де він буде найбільш корисний для добробуту громади. Це стосується не лише економічних взаємовідносин і поділу праці всередині общини, а і загального переділу обов'язків та рівному доступі до державного керівництва.

З огляду на викладене вище, у своєму дослідженні ми визначаємо «πόλις», як *громадянський колектив, що об'єднаний контролем земельних ресурсів та ґрунтується на стійких взаємозв'язках між представниками общини*.

Визначивши, що ми маємо на увазі під терміном «πόλις», варто повернутись до питання, а чи був Рим полісом? Відповідь на це дослідники намагались знайти пов'язуючи між собою грецьку та римську цивілізації, та ту обставину, що римляни мають подібне походження та державний устрій, а єдине що їх відрізняє це те, що останні змогли краще скористатись еллінським спадком¹⁰⁸. Тому не дивно, що в еллінських авторів часто знаходимо знак рівняння між цими двома

¹⁰⁵На противагу до визначення полісу як «міста-держави» дослідники визначають поліс як спільноту з чіткою ієрархією, що побудована на основі інституту громадянства. Ian Morris, *Burial and Ancient Society: The Rise of the Greek City-State* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), 7; Morris, *The Early Polis*, 26; Віктор Ставнюк, *Становлення афінського поліса* (Київ: Аквілон-Плюс, 2005), 69.

¹⁰⁶ Morris, *The Early Polis*, 39;

¹⁰⁷Aristotle, *Aristotle's Politica*, ed. W. D. Ross (Oxford: Clarendon Press, 1957), 1.1252a;

¹⁰⁸Dionysius of Halicarnassus, *Antiquitatum Romanarum quae supersunt*, ed. C. Jacoby (Lipsiae: Teubner, 1925) 1.4.2.

цивілізаціям. Подібний елліноцентричний погляд влучно висвітлено вже канонічними рядками Горація: «Завойована Греція підкорює дикого переможця і вводить своє мистецтво в сільській Лації¹⁰⁹».

Дійсно, неможливо заперечити той факт, що грецька культура значною мірою вплинула на формування римської культури. Її поширення спричинило появу майже повноцінного світського культу, адепти якого читаючи Гомера чи переказуючи історії грецьких поетів, долучали себе до кола соціальної та культурної еліти¹¹⁰. Не дивно, що під час творення цього культу знайшлися ті хто опирались цій еллінізації і стояли на засадах римських традицій. Поруч із захопленням грецькою культурою ми знаходимо тих хто знаходився в опозиції до її поширення. Наприклад, Цицерон розмірковуючи про ідеальний державний лад для Риму, через Сціпіона висвітлює думки того, «хто не надає грецькому вченню більшої переваги, ніж римському»¹¹¹. З огляду на подальші роздуми Цицерона про державні устрої та їх порівняння з грецькими свідчили про те, що римляни були обізнані з грецькою традицією вживання термінології, проте використовували власну – латинську.

Припустимо, що К. Андо правий¹¹², і недоречно для нас накладати елліністичний термін «πόλις» на Рим, орбіта становлення якого хоч і була поруч з елліністичним світом, проте не перебувала у безпосередньому підпорядкуванні від того світу. Ця обставина спонукає провести власний пошук більш доречного латинського слова для позначення того, що собою являла Римська держава. Римські тексти доволі часто згадують кілька понять, що за своїм смисловим значенням близькі до шуканого нами терміну «πόλις». Це – «civitas» та «res publica».

¹⁰⁹Horace, *On Poetry: Epistles Book II: The Letters to Augustus and Florus*, ed. C. O. Brink (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), 2.1 156-57; Marcus Tullius Cicero, *Rhetorica: Brutus; Orator; De optimo genere oratorum*, ed. A. S. Wilkins (Oxonii: e typographeo Clarendoniano, 1902), 73, 254.

¹¹⁰Джузеппе Пуччі, «Жити та помирати серед міфів». *Історія європейської цивілізації. Рим*, за ред. Умберто Еко, пер. з іт. Л. Ципоренко та ін. (Харків: Фоліо, 2017), с. 708.

¹¹¹Цицерон, *Про закони. Про державу. Про природу богів*, 2.1.26.

¹¹²Ando, «Was Rome a Polis?», 6.

Однак так само важливим виявляється контекст ужитку цього римського поняття. Подібно з визначенням «πόλις», контекст у якому вживається слово «civitas» буде змінювати його сенс. Так «civitas Romanus» буде вживатися на означення римської політичної спільноти, що має права громадян. Разом із тим словосполучення «civitas Romana» вже мало на увазі Рим як державу в цілому, додаючи до нього і тих, хто не був римлянином чи громадянином Риму, а всіх хто був у будь якій формі залежності, або мав часткову самоврядність у статусі «foederati¹¹³» або «socii¹¹⁴».

Інший термін, «res publica», є тотожним з означенням держави, проте наголос у ньому ставиться на політичній системі, через яку здійснювалося керівництво державою¹¹⁵. Синонім цього терміну наводить Цицерон – «res populi» – що теж можна тлумачити як «справу громадян» або «справу народу», при цьому народом, ясна річ, вважалися лише громадяни, а не усе населення. За словами Цицерона, «populus» це не просто юрба, а об'єднання людей пов'язаних між собою згодою щодо права і спільної користі¹¹⁶.

З огляду на вищесказане, ми вважаємо, стосовно Риму часів становлення республіки варто вживати поняття «civitas». Воно достатньо точно позначає

¹¹³«foederatae» – (лат. федеративний) статус, що надавався поселенню, котре звільнялось від податків та у рідкісних випадках могли отримати римське громадянство. У Італії лише кілька міст мали такий статус: Гадес, Масілія та Сагунт;

¹¹⁴«socii» – (лат. союзник) поселення, що мали почесний статус «союзника Риму». Вони зберігали самоуправління, проте були зобов'язані надавати військову допомогу (в якості допоміжних військ) та сплачувати данину за визначеним договором;

¹¹⁵ Токарев А. схиляє до думки, що поняття «res publica» та «res populi» вважаються тотожними через навмисний переклад Цицероном грецького терміну «πόλις», що є багатозначним і не має чіткого визначення. Андрей Токарев, «Несколько замечаний о понятии res publica в сочинениях Цицерона», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія*, no. 56, 2019, 41.

¹¹⁶Цицерон, *Про закони. Про державу. Про природу богів*, 2. 25. 39; Подібної думки дотримується і К. Андо вказуючи на різницю між вживаними термінами «populus Romanus» і «δημος Ρωμαίων» Дослідник відзначає, що поняття «populus» позначається як об'єднання людей, що мали громадянство. У іншому ж значенні δημος – він має на увазі усіх мешканців республіки незалежно від наявності їх; Ando, «Was Rome a Polis?», 14 с.

На противагу тезі, щодо не тотожності понять δημος і populus, то у «класичному» періоді Еллада мала подібне джерело політичної влади. Грецькі поліси мали традицію вказувати про єдність общини фразою «Ευδοξε Βουλὴ καὶ τοὶ δῆμοι». Подібна традиція існувала і у Римі у вигляді аббревіатури «S.P.Q.R.» Вона може бути розшифрована як «Senatus populus que Romanus». У цьому контексті δημος і populus мають однакове значення.

унікальність утвореної системи римської держави та особливості її побудови. Крім іншого, на практиці воно означало для Риму можливість практично необмеженого поширення юрисдикції «*civitas Rome*» та інтеграції «*populus*» у нових межах, що, власне і було реалізовано у часи Імперії.

Проте, питання доречності вживання терміну «поліс» досі залишається відкритим. Велика грецька колонізація поширила це поняття на терени усього Середземномор'я і воно було характерним для багатьох поселень, зокрема і Великої Греції, котра була розташована у відносній близькості від Риму, а тому канон історичної науки вже традиційно пов'язує грецьку та римську цивілізацію в єдину – греко-римську¹¹⁷. Це стало причиною застосування термінів та понять, що мали би показати спільні тенденції в їхньому розвитку. Вживаючи поняття «*πολις*» стосовно Римської держави, ми визначаємо, що Риму були притаманні певні фундаментальні ознаки *держав полісного типу*. Принцип побудови римської держави був подібним до того, що було притаманно й античній Елладі, проте зі своїм унікальними особливостями.

Встановивши ознаки які притаманні державам полісного типу, спробуємо визначити, якою мірою Рим належав до таких держав.

Держави полісного типу були представлені переважно на Балканському півострові та узбережжям і Малої Азії, проте з початком великої грецької колонізації (VIII – VI ст. до Р.Х) вони поширюються на все Середземне та Чорне море. Перебуваючи далеко від своєї метрополії, колонії сформували свої власні незалежні громади¹¹⁸.

У нашому пошуку універсального визначення того що ми назвали «державою полісного типу» звертаємось до материкової Еллади та похідних грецьких колоній. З огляду на той факт, що грецькі кораблі не досягли Лаціуму в добу колонізації, то нав'язувати пряме порівняння грецьких метрополій з Римом стає не зовсім доречним. За нас це вже зробили античні автори, неодноразово

¹¹⁷Віктор Ставнюк, *Становлення та еволюція афінського поліса (від занепаду ахейської цивілізації до реформ Ефіальта і Перікла)*. (дис. докт. іст. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2006), 41.

¹¹⁸*Історія цивілізації. Україна*, Т. 1, с. 72.

звертаючись до подібного порівняння¹¹⁹. Хіба що на віру пов'язувати витoki римської державності з легендарною Троєю та Енеєм.

Шукаючи не ідеальний, проте типовий поліс ми спрямовуємо свій погляд на пошуки спільного знаменника між державами такого типу, що розташовувались у басейні Середземного моря.

За основний критерій визначення беремо сформованість громадянської общини. Вона визначається, як сукупність господарських, військових, соціально-правових та культурних ознак, що ставали чинником об'єднання для індивідуальних господарств.

Спершу зосередимося на економічній основі полісного суспільства, що за нашим визначенням проявляється в *контролі земельних ресурсів*. Наявність земельної власності в межах громади – одна з важливих умов отримання громадянства в античному полісі. Особливість господарчого облаштування та законів насамперед визначалися спеціалізацією громади: аграрною (за прикладом Спарти), торгово-ремісничою (за прикладом Афін, Мессіни чи Коринфу) чи змішану (за прикладом Карфагену)¹²⁰. Серед різних господарчих спеціалізацій знаходимо спільні риси. Насамперед, це обмеженість території, що перебувала у володінні політів – хори. Обмежена вона була священними кордонами, її порушення вважалось святотатством і рішуче засуджувалося суспільством¹²¹.

Рим, що визначався як аграрний поліс, мав відмінний шлях становлення та розвитку. Основу аграрних полісів становили насамперед вільні громадяни-землевласники. Екстенсивний розвиток неминує вимагав захоплення нових територій і нарощування військової могутності¹²². Це могло бути втілене лише за наявності значної кількості громадян, які були здатні нести військову службу. Тому кількісні обмеження числа громадян не застосовувались в полісних

¹¹⁹Цицерон, *Про закони. Про державу. Про природу богів*. XXXIII. 50.

¹²⁰Finley, *The Ancient Economy*, 30.

¹²¹Кордони приватної власності визначалися так званими «гермами» - квадратними колонами з образом бога Гермеса; Thucydides, *Historiae*, ed. Henry Stuart Jones, 2 vols. (Oxford: Oxford University Press, 1942), VI. 27.1.

¹²²Gino Luzzatto, *Storia economica d'Italia*, vol. 1, *L'antichità e il medioevo* (Roma: Edizioni Leonardo, 1949), 56.

державоах аграрного типу. На противагу цьому, обмежувались розміри земельного володіння, ключовим завданням якого було загальмувати процес зростання великого землеволодіння за рахунок розорення дрібного. Поліс у такому випадку представлений не лише міським осередком, а й прилеглими сільськогосподарськими землями.

Економічні зобов'язання політів визначалися обсягами власності, що перебувала у руках окремого громадянина. За таких обставин, кожен політ економічно був не залежав від держави. Господарча основа громади полягала в здатності до самозабезпечення можливостями лише громади¹²³.

Засади, що визначили на майбутні століття політичний та економічний розвиток Риму як держави полісного типу, були впроваджені у рамках реформ шостого рекса Сервія Туллія¹²⁴. За умов активного майнового розшарування оформлення інституту громадянства потребувало впорядкування системи громадянських обов'язків. За відомостями, які наводить Лівій, число громадян, за правління Сервія Туллія, уже налічувало близько 80 тис. осіб¹²⁵, ключові позиції яких полягали у вирішенні двох важливих аспектів – економічних та військових зобов'язань щодо держави. Неписана Сервієва конституція в античну добу¹²⁶ визначала долученість усіх громадян до політичного життя держави шляхом скликання куріатних і центуріальних коміцій (народних зборів). Розподіл по коміціях визначався майновим, статусним і віковим цензом¹²⁷.

Початок римської воєнної експансії у IV ст. до Р. Х. став відправною точкою ґрунтовних економічних перетворень, що стали можливими через

¹²³Цієї ж думки дотримується і Голованов С., вказуючи на дві головні ознаки: економічну незалежність громадян від держави і невелику за обсягом громаду та навколишньої території; Сергій Голованов, «Шляхи трансформації античної держави Стародавньої Греції в умовах кризи полісної системи», *Człowiek w historii vs historia człowieka: Monografia zbiorowa*, ред. Ihor Sribnyak (Warszawa-Paryż: Wydawca Międzynarodowe konsorcium naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra, 2021), 6.

¹²⁴Dionysius of Halicarnassus, *Antiq. Rom.*, IV. 16.

¹²⁵Лівій апелюючи до Фабія Піктора наголошує, що ця цифра стосується лише чоловіків-громадян, що були здатні тримати зброю на той час, а не загальної кількості населення в цілому; Livy, *Ab urbe condita*, I. 44.

¹²⁶Вживаючи поняття «Сервієва конституція» маємо на увазі не наявність систематизованого законодавства, а радше усю загальну сукупність царських указів.

¹²⁷Livy, *Ab urbe condita*, I. 43.

розширення земельних володінь і зосередженню їх у руках великих землевласників. У цей час, за грецьким прикладом, Рим теж мав свій власний встановлений кордон - *romerium*¹²⁸.

Час становлення римського господарства припадає на IV ст. до Р. Х¹²⁹. Встановлення та розвиток економічних відносин із сусідніми державами закріпило його аграрну спеціалізацію. У цей час не можемо стверджувати, що Рим відігравав домінуючу роль стосовно інших міст Лаціуму. Проте його економічна структура нагадувала решту італійських міст, таких як Капуя, Неаполь, Помпеї, Ареццій, Парма, Мутина чи Медиолан.

Подібно до інших держав полісного типу, земельна власність у Римі перебувала в подвійній власності: одночасно в держави та громадян (так звана антична форма землеволодіння). Її можна поділити на три групи: 1) *ager privatus*¹³⁰; 2) *ager publicus*¹³¹; 3) *ager religion*¹³². Держава мала право на відчуження земельної власності, оскільки юридично користувач общинних земель був тимчасовим її власником¹³³. Проте в античній історії не було прикладів застосування такого права, крім втілення обмежень, за аграрними законами. Водночас із цим, варто відзначити важливу правову традицію у римлян. Вона передбачала *збереження* громадянських прав за римлянами навіть за умови втрати земельної власності. Держава брала на себе обов'язок перерозподілу нових общинних земель, що додалися внаслідок нових завоювань, або ж перерозподілу уже наявних на користь безземельних громадян¹³⁴.

¹²⁸ *Romerium* – (лат. «простір за стіною» або «простір по обидва боки стіни»). У більш широкому значенні – священний кордон міста Рима. Означення Лівія вказує на те що цей священний кордон не підпадав під заселення; Livy, *Ab urbe condita*, I. 26.

¹²⁹ До такого висновку підходить Дж. Луццато описуючи фактори економічного становлення Риму, як держави полісного типу. А конкретно має на увазі момент переходу до завоювання та підкорення нових територій Римом та його союзниками; Luzzatto, *Storia economica d'Italia*, 55.

¹³⁰ *Ager privatus* – (лат.) приватні землі.

¹³¹ *Ager publicus* – (лат.) общинні землі.

¹³² *Ager religion* – (лат.) землі, що використовувались на потреби культу.

¹³³ Marcus Tullius Cicero, *Letters to Atticus*, ed. E. O. Winstedt (Michigan: University of Michigan Library, 1912), 1.19.

¹³⁴ Appian, *The Civil Wars*, I. I. 8.

Підводячи спільний знаменник між господарчою сферою держав полісного типу, зазначимо, що їй був притаманний свій власний тип економічного устрою, за яким існувала подвійна власність на землю. Вона передбачала, що земельні ресурси перебувають одночасно у руках держави-общини та окремого політа. Подібний зв'язок визначав водночас залежність останнього від громади на рівні правової взаємодії, проте політ зберігав свою незалежність шляхом самозабезпечення.

Наступний визначальний чинник – військова складова полісу. Антична традиція військового устрою передбачала, що значну частину війська становлять громадяни полісу (як ополчення). Спільне виконання обов'язку по захисту сприяло згуртуванню общини¹³⁵ Відносна економічна незалежність покладала на політа зобов'язання, самостійного утримання зброї та спорядження, що теж визначалось положеннями вже раніше згаданої Сервієвої конституції.

Залежність від майнового стану покладала військові витрати насамперед на заможних громадян, що входили до I та II центурій. Окремо це стосувалось патриціїв, у додаткові обов'язки яких входило утримання коней¹³⁶. Ця військова система проіснувала аж до пізньої республіки, а саме, до військової реформи Гая Марія (107 р. до Р. Х.).

Звичайно, що це не стало вирішенням наявних соціальних протиріч. Соціальні конфлікти не припинялися та знайшли втілення у різних проявах суперечок та конфліктах. Своєю гостротою відзначалось протиборство між партіями оптиматів¹³⁷ та популярів¹³⁸. Майнова та правова прірва гостро відчувалась у римському соціумі. Частково їх вдавалося долати шляхом взаємних

¹³⁵Описуючи пунічні війни, Полібій наголошує, що сила римського війська полягала у тому, що її основу становлять саме громадяни Риму. Polybius, *Historiae*, VI. 52. 4.

¹³⁶Маємо на увазі equo privato, які маючи статки першого цензу не отримували державних дотацій на купівлю та утримання коня на відміну від equo publico; Belot, *Histoire des chevaliers romains*, 24.

¹³⁷Оптимати – (лат. optimates «найкращі») соціальний прошарок політичного угруповання, що репрезентувало інтереси сенатської аристократії та були спрямовані на збереження провідної ролі Сенату в Системі державного управління.

¹³⁸Популяри (лат. populares «ті, що належать до народу») прошарок пізньореспубліканської політичної еліти, що апелювала до домінування народних зборів та плебейського трибунату, як головного інструменту політичної боротьби.

поступок. Це пов'язано з практикою плебейських сецесій, що завдавало відчутного удару по економічній та військовій сфері Риму¹³⁹.

Вимушені йти на поступки, оптимати ділилися частиною своїх виняткових прав та привілеїв. Це дало змогу розрядити соціальну напругу та політично долучити популярів до управління державою. Подібне рішення привело, в ході боротьби патриціїв із плебеями, до нівелювання більшості принципових відмінностей, що майже зрівняло плебеїв у правах з патриціями. Це дало змогу майже кожному політу за такої системи долучатися до керівництва державою, хоч і не через пряме демократичне волевиявлення.

На наш погляд, проведення останньої плебейської сецесії у 287 р. до Р. Х., остаточно завершило процес формування Риму, як держави полісного типу зі своєю унікальною системою державного управління. Сформований внутрішній запас ресурсів дав змогу Риму стати на шлях творення імперії без зміни своєї природи.

Проте формат полісної держави спонукав до зміни усієї політичної системи. Якщо період з середини III по середину II ст. до Р. Х. ще відзначався економічним піднесенням та відносним суспільним спокоєм¹⁴⁰, то події громадянського протистояння оголили усі проблеми суспільства, що накопичувались за цей час.

Розширення римської експансії передбачало і включення до складу римської держави різних підкорених народів, що виходили за межі громадянської общини. Вони були складовою Римської республіки під різними статусами (у залежності від того, за яких обставин вони потрапили у сферу римського впливу), що ускладнювало структуру тодішнього інституту громадянства.

Окрім безпосередніх громадян Риму, формується окрема категорія «latini». Цей статус був наданий тим общинам, що були розташовані у межах Лаціуму. Цей статус надавав обмежені права та можливості порівняно з римськими громадянами. Особливо це стосувалось земельних конфліктів¹⁴¹, бо частина

¹³⁹Livy, *Ab urbe condita*, II. 32. 7.

¹⁴⁰Luzzatto, *Storia economica d'Italia*, 57.

¹⁴¹Livy, *Ab urbe condita*, XXVI. 30. 10; Appian, *The Civil Wars*, I. 7.

земель підкорених народів надавалась римським колоністам у користування. Суть цих конфліктів полягала у тому, що *ager publicus* роздавались поспіхом, і це спричиняло юридичну плутанину, на яку вказує Аппіан¹⁴². Процес перерозподілу був ускладнений давнім обцинним звичаєм, за яким громадянин міг займати таку кількість землі, яку був у змозі обробити. Через це відбулось змішання державної та приватної власності. Довести законність володіння ставало практично неможливо.

Важливо відзначити, що аграрні закони стосувались лише римських громадян. Італіки у такому випадку залишалися беззахисними. Відстояти свої інтереси перед сенатом вони могли через інститут клієнтели, делегуючи захист своїх прав обраному римському патрону. Тому становище італіків не надто відрізнялось від становища римських плебеїв ще у V-III ст. до Р. Х. Для владнання тих конфліктів уже у III ст. до Р. Х. була запроваджена окрема посада *praetor peregrinus*¹⁴³ що свідчить про постійний характер тієї проблеми¹⁴⁴.

Окрім цього варто додати і окремі правові винятки, що стосувались міст союзників, та їх статусу. Мова йде про уже згаданих союзників зі статусом «*foederati*» або «*socii*». Правові відносини з якими визначали окремі договори, що зводились до грошової виплати, надання військової допомоги, та збереження права самоврядування громади.

Ускладнення соціальної стратифікації римського суспільства породжувало чимало правових інцидентів пов'язаних нерівністю положення негромадян-союзників. Якщо попередня поляризація суспільства ставила рамки дихотомії: патриції – плебеї чи оптимати – популяри, то нині до цієї боротьби варто долучати і всіх союзників-негромадян до соціальних конфліктів у середині громади. У цьому випадку, маємо значну їх частину, таких що зобов'язані на рівні з громадянами виконувати обов'язки щодо держави, проте натомість не отримували подібних переваг, які надавало римське громадянство, а саме:

¹⁴²Appian, *The Civil Wars*, III.18.

¹⁴³*Praetor peregrinus* (лат.) – претор по справам чужинців.

¹⁴⁴Livy, *Ab urbe condita*, 24. 44. 2.

1) долучення до перерозподілу *ager publicus*; 2) право отримати ветеранський земельний наділ (проте ауксилії¹⁴⁵ могли стати лише громадянами без наділу); 3) мати право голосу та впливати на політику республіки. Рим обережно тримав дистанцію між своїми завойованими територіями і поступово інтегрував їх у свою державу користуючись їхніми ресурсами.

Довгий час це давало змогу зберігати майже непорушно полісні основи. Державна скарбниця наповнювалась, а військо міцнішало за рахунок загонів ауксиліїв. Допоміжне військо з негромадян було потужним підґрунтям для римських легіонів. Цей внесок був достатньо вагомий, П. Брант вказує, що реальний розмір допоміжного війська, міг бути набагато більший, ніж самі римські легіони¹⁴⁶.

Це питання підводить нас до питання, збереженості громадянської общини у період з III – II ст. до Р. Х. Сутність суспільних відносин значно ускладнюється, якщо називати Рим полісною державою, маючи на увазі, що домінуючу роль у ньому відігравала саме громадянська община. Територіальне розширення призводить до того, що задля, утримання підконтрольних територій необхідно було залучати негромадян до виконання громадянських обов'язків.

Прослідковуючи зміни III – II ст. до Р. Х., зазначимо, що Рим, як держава полісного типу починає все більше втрачати основи на яких він формувався.

Зміни економічних основ, розорення дрібного господарства і перехід до середньої рабовласницької вілли змінить природу господарської взаємодії. Громадяни які втратили здатність до самозабезпечення та все більше стали залежними від держави та її благодійних харчових роздач. Часом відходу від традиційних господарчих форм можна назвати роки завершення першої Пунічної війни (264 до Р. Х.– 241 до Р. Х.) та оформлення першої провінції Сицилії.

Величезна кількість рабів, що заповнила невільничі ринки та здобич завойовників¹⁴⁷ лише прискорили господарчі зміни. Хоч масштаби боргового

¹⁴⁵ *Auxilium* – (лат.) допоміжне військо з не громадян у римській армії;

¹⁴⁶ Peter Brunt, *Italian Manpower, 225 B.C. – A.D. 14* (London: Oxford University Press, 1971), 424.

¹⁴⁷ Polybius, *Historiae*, I. 62.

рабства співгромадян були обмежені законами Петелія-Папірія у 326 р. до Р. Х. реальні масштаби рабства¹⁴⁸ дійшли до рівня за якого праця рабів на віллах зрівнялась з працею вільних власників.

Не здатні конкурувати з новою формою господарювання, громадяни розорювалися і втрачали свою власність¹⁴⁹. Це призводило до зменшення кількості та якості військ, як громадянського ополчення. Рим опинився у скрутному становищі. Втрачаючи здатність себе захистити він міг би стати легкою здобиччю для своїх сусідів. Лише перемога у Пунічних війнах давала змогу Риму продовжити існування довше, через усунення одного з найбільших конкурентів у Середземному морі.

За подібних умов громадянська община Риму вже не здатна була своїми силами забезпечити сама себе сільськогосподарською продукцією. Це породило залежність метрополії від постачань з провінцій. Описуючи події I ст. до Р. Х., Аппіан вказує про наявну продовольчу проблему, що частково була пояснена засиллям піратів у Середземному морі¹⁵⁰. Вирішення цієї проблеми було покладено на консула, який її виконав завдяки ефективному керівництву морським флотом республіки та усіма провінціями, що забезпечували продовольче постачання. Розгром піратів та нормалізація постачання продовольством принесла Помпею не лише славу, але і продовольчу стабільність для Рима¹⁵¹. Уже в цей час маємо неприховану проблему щодо можливостей самозабезпечення общини продовольством.. На наш погляд, це є свідченням того, що Рим на цей час вже остаточно втратив свою полісну природу.

У період з II-I ст. до Р. Х. Рим, який почав відмовлятися від своєї полісної природи, ще зовні намагався підтримувати видимість збереження давніх традицій. Проте вичерпавши внутрішні ресурси розвитку полісного суспільства, він

¹⁴⁸Щодо масштабів рабства у Римській Республіці див. Henri Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité* (Aalen : Scientia Verlag, 1974).

¹⁴⁹Appian, *The Civil Wars*, I. 7.

¹⁵⁰Appian, *The Civil Wars*, II. 18.

¹⁵¹Plutarch, *The Parallel Lives*, Pomp.30.

неминуче вступив до фази *кризи полісної системи*. Втілення цієї кризи знайшло відображення у кризі Римської республіки.

На завершення пунічних воєн припадав апогей розвитку Римської республіки, як держави полісного типу (середина II ст. до Р.Х.). Вільям Мак-Ніл виділяв ключову точку розвитку римської держави того часу – завоювання території за межами Апеннінського півострова¹⁵². Вочевидь він мав на увазі захоплення Сицилії, Сардинії та Корсики та перетворення її на перші римські провінції. Дійсно, з моменту свого розширення римська держава потребувала реформування системи управління сферою державного та суспільного життя, що вже стала неефективною і давно переросла межі полісу.

Громада Рима вже відходила від фундаментальних засад, що були закладені за часів формування республіки. Проте ще не було сформовано нових засад, які б відповідали би потребам Імперії. Процес їх трансформування відбувався у тісній співпраці з іншими народами Італії, зокрема, еквами, вольсками, сабінами, апулійцями, брутіями та взагалі, з усіма італіками. Щоправда, це не був союз «рівного з рівним». Кожна община, що входила до сфери впливу Риму, була долучена через особливу систему «союзництва». Захоплена територія могла бути оголошена, як контрольована безпосередньо Римом, або під самоуправлінням у статусі «*foederati*» або «*socii*».

Зміни, що відбулись після завершення Союзницької війни¹⁵³, що супроводжувались насамперед наданням усім італікам права римського громадянства заклали підвалини формування імперської ідентичності. Поширення такого права залучило і решту громад що *de-facto* були інтегровані до Римської держави, проте не були визнані як такі. Така громада вже не обмежена виключно священним кордоном-померієм та міськими мурами. Вона поширювалась на весь

¹⁵²Вільям Мак-Ніл, *Піднесення Заходу. Історія людської спільноти*, пер. з англ. О. С. Волинський, А. Галушка та ін. (Київ: Ніка-Центр, 2011), 389.

¹⁵³Роман Кучма, «*Patria est ubicumque est bene: нобілітет у союзницькій війні (90–87 pp. до Р. Х.). Інтеграція італіків у римську громадянську общину*», у «*Z tarczą albo na tarczy: wojny w historii cywilizacji światowej: Monografia zbiorowa*», ред. Ihor Sribnyak (Warszawa-Paryż: Międzynarodowe konsorcjum naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra, 2022), 60-64.

Апеннінський півострів і звичні адміністративні методи полісу, щодо контролю держави втратили свою ефективність.

Подібне утворення виходить за межі означення полісної держави і в цьому випадку доречніше вживати більш ширше визначення – *civitas*. «*Civitas*» як надполісне, доімперське утворення, що є означенням перехідного етапу формування держави від полісної до імперської. За прикладом подібних «надполісних» утворень Еллади, що склались після Пелопоннеських воєн. Їх об'єднання, як ми пам'ятаємо, було зумовлено політичними та економічними міркуваннями (спільною монетою, системою мір, тощо¹⁵⁴). Проте, на макро-рівні, вони так і не змогли утворити єдиної общини. Натомість Римська громада змогла їх реалізувати, сформувавши імперію.

Таким чином, встановлено, що Римська республіка як держава полісного типу пройшла етап стрімкого завоювання територій і вийшовши за межі Апеннінського півострова, створила критичне навантаження на свою систему управління. Тому перетворення Риму на світову імперію не було раптовим актом, а супроводжувалося тривалим пошуком балансу між республіканською та імперською традиціями управління периферійними регіонами. Полісні інституції, які засновувалися на засадах прямої демократії та обмеженості управлінського ресурсу в межах громади, виявилися неефективними для контролю над розгалуженою системою заморських провінцій.

Зміна відіграла ключову роль у фундаментальних перетвореннях в час ранньої республіки, що були спричинені експансивною політикою Риму відіграло ключову роль до фундаментальних перетворень нобілітету та розробки імперських механізмів адміністрування. Саме через кризу полісних структур відбулося формування нобілітету як нової політичної еліти, здатної діяти в масштабах імперії.

¹⁵⁴Ando, «Was Rome a Polis?», 23.

2.2. Нобілітет та державна ідеологія Риму

У цьому підрозділі звернімо свою увагу на поняття нобілітету і тих чинників, що сприяли ідентифікації римських громадян як членів цього соціального прошарку та те, що саме визначало їх життєвий світогляд та філософію.

Поняття «нобілітет» у давньому суспільстві було настільки очевидним, що детального роз'яснення його складу чи його вирізних рис серед решти суспільних станів, у відповідних джерелах ми не маємо. Проте дослідники не полишають спроби визначити, що собою являла антична «шляхетність» та ким саме були її представники.

Ми маємо справу з надзвичайно обмеженим колом людей, що могли підпасти під таке визначення. Зі сотні senatorів, що були частиною політичної еліти того часу ми маємо інформацію лише про невелику їх частину. У дослідженнях М. Гелцера фігурують 59 імен сучасників Цицерона серед тих, хто мав генеалогічне право користуватись привілеями і вважати себе нобілями¹⁵⁵. Цей перелік не є вичерпним. Наявність спорідненості з подібним родом давала змогу використовувати ім'я предків у своїх політичних амбіціях. Показовим є усиновлення Октавіана Августа, який до цього мав ім'я Гай Октавій Фурін, що робило його частиною нобілітету через його прийомного батька – Гая Юлія Цезаря¹⁵⁶. Тому цей перелік ніколи не був сталим, а постійно змінювався залежно від політичної ситуації.

Варто позначити і проблему наявності посади консулів-суфектів. Вони призначалися на посаду у випадку передчасної смерті одного з обраних консулів, або його неможливості виконувати обов'язки¹⁵⁷. Тому долучаємо і їх у цей перелік. Щоправда, у відповідних джерелах немає відомостей, чи специфічних

¹⁵⁵Gelzer, *The Roman Nobility*, 28.

¹⁵⁶Appian, *The Civil Wars*, II. 148.

¹⁵⁷Livy, *Ab urbe condita*, 41. 18. 15.

згадок про тих, хто обіймав ці посади. Відсутність подібних згадок спонукає до думки, що їх політичні функції були радше символічними.

З іншого боку наявність згадки про них у Капітолійських фастах¹⁵⁸, як повноцінних консулів – спрямовує нас до зворотного висновку. Хоч формальне, проте перебування на посаді консула, робило консула-суффекта представником нобілітету, якщо він таким перед тим не був. Подібна ситуація стосується тих, хто у фастах позначений, як *tribuni militum consulari potestate*¹⁵⁹. За сукупністю своїх обов'язків *tribuni* дорівнювали консульській посаді. Проте згадка про колегію військових трибунів з консульською владою стосується ще часів ранньої республіки V-IV ст. до Р. Х¹⁶⁰. У такому разі має підстави їх долучити до загального переліку.

Проте доля нобілітету у час становлення республіки потребує детального погляду. Початок оформлення нобілітету як окремого стану відбувається на межі IV – III ст. до Р. Х¹⁶¹. У цей час він формується у поєднанні окремих патриціанських та заможних плебейських родів, що цілком відповідає концепції Т. Моммзена. Проте ми виводимо ключову точку не від законів Ліцінія, як пропонував Моммзен, а з часу проведення останньої плебейської сецесії у 287 р. до Р. Х.¹⁶², тому що без цієї події оформлення нобілітету було б неможливим. Правова нерівність між цими станами від того часу була фактично нівельована. Адже плебеї внаслідок новацій теж отримали змогу досягати консульської посади. Це давало змогу їм так само укладати політичні та сімейні союзи за законом Канулея у 444 р. до Р. Х., різноманітним чином долучатися до політичного життя. У поєднанні найвпливовіших родин патриціїв та плебеїв сформувався єдиний стан римського нобілітету, що з особливою завзятістю оберігав своє право займати вищі політичні посади¹⁶³.

¹⁵⁸ Attilio Degrassi, trans., *Fasti Capitolini* (Torino: Paravia G. B., 1954), 62.

¹⁵⁹ «*tribuni militum consulari potestate*» - (лат.) військовий трибун з консульськими повноваженнями.

¹⁶⁰ Degrassi, *Fasti Capitolini*, 32.

¹⁶¹ Корнеліус Вільетті, Експансія республіки. *Історія європейської цивілізації. Рим*, 55.

¹⁶² Livy, *Ab urbe condita*, 11.11.11.

¹⁶³ Gelzer, *The Roman Nobility*, 28.

Складно заперечити тезі М, Гелцера, щодо відсутності соціальних ліфтів, які давали змогу будь-кому досягти високих політичних посад. У значній мірі це сприяло становленню усталеної думки про необхідність приналежати щонайменше до стану вершників, для початку політичної кар'єри, окрім інших умов, якими мали відповідати новому політику. До встановлення диктатури Сулли «перестрибнути» ієрархію магістратур не вдавалось. Зокрема, це обмежувалось законами Віллія (180 р. до Р. Х.)¹⁶⁴, що передбачав порядок їх проходження. Впровадження вікового цензу, за яким обрання на першу посаду мало відбуватися лише з 28 річного віку, що стримувало появу нових кандидатів до державного управління. К. Вільєтті теж дотримується подібної думки, що «соціальних ліфтів» для громадян¹⁶⁵. Дійсно, прямих способів потрапити на вищі щаблі державної влади для неіменитих громадян не було. Навіть усунувши правові обмеження між цими верствами частку доступу в управлінні державною владою отримали лише найвпливовіші та найпопулярніші з представників нобілітету.

Саме популярність серед громадян, а не походження з моменту початку громадянських воєн стали з початком громадянських воєн ключовим фактором у народних симпатіях та голосуваннях під час виборів до магістратур. Походження у цьому випадку було потрібне не для здобуття магістратури, а для її утримання та визнання новачка частиною політичної еліти.

Окрім самого нобілітету варто відмітити ще дві групи політичних еліт – «ordo senatores¹⁶⁶» та «ordo equester¹⁶⁷». Останніх, Пліній Молодший згадує, як вершників, однак за царя часів Ромула їх згадували як: «целели», «флексунти» та «троссули»¹⁶⁸. Ще до початку доби громадянських воєн, згадані стани не мали поділу. Адже вершинки мали таку ж саму сукупність обов'язків як і сенатори.

¹⁶⁴ Livy, *Ab urbe condita*, 40. 44. 1.

¹⁶⁵ Вільєтті, Експансія республіки. *Історія європейської цивілізації. Рим*, 55.

¹⁶⁶ «Ordo senatores» - (лат.) стан сенаторів;

¹⁶⁷ «Ordo equester» - (лат.) стан вершників;

¹⁶⁸ Pliny the Elder, *The Natural History*, trans. John Bostock and H. T. Riley (London: Taylor and Francis, 1855), 33.9.

Юридично закріпленого розподілу на ці стани теж не існувало. Становий поділ був умовний і більше підкріплювався суспільною думкою¹⁶⁹.

У підтримку тези щодо консолідованості цих станів варто згадати епізод сенатської боротьби під час реформаторського руху братів Гракхів. Тоді верхівка показала себе згуртованою у прагненні амортизувати радикальні реформи братів, що загрожували експропріацією їх власності. Варто зазначити, що і самі Гракхи були вихідцями з того самого оточення нобілітету¹⁷⁰. Тиберій Гракх, надихався тими ідеями, що панували у колі так званого гуртка Сципіона – переможця Ганнібала. Коли ж справа дійшла до реальної можливості втілення тих ідей, то всі з цього гуртка відцуралися від Тиберія Гракха, зокрема й сам Сципіон. Аграрні закони пропоновані братами напряму зачіпали інтереси нобілітету. Загроза втратити власності створила ряд прецедентів, що докорінно змінили хід політичної історії Риму¹⁷¹.

Вплив Римської держави у II – I ст. до Р. Х. стрімко поширився на весь регіон Середземномор'я. Це зумовило не лише зміну загальної чисельності її населення, але й кількості її громадян. Найбільш відчутний приплив відбувся після завершення Союзницької війни¹⁷². Повстання на території Умбрії та Етрурії поставило Рим у скрутне становище. Тому римський сенат пішов на поступки тим, хто не приєднався до повстання. Проте це напряму б зачіпало питання голосувань у народних коміціях. Тому, щоб змінити реального стану справ під час голосування, до попередніх 35 триб було додано ще 10 нових які наповнювались

¹⁶⁹ До прикладу, класифікація структури суспільства за Клодом Ніколе відбувається за загальною сукупністю прав і обов'язків Тому в його переліку можна побачити: *ordo senatoris*, *ordo equester*, *ordo centurionum*, *ordo pedester*, *ordo aratorum*, *ordo publicanorum*, *ordo scribarum* тощо. Така класифікація в значній мірі вносить плутанину у загальну структуру римського суспільства. Особливо це стосується стану центуріонів «*ordo centurionum*» який не згадується в античних джерелах. Або ж той факт, що *ordo publicanorum* та *ordo equester* є окремими станами, хоч мали однаковий набір прав та обов'язків; Claude Nicolet, *Le métier de citoyen dans la Rome républicaine* (Paris : Éditions Gallimard, 1976), 121.

¹⁷⁰ Plutarch, *The Parallel Lives. Tiberius Gracchus*, 1.1.

¹⁷¹ Мається на увазі кривава розправа над братами Гракхами, що стало прецедентом у практиці і політичних розправ над опонентами; Appian, *The Civil Wars*, I. 2.

¹⁷² Детальніше про це читай: Кучма, «*Patria est ubicumque est bene*», 60-64.

новими громадянами¹⁷³. Прикметно що голосували вони останніми, через що не впливали на остаточний результат.

Згідно законів Юлія (90 р. до Р. Х.) та Папірія-Плавція (89 р. до Р. Х.)¹⁷⁴ змогу долучитись до римського політикуму отримали і колишні союзники. Тривалий час вони були як економічною, так і військовою складовою Риму. Тому тепер прагнули стати і частиною його політичного життя.

Проте через замкнутість нобілітету, не лише потрапити, але й отримати визнання у вищих щаблях політикуму було майже неможливо. Вони, хоч неохоче, але допускали до свого кола нових представників. Цей прошарок людей узагальнювався терміном «*homo novus*¹⁷⁵». Для подібних діячів було більш типовим обмежуватись найнижчими посадами на кшталт претора, або ж у місцевих магістратурах. Офіційно це право було закріплено у 75 р. до Р. Х. за *lex Aurelia de tribunicia potestate*. Він передбачав, що новачки у політиці могли досягати нижчі посади у магістраті¹⁷⁶.

На загальному становищі нобілітету виразно позначилася громадянська війна. Тоді їх загальний склад змінювався надзвичайно стрімко. Часті практики застосування проскрипцій¹⁷⁷, вигнання та знищення своїх політичних опонентів вносять загальне сум'яття у склад політичної еліти. Масові проскрипції проведені Луцієм Корнелієм Суллою та другим тріумвіратом призвели до змін у становищі політичної верхівки. Вони мали значущий вплив на загальну політичну ситуацію. За словами Аппіана, лише у сулланських проскрипціях було вказано: від 40 до 90 сенаторів, від 1600 до 2600 вершників було занесено у проскрипції та окремо

¹⁷³ Appian, *The Civil Wars*, 93.

¹⁷⁴ Cicero, *Orations*, I.21; Appian, *The Civil Wars*, I.49.1; Livy, *Ab urbe condita*, LXXX. 2.1.

¹⁷⁵ «*Homo novus*» - (лат. «нова людина») термін, що вживався на позначення «нових» неіменитих людей, або ж зневажливо «вискочних» з нижчих прошарків суспільства. Рональд Сайм у свою чергу використовує це позначення як до «нових шляхетних людей» які дали початок новому роду нобілів своїми заслугами; Syme, *The Roman Revolution*, 12.

¹⁷⁶ Frank Abbott, *A History and Description of Roman Political Institutions* (Boston: Ginn & Company / Atheneum Press, 1901), 105.

¹⁷⁷ «*Proscriptio*» - (лат. «за списком»). Репресії спрямовані на противників режиму, що відзначались вбивствами, експропріацією майна вбитих та втратою почесних прав та станових привілеїв.

позначено 15 консулів¹⁷⁸. Прикметно, що консули виокремлені в особливу групу, що вказує на їх особливий статус серед інших соціальних верств.

Проте питання, чи варто долучати вершників, до категорії нобілітету – залишається відкритим. Концепція Гелцера виключала їх з цього переліку, як людей, що не були долучені до консульської влади. З іншого боку цей стан відкривав можливість до перших кроків у політичній кар'єрі. Дослідник Еміль Белот розширив цей перелік, спираючись на закон про поділ консульства та закон Овінія (IV ст. до Р. Х.). Він схилився до думки, що «nobilitas» означав патриціанські та плебейські родини котрі були обрані до magistratus curules¹⁷⁹, а отже мали місце у сенаті¹⁸⁰. Маємо докази цього твердження, зокрема через обрання консулами у 55 р. до Р. Х. Гнея Помпея та Марка Ліцінія Красса, які належали до стану вершників.

Зазначимо, що становлення принципату Октавіана Августа приведе до задіювання «соціальних ліфтів», за якими вершники будуть долучені до магістратур. За цих умов посада консула залишалась радше символічною, ніж мала якийсь реальний вплив. Це означало фактичне вилучення цієї ознаки, як такої, що більше не відігравала ніякої ролі у загальній стратифікації. Тому наше означення нобілітету буде стосуватись як старої родовитої аристократії так і молодій фінансовій генерації.

Проте ми конкретизуємо, що зі стану вершників ми виділяємо лише тих, хто мав статус equites illustres¹⁸¹ та equites splendidi¹⁸² як тих, хто був найбільш впливовим та найбагатшим серед свого соціального стану. Зокрема, це відзначається описом Лівія, згідно якого значна частина сенату набиралась саме з

¹⁷⁸ Appian, *The Civil Wars*, I. 95, 103.

¹⁷⁹ Magistratus curules – (лат. курульні магістрати) позначення державних службовців, що виконували свої обов'язки сидячи на спеціальному курульному кріслі. До них належали: консули, диктатори, претори, децемвіри та едили.

¹⁸⁰ Belot, *Histoire des chevaliers romains*, 118.

¹⁸¹ Equites illustres – (лат. видатні вершники) поняття на означення молодій генерації вершників, що були синами сенаторів та утримували коня від держави (Equo publico).

¹⁸² Equites splendidi – (лат. «блискучі вершинки») поняття, що означало найбільш багатих вершників. На думку Еміля Бело «splendidi» вживалось на означення блиску багатства ніж означення якостей конкретного роду. Belot, *Histoire des chevaliers romains*, 116.

них¹⁸³. Тому у нашому дослідженні ми визнаємо вершників приналежними до нобілітету та як її органічну складову в античній добі, що здобула своє остаточне визнання у часи формування принципату Октавіана Августа.

Пошук світоглядних тенденцій для нобілітету варто розпочати з витоків формування римської знаті. У такому разі, ми майже повторюємо шлях Моммзена, у пошуку витоків нобілітету. Варто означити, що становлення нобілітету в Римі відбувалося під впливом сінойкізму¹⁸⁴. Подібна традиція утворення держави не була чимось унікальним для регіону Середземномор'я.

Міфологічна традиція вказує на змішане походження римської держави вказуючи на зв'язки з легендарною Троєю, сабінянами, латинянами, етрусками та рештою сусідніх народів. Від початку свого існування Рим не був моноетнічним. Тому його формування відбувалось в умовах об'єднання окремих етнічних груп навколо спільного центру. Варто означити, що міфологічна традиція, що вказувала на змішане походження, була з часом перетворена на виняткову чесноту римської ідентичності. Зокрема, походження правлячого роду Тарквініїв пов'язували саме з етрусками, окремо вказуючи на їх неримське походження¹⁸⁵.

Дослідження матеріальної спадщини ранньої Римської держави¹⁸⁶ все більше подають свідчень на користь твердження про те, що розвиток Риму відбувався у рамках концепції «взаємодії рівноправних держав»¹⁸⁷. Вона відкидає колись усталену «імперіалістичну» традицію, за якої Рим проголошувався єдиним цивілізатором, що приносив розвиток та процвітання своїм підкореним народам¹⁸⁸. Або ж навпаки, він з відстані був периферією, що пасивно чекав на цивілізацію, що подарувала б їм розвиток. У концепції «взаємодії рівноправних

¹⁸³ «equites enim illis principes iuventutis, equites seminarium senatus; inde lectos in patres consules, inde imperatores creant: horum spolia paulo divisimus inter vos». Livy, *Ab urbe condita*, 42 61.1.

¹⁸⁴ Сінойкізм – об'єднання кількох окремих громад у общину навколо спільного міського центру;

¹⁸⁵ Mommsen, *The History of Rome*, I.132.

¹⁸⁶ Timothy Cornell, *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000–264 BC)* (New York: Routledge, 1997), 236.

¹⁸⁷ Cornell, *The Beginnings of Rome*, 238.

¹⁸⁸ David Mattingly, *Imperialism, Power, and Identity: Experiencing the Roman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2010), 54

держав» Рим постає енергійною, незалежною спільнотою, що розвивається як політично, економічно, культурно та релігійно творячи власну унікальну ідентичність.

Сформована традиція побудови суспільства заклала у римське суспільство толерантне ставлення до різних запозичень. Римляни неприховано відзначали, що позичали чужі ідеї та технології. Цей факт влучно зазначено Т. Корнелом: «Те, що вони перемогли своїх вчителів у їхній власній грі, і це стало чимось на кшталт римської пихи»¹⁸⁹.

Поширення римського впливу на терени Апеннінського півострова, зумовили зрушення у взаємовідносинах між підкореними народами та їх союзниками. Примітно, що це відобразилось на римській ідентичності під час східної експансії на Балкани. Культурні взаємовпливи Римської та Грецької цивілізацій якісно змінили підходи по самоідентичності перших.

Зазначимо, що традицію свого походження римляни за версією Вергілія починають від Трої (Іліон) і міфічного Енея¹⁹⁰. Римляни продовжували позичати окремі сюжети, для формування власної концепції римського світу. Вона ґрунтувалась на ідеї єдності грецького та римського світів як двох цивілізацій в оточенні варварів. Однак вони розглядалися і окремо через відмінність походження Риму від Еллінських держав. Тому Моммзен Т. це пов'язав з ідеєю римського еллінізму, що полягала у прагненні перейняти звичаї та культуру наслідуючи «великого македонця», отже інтегрувати схід республіки не по-латинськи, а по-еллінськи¹⁹¹.

Підтримує це твердження Джовані Бріцці, зауважуючи, що римське суспільство, у момент завершення Македонських воєн опинилось у роздоріжжі: де з одного боку з'являються еллінофіли та на противагу їм – консерватори що

¹⁸⁹ Cornell, *The Beginnings of Rome*, 246.

¹⁹⁰ Vergil, *The Bucolics, Aeneid, and Georgics*, Aeneid. 1.1.

¹⁹¹ Theodor Mommsen, *The Provinces of the Roman Empire, from Caesar to Diocletian*, trans. William P. Dickson, vol. 1 (London: Macmillan and Co., 1886), 254.

були поборниками загаданих вже *mores maiorum*¹⁹². Молоде покоління політичної еліти все більше переймала інший спосіб мислення: більше опікувалась власним достатком та амбіціями, що їх противники пов'язували саме з грецьким способом життя. Поширення ідеї еллінізму серед римлян сформувало толерантне ставлення до неї (за винятком групи консерваторів очолюваної Катонами, які виступали проти такої ідеї). Еллінізм за таких умов продовжив своє утвердження під час східної римської експансії.

Час здійснення світоглядного повороту складно відслідкувати у часовій площі. За різними даними він варіюється від III по II ст. до Р. Х. Називаючи різні причини цьому: від Самнітської війни, завоювання Еллади, завершення пунічних воєн до окремих заворушень та нападів. Зокрема, Джованні Бріцці вказує на надлам суспільної моралі у II ст. до Р.Х., а саме напади людей Вульсона на галатів у Азії¹⁹³. Через що дослідник робить висновок про появу нової філософської думки, що була протилежною до традиційної сфери «*vir bonum*» і послуговувалися насамперед утилітаризмом.

Тому залишається визнати той факт, що римська держава не була монолітною. Це зумовило і окрему проблему громадянської ідентичності. Права римських громадян спочатку отримали округи Лаціуму, а потім і всі території Апеннінського півострова після завершення Союзницької війни у 90 - 87 рр. до Р. Х. Вони не були громадянами за народженням, проте визнали Рим, як другу Батьківщину. Романізація цих провінцій почала творення нової імперської ідентичності. Ця теза цілком корелюється з ідеями Цицерона, щодо поняття «*patria*», що означало одночасно «Батьківщину за народженням» і «Батьківщину за громадянством». Другому визначенню, за його міркуванням виводився вищий пріоритет¹⁹⁴.

¹⁹² Джованні Бріцці, Занепад Республіки. *Історія європейської цивілізації. Рим*, за ред. Умберто Еко, пер. з іт. Л. Ципоренко та ін. (Харків: Фоліо, 2017), 83.

¹⁹³ Джованні Бріцці, Великі заморські завоювання. *Історія європейської цивілізації. Рим*, за ред. Умберто Еко, пер. з іт. Л. Ципоренко та ін. (Харків: Фоліо, 2017), 80.

¹⁹⁴ Цицерон, *Про закони. Про державу. Про природу богів*, II. 2. 5.

Це мотивувало місцеві еліти, що не мали громадянства, шукати порозуміння з Римом та його нобілітетом. Інколи жертвуючи власною автономією чи ідентичністю – вони виборювали право бути повноцінно залученим у процес державотворення. Власна ідентичність для італіків після цієї війни виявилась нічим. Вони воліли бути частиною Риму і спільно отримувати плоди їх співпраці, ніж залишатися у нерівноправному партнерстві¹⁹⁵.

Підкорені народи були інтегровані у військову і економічну сферу Риму. Тому союзницька війна у римській історії має певні схожості з плебейськими сецесіями III ст. до Р. Х., відмінність тільки у тому, що цього разу виступили не плебеї, а самі італіки. Питання щодо їх правового становища, котрі час від часу ставилися¹⁹⁶, ігнорувалось нобілітетом. Союзницька війна мала на меті привернути увагу сенату до становища союзних народів, що теж брали участь у становленні держави. І шляхом повстання жадали справедливої частки із здобутого Римом.

Можливе розширення нобілітету як соціального стану, завжди вороже зустрічалось політичною елітою. Збільшення чисельності безпосередніх громадян Риму призводило до втрати нобіліями свого привілейованого становища, зокрема через порушення балансу сил під час голосування на народних коміціях¹⁹⁷. Тому після завершення Союзницької війни ідеї, хоч італіки здобули рівні права, реального стану справ це не змінило.

Однак, нові громадяни стали єднатись спільною ідеєю «Батьківщини за громадянством». В античній добі вони інтегрувалися до кола політичних еліт завдяки спільному імперському центру – Риму. Незважаючи на те, де вони перебували, цей зв'язок з Римом лишався нерозривним.

¹⁹⁵ Кучма, «*Patria est ubicumque est bene*», 64.

¹⁹⁶ Мається на увазі випадок коли «союзницьке» питання було використано трибуном Марком Лівієм Друзом Молодшим, що подав законопроект, за яким громадянські права мали бути поширені на території усєї Італії; Valerius Maximus, *Dictorum et factorum memorabilium libri novem*, ed. Karl Friedrich Kempf (Leipzig: Teubner, 1888), VI. 6.4; Appian, *The Civil Wars*, I. 37.1.

¹⁹⁷ Appian, *The Civil Wars*, I. 49. 1.

Проте не лише вигода була одним із рушійних сил у встановленні міжстанового зв'язку. Подолати соціальні конфлікти мала б унікальна інституція для античного світу. У рамках так званої конституції Ромула, описаної Діонісієм, запроваджувався суспільний інститут патронату, що мав «об'єднати общину на основі взаємного піклування та підтримки»¹⁹⁸. Саме завдяки цьому нобілі поширювали свій вплив. Він став формою взаємозв'язку між привілейованим та непривілейованими станами. Утверджена система взаємовідносин відзначалася наявністю в ній суворої ієрархії. За нею вирізнялось дві соціальні ролі: *patrones* (з лат. «патрон» або «батько») та *cliens* (з лат. «клієнт» або «залежний»). Сутність їх відносин полягала у взаємодопомозі між патриціями і плебеями задля спільної вигоди. Ця система була настільки глибоко вкорінена у суспільство, що подібні зв'язки стали спадковими як для патрона так і для клієнта.

Нагадаємо, що до обов'язків патрона входили: у випадку відсутності землі в клієнта – наділення його землею, надання позики чи захист його інтересів у суді. Натомість клієнт мав всіляко підтримувати свого патрона¹⁹⁹.

Поширеною була практика за якою клієнти були залучені до господарства свого патрона. Проте поширення рабовласництва після завершення Пунічних війн майже нівелювала господарчий аспект у їх стосунках. Їх взаємозалежність проявлялась радше у особистій відданості. У залежності від своїх можливостей патрон міг мати значну кількість таких зобов'язаних йому людей²⁰⁰.

У середині I ст. до Р. Х. відзначався небувале зростання цієї інституції. Траплялися окремі випадки за якими патрон міг брати під свою опіку не лише окремих приватних осіб, але й цілі населені пункти чи навіть провінції²⁰¹. Античні автори вказували на численні натовпи клієнтів, що збирались біля будинків своїх патронів, аби мати змогу першими привітати їх або ж отримати якийсь

¹⁹⁸ Dionysius of Halicarnassus, *Antiq. Rom.* II. 10. 1. 22.; *Fontes iuris Romani antiqui*, ed. Carolus Georgius Bruns, 7th ed. (Tubingae: Libraria L.C.V. Mohrii, 1909), VIII. 21;

«Нехай буде відданий підземним богам, [тобто прокляттю], той патрон, який заподіє шкоду [своєму] клієнтові».

¹⁹⁹ Dionysius of Halicarnassus, *Antiq. Rom.* II. 62. 3.

²⁰⁰ Dionysius of Halicarnassus, *Antiq. Rom.* IV. 23. 6.

²⁰¹ Зокрема, наводиться приклад Квітна Фабія Санга, що був спадковим покровителем Аллоборгів; Arrian, *The Civil Wars*, II. 4.1.

подарунок²⁰². Подібні клієнти були опорою для патрона в його політичних амбіціях, а часом і захистом під час міських заворушень.

Вже перераховане, формувало унікальну систему цінностей, що регулювала суспільні норми на основі звичаєвого права, або «*mores maiorum*» (з лат. «звичаї предків»). Вони формували взірцевий образ римського громадянина, що був приналежний до своєї родини, громади і держави. Варто означити, що увага до «дідівських» цінностей відбувається саме у часи її трансформації. Варто загадати в зв'язку із цим працю Марка Порція Катона Старшого - «*De agri cultura*». У цьому трактаті він розкриває образ громадянина, що є взірцем *mores maiorum*. Він його узагальнює терміном «*vir bonum*²⁰³». Насамперед відмічаючи, що взірцевий громадянин відзначається повагою до своїх традицій, працює на землі чим добуває собі харч, а не займається лихварством чи торгівлею²⁰⁴.

Цю ж тему підіймав Цицерон у своїх оповідках. Він неодноразово звертався до образу «*vir bonum*» формуючи його таким чином: «Щоб ми не вимагали соромних справ і не робили їх, якщо нас попросять»²⁰⁵. Приклад цього знаходимо у античних оповідках. Він називає недостойним і неможливим для пробачення будь які вчинки, що були здійснені в інтересах друзів на шкоду республіці. Прикладом цього стають слова Блосія з Кум, товариша загиблого Тиберія Гракха, який намагався отримати пробачення за зраду республіки з огляду на той факт, що дуже цінував Тиберія²⁰⁶.

Інший приклад зміни світоглядних орієнтирів наводив Гай Саллюстій Крисп. Він наголошував, на тому, що людей котрі: «змагались своїми добрими справами на користь держави замінили ті, хто суспільне добро використовує для приватного користування²⁰⁷».

²⁰² Plutarch, *The Parallel Lives. Tiberius Gracchus*, 1.16.

²⁰³ «*Vir bonum*» (з лат. - добрий чоловік).

²⁰⁴ Marcus Porcius Cato, *De Agricultura*, trans. W. D. Hooper and H. B. Ash (Cambridge: Harvard University Press, 1934), I. I.

²⁰⁵ Marcus Tullius Cicero, *De Senectute; De Amicitia; De Divinatione*, trans. W. A. Falconer (Cambridge: Harvard University Press, 1923), 38.

²⁰⁶ Cicero, *Orations*, I.38.

²⁰⁷ Sallust, *Fragments of the Histories; Letters to Caesar*, trans. John T. Ramsey (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2015), 506.

Трансформація суспільних цінностей зачепила основи громади і неминуче призвела до занепаду традиційного світобачення. Особливо це стосувалось самого нобілітету, що значно змінив своє обличчя у добу громадянських воєн²⁰⁸. Він зазнав внутрішнього розколу. Трансформація суспільної моралі була відчутною для суспільства. Неодноразово античні автори помічали ці кардинальні зміни. Вони ж відмічали, що саме «азійська розніженість і розкіш втоптала дідівські традиції»²⁰⁹. Зважаючи на трофеї та прибутки з азійських провінцій, а також більш тісне знайомство, аніж перед тим, з місцевими традиціями, важко не погодитись з таким твердженням. Називаючи Емілія Павла під час Третьої Македонської війни прикладом феноменальної доброчесності оскільки той не брав хабарі та не привласнював здобичі, хоч вона була значна. Можемо вказати, що інші полководці вчиняли інакше задля збагачення²¹⁰.

Доба громадянських воєн, що розпочалася зі реформаторського руху Гракхів, слід зазначити, виокремила вершників із загалу політичної еліти. Адже саме вони перебрали на себе значну частину економічної потуги громади. Це спричинило гостру ворожнечу між ними та родовою аристократією, що прагнула зберегти свої позиції. Це знайшло яскравий прояв у реформаторському русі братів Гракхів. Після заворушень, що похитнули положення родовитої знаті, становище вершників зміцнилося. За *lex Amelia* у 75 р. до Р. Х. вершинки отримували контроль за судовими справами щодо зловживань публіканів при збиранні податків у провінціях²¹¹. Глибинна зміна світоглядних орієнтирів зачепила фінансову частину політичної еліти – «*ordo equester*», що станом на II ст. до Р. Х. почала вирізнятися як окремий привілейований стан. Звичне означення, колись військової одиниці, поступово набувало нового значення. Їх політичний вплив відчутно позначався на розвитку держави. Враховуючи політичні перипетії I ст. до Р. Х. та I ст. після Р.Х. були внесені корективи у взаємостосунках

²⁰⁸ Diodorus, *Bibl. Hist.*, 37. 3.

²⁰⁹ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, 43.

²¹⁰ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, XX. 67.

²¹¹ Abbott, *Roman Political Institutions*, 105.

вершників. Зокрема, частина торгово-фінансової верхівки отримала свою частку імперіуму²¹² розділивши її з родовитою знаттю.

Наш погляд, сформувалася політична еліта, яка, з одного боку керувалась ідеями утилітаризму, а з іншого адаптувалася під нові світоглядні ідеї, пов'язуючи свою діяльність не лише з Римом, а й з усіма його провінціями. А з іншого родова знать, що залишалась на консервативних позиціях і не бажала змін, які могли зашкодити їхньому становищу. За таких обставин нобілітет під час громадянських воєн не зміг проявити своєї єдності.

Трансцендентна частина ідеологічної сфери відображена релігійним уявленням римлян. Варто означити, що ці уявлення не були догматичним, а були надзвичайно мінливими упродовж існування держави. Релігійна свідомість римлян ґрунтувалася не на догматах чи священних писаннях, а на практиках «опортунізму»²¹³. Вона передбачала прямий контакт з божествами заради отримання вигоди. Стосунки з богами були цілком партнерськими, хоч домінування божеств над людьми римляни визнавали²¹⁴. Саме ця частина, сприяла формуванню ідеї утилітаризму у суспільства. Вона давала змогу вільно тлумачити різні знамення, інтегрувати різні божества, культу та ритуали як органічну частину їх пантеону.

Римська ідеологія не була у сучасному розумінні визначеною доктриною. Вона базувалася на сукупності цінностей нобілітету, де ключовими категоріями були «звичаї предків» та традиційні уявлення про добродетельність політа. Релігійна сфера тут теж виступала невід'ємним елементом творення еліти. Через монополію на доступ до здійснення релігійних обрядів та вільну інтерпретацію божественної волі. Тобто, за допомогою релігійної сфери нобілітет легітимізував рішення через їх сакраліцію.

²¹² Imperium (з лат. – «командування») уся повнота державної та військової влади.

²¹³ Франческо Прешенді, Вірити та пояснювати. *Історія європейської цивілізації. Рим*, за ред. Умберто Еко, пер. з іт. Л. Ципоренко та ін. (Харків: Фоліо, 2017), 491.

²¹⁴ Джанкула де Санктіс. Релігійний простір. *Історія європейської цивілізації. Рим*, за ред. Умберто Еко, пер. з іт. Л. Ципоренко та ін. (Харків: Фоліо, 2017), 480-481.

Римська експансія в античну добу знайшла своє обґрунтування через концепції справедливих воєн (лат. *bellum iustum*), що маскували прагматичний інтерес нобілітету через ідею служіння спільному благу та захисту союзників. У період кризи Римської республіки традиційна колективна ідеологія витіснялася ідеями утилітаризму та персонального лідерства, де походження нобіля все менше впливало на його політичний успіх.

2.3. Нобілітет та економіка Республіки

Питання функціонування господарчої системи Риму, як держави-громади, було частково згадано у попередніх підрозділах. Варто тут конкретизувати яким саме чином нобілітет був залучений до економічної сфери.

Рим, як держава полісного типу, ґрунтувався на співпраці вільних громадян. Громада забезпечувала сама себе у тій мірі достатньої для забезпечення існування, проте надлишковий продукт в основному накопичувався в руках патриціїв, що були найбільшими землевласниками громади. Маючи аграрну спеціалізацію, громада залежала від кількості оброблюваної землі. До початку IV ст. до Р. Х. Рим посідав позицію локального економічного центру, що поширювався на досить незначну територію. Основу його господарства склали вільні громадяни-землероби, пастухи та ремісники. Проте стати повністю економічно незалежною громадою, за постійним браком орних земель не вдавалось. Це спричинило постійну потребу римлян у територіальному розширенні²¹⁵.

Римська територіальна експансія, що розпочалась у IV ст. до Р. Х. на регіон Кампанії істотно не змінила господарчого устрою громади²¹⁶, але збільшила її ресурсну базу. Разом із тим подібний хід справ посилив аграрну спеціалізацію. Баланс земельного ресурсу і надалі вдавалось підтримувати завдяки завоюванням та створенням окремих колоній. Проте, подібна спеціалізація породила значну проблему розмежування «новоприєднаних» земель. Більша їх частина – належала

²¹⁵Luzzatto, *Storia economica d'Italia*, I. 56.

²¹⁶Luzzatto, *Storia economica d'Italia*, I. 55.

безпосередньо громаді (лат. *ager publicus*). Вона надавалась у тимчасове користування на правах оренди. Проте незначні обсяги орної землі породжували прагнення громадян до їх безпосереднього збільшення, для забезпечення своїх потреб²¹⁷. Переможні кампанії III – II ст. до Р. Х. привели до збільшення ринку землі та рабів. Це зумовило початок економічних зрушень, що мали також військові, політичні та ідеологічні наслідки.

Значна частина економічної взаємодії все ще відбувалася за рахунок обміну товарами між вільними громадянами. Проте саме III – II ст. до Р. Х. відзначалися збільшенням міжстанових суперечностей між патриціями і плебеями, що призвело до початку практики сецесій²¹⁸ у останніх. Подолати ці суперечності вдалось через взаємні поступки, що дало змогу утворитись новому привілейованому стану – нобілітету.

Проте економічний сектор не змінив своєї суті. Він і надалі залежав від загального числа громадян-власників. При цьому існувала тенденція до зменшення громадян-власників землі²¹⁹ за рахунок укрупнення господарств нобілів. Загальна тенденція економіки перейшла від співпраці громадян-аграріїв до експлуатації невільничої сили у великих господарствах. Тому саме нобілітет стане зачинателем іншої форми земельного господарювання яку можна окреслити поняттям «маєтку катонівського типу» - рабовласницький маєток на землі площею близько 250 югерів. Відмінність від звичного господарства полягала у тому, що спиралась вона на працю рабів, а не найманих робітників. Тому з

²¹⁷ За даними Луццато Дж. їх обсяг міг складатись від 2 до 7 югерів. Югер – міра земельної площі, що дорівнювала кількості землі котру могли обробити пара волів за день (становила приблизно ¼ га). Luzzatto, *Storia economica d'Italia*, I. 63.

²¹⁸ *Secessio* – (з лат. «відхід») термін пов'язаний з подіями раннього періоду республіки у час відокремлення плебеїв від общини Риму в якості протесту проти патриціїв та їх привілейованого становища.

²¹⁹ Переписи населення що проводились у республіканську добу не мали за мету визначати кількість громадян-землевласників. Доступні нам дані дають інформацію про перепис за принципом «*all capita libera*» у який входили лише повнолітні чоловіки до 392 р. до Р.Х., а у більш пізніх часах – принципом «*qui arma ferre possent*» за яким теж рахувались повнолітні чоловіки здатні тримати зброю. Детальніше про це читай: Tenney Frank, "Roman Census Statistics from 508 to 225 B.C.," *American Journal of Philology* 51, no. 4 (1930), 315.

поширенням класичного рабства²²⁰, дрібні вільні землевласники, що були не здатні конкурувати з віллами - розорювалися.

Це породило перманентну проблему для економічної системи Риму, саме як громади-держави. Розорення власників не спричиняло втрату громадянства, а поступово перетворювало їх на соціальних паразитів, які існували за рахунок держави. Рабство стало невід'ємною частиною римської економіки. Особливо цьому сприяли успішні завойовницькі кампанії, що робило рабів дуже зручним і доступним інструментом у господарстві.

Економічні засади, що були характерні для полісної громади зазнали змін, що зробило трансформацію в імперію неминучим. Цей процес намагались зупинити шляхом правових обмежень. Зокрема, маємо низку законів, що в різні часи формування римської держави визначали, допустимий обсяг земельного володіння у межах однієї родини. Один з таких перших законів, був прийнятий у 487 р. – закон Спурія і Касія²²¹. Положення, що описані у Діонісію, вказують на створення окремої комісії з десяти сенаторів, що мала б врегулювати земельні питання, особливо ті, що стосувались самочинно захопленої землі громади. Проте діяльність цієї комісії вирішувала радше наслідки такого захоплення, а не їх причини. Тому незаконне привласнення землі не припинилось.

Чергова спроба врегулювання цього питання було у 367 р. до Р.Х. у рамках впровадження закону Ліцінія та Секстія²²² за яким було встановлено обмеження на утримання *ager publicus* та інших земель не більше ніж 500 югерів у власності однієї родини. Вони містили також і інші обмеження. До прикладу, встановлювалось обмеження на кількість рабів. За законом, співвідношення невольників, до найманих робітників мало бути паритетним. Проте дієвість цих законів варто піддати сумніву, оскільки у подальшому не зупиняються приклади впровадження аграрних реформ. Вказуючи на події II ст. до Р. Х., Плутарх

²²⁰ Під формулюванням «класичне рабство» ми маємо на увазі практику, що забороняла забирати у рабство власних громадян. Його юридичне оформлення припадає на прийняття закону Петелія – Папірція у 326 р. до Р. Х.

²²¹ Dionysius of Halicarnassus, *Antiq. Rom.* VIII. 73. 1.

²²² Livy, *Ab urbe condita*, VI, 35-36; 42.

оповідає про Гая Лелія, що прагнув подати свою ідею реформ, проте зустрівши опір заможних землевласників відмовився від задуманого²²³.

У цьому правовому контексті не можна оминати і реформи братів Гракхів. Зокрема, за законами старшого з братів Гракхів – Тиберія допустиме володіння вже визначалося 1000 югерів. Можливість такого розширення диктувалося додатковими умовами: до наявних 500 батьківських югерів додавались по 250 югерів на кожного сина²²⁴. Ті землі, що виходили за ці обмеження мали бути викуплені та передані безземельним громадянам ділянками по 30 югерів (з правом спадковості, але без права продажу), що ставило під загрозу добробут нобілів, що і стало причиною гострої реакції політичної еліти на реформаторський рух братів Гракхів²²⁵.

Т. Моммзен проводив порівняння між вищезгаданими законами²²⁶. За його твердженням, закони Тиберія значною мірою були побудовані на вже впровадженому законі Ліцінія-Секстія. Отже, мали вони на меті повернути чинність колишніх аграрних постанов, що свідомо ігнорувалися. Дійсно, можемо частково погодитись з його думкою, і визнати наявність спільних ідейних тенденцій у цих законах.

Реформи молодшого Гракха пропонували інший варіант вирішення аграрного питання, передусім за рахунок створення нової колонії – Юнонії на місці зруйнованого Карфагену. Окрім цього, передбачався розподіл землі захоплених Тарента та Капуї безпосередньо між римськими політими. Проте зіштовхнувшись з інтересами нобілітету реформи молодшого Гракха не були реалізовані у повній мірі, оскільки реформи зачіпали інтереси нобілітету, вони так і не були реалізовані.

Загальна ідея реформаторського руху братів Гракхів мала на меті не стільки перешкодити утворення великих земельних наділів, а знайти ресурси для підтримання дрібних власників, які знаходились під постійним економічним

²²³Plutarch, *The Parallel Lives. Tiberius Gracchus*, 1.8.

²²⁴Appian, *The Civil Wars*, I.9.

²²⁵Appian, *The Civil Wars*, I.10.

²²⁶Mommsen, *The History of Rome*, II. 72.

тиском²²⁷. Обмеження на продаж землі мало стабілізувати поточний стан держави, непорушно зберігши її засади, створенні ще за Сервієвої конституції.

В усі часи нобілітет лишався найбільшим землевласником у Римі і не бажав втрачати цієї позиції, проте завойовницькі кампанії привели до ґрунтовних змін у економіці. Громада більше не могла забезпечувати сама себе і постійно потребувала продовольства та товарів із завойованих територій. Через це вона стала залежати від морських поставань, що час від часу блокувалися піратами²²⁸. Вплив нобілітету на економіку витіснявся напливом товарів зі завойованих провінцій. Тому період з II до Р. Х. по I по Р. Х. ми не можемо розглядати економічну систему Риму, як таку, що перебувала та діяла у межах невеликої аграрної общини.

Значна частина провінцій знайшла своє місце у загальній римській економіці. У цьому випадку ми вказуємо на наявності самоврядних одиниць, що мали статус «foederati» чи «socii» або ж були об'єднані як «italici». Кожен із цих союзників мав власний укладений договір з сенатом, що визначав його економічні та військові зобов'язання. Подібні союзники творили систему внутрішньої торгівлі, що стимулювало розвиток Риму. Тут йдеться мова, про міста центральної та північної частини Апеннінського півострова, що були пов'язані зі столицею розгалуженою системою доріг. Проте головною економічною артерією усієї держави була морська торгівля. Зручне географічне розташування дало Риму змогу налагодити ефективну систему транспортування за якої майже вся торгівля, за винятком окремих товарів розкоші, вироблялась у середині держави.

Окрім цього і варто зазначати ті регіони, що були включені у якості «provincia». Вони хоч і були включені до складу держави, проте їх економічна взаємодія була побудована на зовсім інших засадах. Дж. Луццато схилився до думки, що значна частина економіки Риму в цей період була побудована за

²²⁷ Luzzatto, *Storia economica d'Italia*, I. 64.

²²⁸ Plutarch, *The Parallel Lives*. Pomp. XXXV. 1.

рахунок пограбувань, що були здійснені безпосередньо під час військових кампаній²²⁹.

Основна економічна взаємодія з провінціями надалі відбувалася через *societates publicanorum*²³⁰ (далі: публікани) у цьому регіоні. Особливість відкупів полягала у системі, за якої публікани на загальних торгах могли викупити право на ведення певного виду діяльності у завойованих регіонах. Паралельно існувала варіація укладання приватних угод, де *magister societatis* узгоджував питання відкупу з окремими особами та міською владою фактично довіряючи збирання податків а також прибутку для публікана самій громаді. Найбільшого вияву подібні угоди отримали вияв після завершення кампанії Помпея у 63 р. до Р. Х. У часи пізньої республіки була поширена практика відкупу податків з цілої провінції²³¹.

Через подібні контракти держава могла забезпечити собі зиски з провінцій в яких мала дуже обмежені адміністративні ресурси. Наприклад, родовища металевих руд в Іспанії та Македонії в такому разі вважались римськими володіннями²³². Доступні ці контракти були лише для стану вершників. Зокрема, через відсутність суспільних норм, що забороняли б їм збагачення за рахунок підприємницької діяльності чи лихварства на відміну від патриціїв. Колосальні статки накопичені публіканами відкрили їм шлях до великої політики. Вони зайняли своє нове місце в суспільній ієрархії поруч з нобілями.

Збільшення розмірів держави зумовило також і збільшення попиту на послуги публіканів, що зробило їх невід'ємною складовою економічного життя *civitas* Риму. Публікани отримували колосальні економічні зиски через надмірні здирництва у провінціях²³³. Одним з яскравих прикладів став прецедент за яким право збирати податки з азійських провінцій за *lex sempronia de provincia asia*

²²⁹ Luzzatto, *Storia economica d'Italia*, I. 80.

²³⁰ *Societates publicanorum* – (лат. компанії відкупників) представники вершників об'єднані у колегію для виконання державних контрактів.

²³¹ Geoffrey Poitras and Frederick Willeboordse, «The *Societas Publicanorum* and Corporate Personality in Roman Private Law,» *Business History* 61, no. 6 (2019): 1056.

²³² Mommsen, *The History of Rome*, II. XI.7.

²³³ Diodorus, *Bibl. Hist.*, XXXVII. 5.

передавались до рук згаданих компаній. Щоправда, закон Гракха мав на меті обмежити здирництва публіканів встановивши податки, як фіксовану частку від врожаїв. У компетенцію публіканів увійшло право збору надзвичайних податків (лат. *tributum*), звичайних податків (лат. *vectigalia*), торговельних мит (лат. *portoria*) зборів на випас худоби (лат. *scriptura*) та сільськогосподарський податок у формі десятини (лат. *decima*). Окремо варто зазначити, що доступні нам свідчення вказують на факт надання відкупних контрактів надавалось лише на тих територіях, що входили у зону прямого контролю²³⁴.

Взаємодія столиці та провінцій не була рівноправною. У останніх застосовувались різні форми експлуатації. Залежали вони від її рівня розвитку та її багатства. У своєму дослідженні М. Фінлі схиляється до думки, що держава чи імперія, яка сформувала свою економічну систему спираючись на рабовласництво не потребувала окремих ідеологічних виправдань чи пояснень свого завоювання²³⁵. Доцільність військової кампанії визначалася розміром потенційної здобичі. Моммзен визначав, що взаємодія столиці та провінцій визначалась скоріше більше необхідністю покривати витрати на утримання військової системи вказуючи на відносно невеликі обсяги зисків, які отримував Рим. Називаються навіть випадки коли провінція, наприклад Македонія, могла коштувати в утриманні дорожче, ніж прибутки з неї²³⁶.

Тому не всі провінції були ласим шматком для римського нобілітету. Вони вирізнялися між собою. Знаковою була зустріч учасників першого тріумвірату у м. Лука у 56 р. до Р. Х²³⁷. Вона ознаменувала розподіл сфер впливу між тріумвірами. Гай Юлій Цезар отримав право продовження військової кампанії у Галії, Гней Помпей отримав в управління обидві Іспанії, Красс – провінцію Сирія.

Обрані регіони виходили за межі впливу сенату, що давало їх очільникам фактично необмежену владу. Загроза нападу з боку сусідніх племен чи держав робила необхідним заходом розташування військ. Це частково пояснює поспіх

²³⁴ Cicero, *Orations*, II. 2.19.

²³⁵ Finley, *The Ancient Economy*, 156.

²³⁶ Mommsen, *The History of Rome*, 4. XI.16.

²³⁷ Appian, *The Civil Wars*, II.17.1

навколо завоювання Галлії та невдалу Парфянську кампанію Красса. Остання, за свідченнями Плутарха, перетворилася на «справу більше торговця, ніж полководця²³⁸». Спекуюючи на зборах податків, наборі війська та рештою махінацій, той спромігся збільшити свої статки перед підготовкою до кампанії. Перспективна малого, проте довготривалого заробітку не входила у плани Красса. Сирія була використана як відправний пункт під час завойовницької кампанії проти потенційно багатшого регіону – Парфії.

Кампанія в Галії теж виправдовувала сподівання на гарну здобич. У свою чергу це підтверджують розкішний гальський тріумф Цезаря, описані античними авторами²³⁹. Проте довготривала економічна перспектива вимагала ґрунтовних вкладень у ці регіони. Захоплена військова здобич постійно зменшувалась і ледь була здатна покривати видатки на війну. Тому після фіаско Квінтілія Вара у Тевтобурзькому лісі у 9 р. після Р. Х. подальші військові походи за р. Рейн стали не вигідними для римської держави.

Подібна ситуація стосувалась і завоювання Британії. Цицерон, коментуючи недоцільність повторного походу Цезаря до Британії аргументував це відсутністю там «потенційної здобичі, окрім рабів»²⁴⁰.

Проте територія Піренейського півострова становила виразний виняток. Обидві провінції Іберії вже мали інфраструктуру, що була створена місцевим населенням або ж римлянами. Ця територія відзначалася багатими покладами золота та срібла. Дослідник іспанської античності Альтаміра-і-Кревеа, вказував на монополію держави у користуванні золотими копальнями Іберії²⁴¹. Срібні ж могли передаватись у приватне користування на правах відкupu публіканам. Зокрема, батько Гая Октавія, який у 60 р. до Р. Х. приступив до керівництва провінцією Македонія і в означені Светонія був звинувачений свого часу у

²³⁸ Plutarch, *The Parallel Lives*. Cras. XVII. 1.

²³⁹ Suetonius, *Lives of the Caesars*, trans. Catherine Edwards (Oxford: Oxford University Press, 2008), I. 37.

²⁴⁰ Cicero, *Letters to Atticus*, 4.16.7.

²⁴¹ Rafael Altamira, *A History of Spain: From the Beginnings to the Present Day*, trans. Muna Lee (New York: Van Nostrand Company, 1966), 100.

лихварстві та отримав прізвисько «*argentarium*»²⁴², що і не дивно адже Македонія славилася своїми срібними копальнями.

Становище провінції у складі римської держави напряду залежало від рівня її розвитку до римського завоювання. Поширення римського впливу одразу робило регіон включеним у загальноімперську мережу торгівлі. Однак ґрунтовні інфраструктурні проєкти здійснювались римськими легіонами здебільшого у межах військових кампаній. Ми не маємо свідчень про участь нобілітету або ж публіканів у веденні якихось робіт, що могли б якісно змінити економічну кон'юнктуру завойованої провінції. Ймовірно, деякі нові завойовані регіони не мали у собі умов за яких нобілі чи публікани отримали б швидку вигоду і заробіток. На противагу цьому, можна припустити, що їх навмисне не допускали до ведення діяльності в окремих провінціях. До цього міг спричинити сукупність причин: від загрози нападу сусідів до зміни принципу адміністрування провінцій за умов принципату Октавіана Августа.

Адміністративні реформи Октавіана Августа зумовили якісно нові зрушення у адміністративно-економічній системі імперії. Відбулась зміна підходів до керівництва провінцій. Це знайшло відображення у поділі територій на: імператорські (ті що потребували захисту) та сенатські (ті що його не потребували)²⁴³.

До переліку імперських регіонів стали входити усі прикордонні провінції. Керівництво ними здійснювалось безпосередньо принцепсом через його ставлеників – прокураторів найчастіше із числа колишніх преторів²⁴⁴. Встановлення прямого контролю і підзвітності принцепсу зменшили зловживання публіканів у завойованих регіонах. Розташування на цих територія військ було пов'язане з ризиком вторгнення, що зробило їх зручним інструментом впливу на внутрішнє життя держави. Зокрема, розташовані там легіони не лише забезпечували громадський порядок, а й виконували поліційні функції стосовно

²⁴² Suetonius, *Lives of the Caesars*, II. 3.

²⁴³ Suetonius, *Lives of the Caesars*, II. 47.

²⁴⁴ Suetonius, *Lives of the Caesars*, II. 47.

республіканських регіонів, що потенційно могли стати осередками антиімперського повстання.

Території, належні до республіканських були передані до відповідальності сенату. Це були території Апенінського півострова, Сицилія, Бетика, Нарбонська Галлія, о. Корсика та Сардинія, Македонія, Ахайя, Мала Азія, Віфінія і Понт, о. Кіпр, о. Крит, Кіренаїка та Юнонія (Північна Африка). Керівництво ними здійснювалось через призначенців сенату - проконсулів²⁴⁵. Вже довгий час ці території були інтегровані до загальної господарчої системи Риму. Вони не мали прямих ризиків вторгнення, що робило недоцільним там розташування війська.

Нобілітет був невід'ємною та, певною мірою рушійною та керуючою силою господарського життя римської держави. Він був представлений земельною родовою знаттю, яка спеціалізувалася на сільському господарстві та особливій фінансовій знаті, що займалася державними контрактами на відкупи: мита, копалень, пасовищ, доріг, податків, тощо. Важливо зазначити, що за подібним розподілом сенатори та вершники тривалий час не мали ґрунтовних міжстанових конфліктів, позі тими, що були спричинені індивідуальними амбіціями та інтересами.

2.4. Роль нобілітету у військовій сфері

Військовий сектор – суттєва складова життя *civitas Roma*. Він визначав не лише його здатність захищатись від зовнішніх загроз, але й був прямим показником рівня економічного розвитку.

Військо полісної держави напряду формувалось з її громадян у якості ополчення. Це становило один з ключових обов'язків політа – захист своєї громади. Важлива частина цього обов'язку це придбання та самостійне утримання військового спорядження. Тому лише економічно розвинута громада мала змогу не лише захистити себе, але й розширити свої межі.

²⁴⁵ Suetonius, *Lives of the Caesars*, II. 47.

Засади взаємодії нобілітету та війська визначалися по-різному. Зокрема, перші реформи, що надали їм організаційної форми були здійснені у рамках неписаної Сервієвої конституції. За нею було впроваджено майновий ценз, за яким основний тягар військових витрат припадав саме на стан найбагатших²⁴⁶. Вони ж становили основу найбільш боєздатної частини римської армії. З них формувались також підрозділи вершників.

Тягар військової служби був пом'якшений окремими перевагами. До прикладу, нобілі претендували на частину військової здобичі захопленої під час кампанії або ж мали частку в розподілі *ager publicus* у завойованій провінції. Вершники ж отримували вдвічі більшу частку здобичі, ніж піший воїн, а при розподілі з тріумфу у тричі²⁴⁷.

Зацікавленість у війні полягала також у реалізації політичних амбіцій нобілів. Зокрема, вже згаданий закон Вілія²⁴⁸ визначив не лише порядок проходження магістратур, але й встановлював, що їх досягнення можливе лише після проходження десятирічного терміну військової служби. Це мотивувало нобілів вступати на військову службу, роблячи таким чином необхідний внесок у початок своєї політичної кар'єри, водночас здобувши собі авторитет чи корисні зв'язки.

Кажучи про військо, то варто означити, що у часи ранньої республіки домінуючою його частиною були безпосередньо громадяни. Окремо слід зазначити, що загальна сукупність військових обов'язків патриціїв, а в подальшому і нобілів, нічим не відрізнялася від зобов'язань стану вершників. Фактично вони означали одне і те саме. Доба розквіту республіки внесла свої корективи у загальну класифікацію. Еміль Белот у своєму дослідженні вказав на

²⁴⁶ Поділ на центурії був зумовлений майновим цензом і мав 6 класів: I – 100000, II - 75000, III - 50000, IV - 25000, V - 11000 асів. VI – менше 11000 асів; Зокрема, стан нобілів завжди був включений до I класу; Dionysius of Halicarnassus, *Antiq. Rom.* IV. 16.

²⁴⁷ Livy, *Ab urbe condita*, 45.34, 45.40.

²⁴⁸ Livy, *Ab urbe condita*, 40. 44.

загальне різноманіття тих кого можна називати «вершниками». Безпосередньо військової справи, стосуються дві ключові групи: *equo publico* та *equo privato*²⁴⁹.

Визначення *equo publico* стосувалось сенатської знаті, а більш конкретно їх нащадків. Зокрема, характерною особливістю було те, що кінь для них був наданий безпосередньо державою на час проходження військової служби. Військові зміни IV ст. до Р. Х. зумовили зміни у умовах проходження їх військової служби²⁵⁰. *Equo publico* перестали брати участь у безпосередніх бойових діях як військова одиниця. Натомість вони були долучені до адміністративно-військових посад і як військова одиниця могли бути застосовані під час штурму римського табору²⁵¹.

Натомість *equo privato* є найбільш повним відповідником того, що розуміється як класичне означення стану *ordo equester*. Представники цього стану мали власного коня та не обіймали магістратур. У війську вони завжди були представлені кінними загонами. Відсутність патриціанського походження давало змогу цьому стану займатись торгівельно-фінансовими операціями в якості публікан. Вони не були обмежені римською мораллю, відповідно до Варрона, що визначала торгівлю і лихварство як речі недостойні для римського нобіля²⁵².

Несення військової служби надавало окремі привілеї лише нащадкам патриціїв щодо політичної кар'єри. Розглядаючи римські декрети доби Македонських воєн варто зазначити, що існував прецедент надмірного здирництва у постачанні для війська на користь полководців²⁵³. Зокрема, таким чином нобілі могли збагачуватися виправдовуючи це військовими потребами. Масштаби і частота звернень з цього приводу вимагали впорядкування зі сторони римського сенату. Що саме йшло на користь подібного постачання античні автори не вказували. Практика походів консула Гнея Манілія Вульсона передбачала отримання «союзницьких відкупних» у грошовій або у натуральній (зерновій)

²⁴⁹ Belot, *Histoire des chevaliers romains*, 13.

²⁵⁰ Belot, *Histoire des chevaliers romains*, 47.

²⁵¹ Belot, *Histoire des chevaliers romains*, 50.

²⁵² Cato, *De Agricultura*, I. I.

²⁵³ Livy, *Ab urbe condita*, 43.17; Polybius, *Historiae* 28.3.

формі²⁵⁴. Вочевидь, існувала тенденція подібних поборів, що давала змогу збагачуватись римським полководцям.

Щодо інших соціальних станів – вони як громадяни виконували свій обов'язок без особливих переваг. Проте, реформа Гая Марія²⁵⁵ не лише змінила загальні засади набору до війська, але й вибудувала нову систему соціальних відносин.

Ключова зміна полягала у розширенні кола допущених до служби у війську. Окрім безпосередньо громадян Риму, право служби отримали й негромадяни у якості допоміжних військ (ауксиліями). Чисельність допоміжних частин, на думку Пітера Бранта, в римському війську була настільки вагомою, що перевершувала кількість легіонів набраних із громадян²⁵⁶. Зокрема, події Союзницької війни, знайшли своє відображення у військовій могутності Риму значною мірою підірвавши її і та примусивши сенат шукати компромісні рішення²⁵⁷.

Варто зазначити зміну становища нобілітету через реформу Марія. Їх присутність, у війську відтоді зберігалася в основному на вищих військових посадах. Все менше маємо свідчень про використання кінноти, що складалася з римських громадян. Натомість більш поширеними стають свідчення про використання найманої кінноти, зокрема нумідійської, мавританської²⁵⁸ та гальської²⁵⁹. Часткове пояснення цього полягає у зміні мотивації до служби. З почесного громадянського обов'язку вона перетворилася у засіб заробітку та отримання землі для громадян. Щодо негромадян, то це одна з варіацій здобуття повноправного римського громадянства.

Запровадження плати за військову службу та перерозподіл здобичі після військової кампанії зміцнювали мотивацію до служби у війську. Ця мотивація була визначальною для забезпечення боєздатності під час військової кампанії. Діон Кассій окремо наголошував на цьому аспекті навівши приклад однієї армії

²⁵⁴ Polybius, *Historiae* 21.36.

²⁵⁵ Valerius Maximus, *Dict. fact. mem.*, II. 3.1.

²⁵⁶ Brunt, *Italian Manpower*, 424.

²⁵⁷ Кучма, «*Patria est ubicumque est bene*», 62.

²⁵⁸ Appian, *The Civil Wars*, II. 44.

²⁵⁹ Caesar, *Gallic War*, I. 40; Appian, *The Civil Wars*, II. 70.

але під різними керівництвами. Спочатку під Луцієм Ліцінієм Лукула під час кампанії проти Тиграна – царя Вірменії. Лукула підтримували до тих пір, поки здобич Азії відповідала тим ризикам з якими римляни зіштовхувались. Вірменська кампанія не принесла очікуваного збагачення, що спричинило бунти у війську. Ветерани цієї ж самої армії під проводом Гнея Помпея Великого перебували без найменшого прояву повстання, зважаючи на здобич кампанії, що була представлена на тріумфі полководця²⁶⁰.

Довгі військові кампанії встановлювали міцний зв'язок між ветеранами війська та його полководцем. Цей зв'язок цілком можна порівняти зі уже згаданим вже інститутом клієнтели, де полководець виступав патроном, а його ветерани – клієнтами. Тому для нього став життєво важливим захист їх інтересів своїх ветеранів перед сенатом²⁶¹. Натомість клієнти-ветерани підтримували полководця у його політичних амбіціях від підтримки на голосуваннях до захисту його на вулицях та всіляких вуличних заворушеннях.

Нобілітет, як суспільний стан, не стояв осторонь громадянського конфлікту. Щоправда, зберегти свою єдність як у часи реформаторського руху братів Гракхів йому не вдалось. Стався розкол, через який нобілі опинились по різні ворогуючі сторони під час громадянської війни²⁶². Зокрема, як один із наслідків битви при Фарсалі згадана загибель близько 10 сенаторів та 40 «видатних вершників» (грецьк. ἰπλέων ἀμφὶ τῆσβαράκοντα τῶν ἐπιφανῶν)²⁶³. Аппіан не вказує деталей, що саме це були за вершинки. Ми лише можемо припустити, що вони входили у число нобілітету і належали до equites splendidi. Зокрема, через те що їх загибель була загадана, хоч і виокремлена з числа сенаторів. Варто означити і також той факт, що всі вони були римськими громадянами, адже жодного підрахунку загиблих серед допоміжних військ ми не маємо.

²⁶⁰ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, XXXVI. 16.

²⁶¹ Зокрема, йде мова про конфлікт навколо аграрних законів Гн. Помпея, що передбачав розподіл общинних земель серед ветеранів його війська. Appian, *The Civil Wars*, II. 9.

²⁶² Appian, *The Civil Wars*, II. 33.

²⁶³ Appian, *The Civil Wars*, II. 82.

Нові засади комплектації сприяли інтеграції покорених народів, зокрема італіків, до римської громади шляхом надання останнім прав римського громадянства (у окремих випадках латинського). Окремо відмітимо зменшення кількості завойовницьких кампаній, станом на I ст. до Р. Х. Ймовірна здобич все менше спонукала нобілітет до служби у війську.

Проскрипції та знищення сенатської опозиції призвели до кардинальної зміни загальної кон'юнктури нобілітету. Він поповнився представниками «союзних народів», та їх загальне число було збільшено за рахунок розширення сенату та включенням *equites splendidi* до їх числа.

Військова сфера Римської держави – вагома складова не лише життя нобілітету, але й усієї держави. Для нобілітету військова сфера була головним майданчиком для здобуття «слави» та «авторитету». Успішне командування вважалося не лише обов'язком, але й однією з умов для формування успішної політичної кар'єри.

Експансія прискорила професіоналізацію римського війська, розпочинаючи від реформ Гая Марія. Завдяки цьому відбулося творення окремої форми стосунків у межах інституту клієнтели як військового патронат. За якого нобілі-полководці ставали покровителями солдатів та завойованих провінцій. Військова здобич, контрибуції та контроль над провінціями дозволяли нобілям забезпечити стабільний фінансовий фундамент для реалізації політичних амбіцій у Римі.

2.5. Механізми участі нобілітету у внутрішній політиці

Організація політичного устрою римської держави за доби республіки та ранньої імперії було питанням, що їм переймалося не одне покоління дослідників. Як вже було відзначено раніше, про римський державний устрій згадували і підкорені мешканці Еллади, що намагались шляхом порівняння визначити особливості політичного устрою їх заморського завойовника (див. розділ 2.1).

З огляду на ту обставину, що регіон Понту Евксинського був представлений в Римській державі насамперед провінціями, ми спрямовуємо свій погляд на те, яким чином здійснювалося їх адміністрування.

Облаштування політичного життя Римської республіки було визначено особливістю формуванням його державного устрою. Ми означили, що Рим є державою полісного типу, в якій її громадяни відіграють ключову роль у формуванні її політичного устрою. Право бути частиною політичного життя, для громадян було визначено за реформами Сервія Тулія, що запровадив майновий ценз для голосування у коміціях²⁶⁴. У коміціях громадяни проводили голосування залежно і від їх різновиду. У Республіці діяло кілька різновидів: куріатні, центуріатні та трибутні. Всі прийняті закони були легітимізовані римськими громадянами, походили від них і були спрямовані на загальне благо народу²⁶⁵. Це закріпило принцип громадянської єдності народу і правлячої верхівки.

Доба соціальних конфліктів, що переросла у повномасштабну громадянську війну, змінила ставлення, що сутності цих зборів. Цицерон вказує на те, що передання імперіуму – фактично єдина функція, що лишилась у компетентності куріатних коміцій. Доба принципату відзначилась фактичною передачею імперіуму до принцепса та сенату, відібравши в народу імперіум оскільки той «не скаржився на те, що у нього було відібрано споконвічне право²⁶⁶».

Нобілітет – невід’ємна частина до організації державного та політичного життя Риму. Зокрема, розпочинаючи, з неписаної Сервієвої конституції, патриції займали провідні позиції у організації політичного устрою, адже за майновим цензом вони були долучені до першого класу. Вони ж мали визначальний вплив під час голосування в центуріатних коміціях. Формування нобілітету в III ст. як об’єднаних патриціансько-плебейських родин, змінили принцип обрахування цього цензу. Зокрема, ценз, якщо обраховувався до

²⁶⁴ Dionysius of Halicarnassus, *Antiq. Rom.* IV. 16.

²⁶⁵ «*Salus populi suprema lex*». Marcus Tullius Cicero, *De Legibus*, ed. Georges de Plinval (Paris: Les Belles Lettres 1959), III. 9.

²⁶⁶ Тацит, *Аннали*, 12.

IV ст. до Р. Х. торкався лише нерухомого майна, то станом на III ст. він обчислювався з урахуванням і також рухомого майна²⁶⁷.

Окремо слід зазначити їх роль у формуванні сенату та магістратур. Формування республіки вимагало встановлення чітких правил обрання на державні посади. Важливою особливістю для потенційного кандидата була наявність громадянства. Окремо, дослідник Сергеев І. П. вказує на існування прецеденту за яким у часи ранньої республіки не допускались до обрання громадяни провінційних громад²⁶⁸. Це прямо вказує на закритість нобілітету як соціального стану на етапі становлення республіки.

Практика запровадження соціальних ліфтів набула свого поширення під час трансформаційних процесів, що відбувались у римській державі на межі I ст. до Р. Х. – I ст. після Р. Х. Зокрема, античні автори наводять приклади долучення «нових» громадян у до сенату, що за своїм походженням не були римлянами та навіть італіками²⁶⁹.

Вплив стану вершників, як частини нобілітету, став відчутним лише під час Сулланських реформ, за якими близько 300 представників найбільш впливових вершників були включені до сенатських списків²⁷⁰. Можемо припустити, що Аппіан вживаючи «ἀρίστων ἰππέων» мав на увазі equites splendidi, котрих ми згадували раніше.

Провінційні адміністрації у Римській державі теж розпочали своє формування з середини III ст. до Р. Х. від початку поширення експансії на Сицилію. Дослідження Сергеева І. П. римських державних установ, дають більш-менш повне уявлення того, що собою являв інститут «промагістратури», що здійснював керівництво безпосередньо «сенатськими» провінціями. Натомість

²⁶⁷ Іван Сергеев, *Державні установи давніх римлян: пізня Республіка та рання Імперія: матеріали до спецкурсу* (Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2022), 9.

²⁶⁸ Сергеев, *Державні установи давніх римлян*, 33.

²⁶⁹ Тацит, *Аннали*, III. 55.

²⁷⁰ Appian, *The Civil Wars*, I, 100.

прикордонними провінціями керування здійснювали через нововведені посади проконсула і пропретора (узагальнено називаємо їх намісниками)²⁷¹.

Керівника провінції обирали виключно серед числа сенаторів шляхом жеребкування. Це звужувало коло тих хто потенційно міг бути долученим до управління провінцією, зважаючи на обмеження накладені ще Корнелієм Суллою. Звичайно не обійшлося і без корупційної складової. Один з подібних прецедентів передбачав передачу провінції Македонія у 62 р. до Р.Х. Гаю Антонію Гібриді за його відмову від активної участі у політичній сфері як консула, залишивши державне управління на його колегу - Марка Тулія Цицерона²⁷². Подібне рішення Плутарх пов'язує з фактом змови Катіліни про яку Гібрида міг би бути проінформований. Маючи значні боргові зобов'язання, він віддав частку своєї політичної влади в обмін на потенційне збагачення у якості намісника Македонії.

Проте наявні прецеденти вказують на те, що імперіум на управління міг бути переданий довірній особі – легату. Тимчасово керівництво передавалося і у руки легатів за прикладом, Луція Ліцінія Лукула, що призначив легата М. Фабія Адріана керівником Понту під час його Вірменської кампанії²⁷³. Пізніше практика громадянських воєн за Гая Юлія Цезаря це продовжить на прикладі призначення Секста Юлія Цезаря Старшого командувачем провінції Сирія, а Марка Юнія Брута на посаду намісника Цизальпійської Галлії, або Сергія Сульпіція Руфа Старшого²⁷⁴. Пізніше це стало загальною практикою у часи принципату як посада «*legatus pro praetore*»²⁷⁵. Розкол серед сенату спричинений громадянською війною вочевидь задав такі рамки призначення намісників з метою подальшого функціонування провінцій у кризових умовах.

Означимо більш детально функції намісника провінції. До них входили: нагляд і контроль за провінцією, зокрема, керівництво місцевим військом і формування допоміжного. Проте це правило здійснювалось лише по відношенню

²⁷¹ Suetonius, *Lives of the Caesars*, II. 47.

²⁷² Plutarch, *The Parallel Lives*, Cicero. 12.4.

²⁷³ Plutarch, *The Parallel Lives*, Lucullus 24.1.

²⁷⁴ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, 47.26.3; Marcus Tullius Cicero, *Epistulae ad Familiares*, ed. D. R. Shackleton Bailey (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), 4.3.

²⁷⁵ Caesar, *Gallic War*, I. 21.

до тих провінцій, що фактично належали до розряду імператорських або «тих що є неспокійними». Відповідно до цього намісник також завідував постачанням, що за *lex Iulia de provinciis* у 59 р. до Р. Х. виражалось у стягненні різноманітних податків – *tributum*, що фактично був подушним податком. Тому супутня функція намісника полягала у проведенні регулярних переписів населення та ведення обліку їх майнового стану. Проте непрямі податки – *vestigalia*, залишались у компетенції публіканів²⁷⁶.

Окрема функція – здійснення контролю над станом громадських будівель та здійснення юрисдикції. Проте, виносити вирок намісник мав право по мешканцям провінції які не мали римського громадянства. Що стосувалося і міст з таким правом. Важливо означити, що тут свої функції намісник міг делегувати своєму легату. Хоч їх рішення не були безапеляційними вони здійснювали судочинство від його імені.

Функції покладені на намісника провінції потребували і відповідного почту, що визначалася безпосередньо ним самим. Їх чисельність та склад регулювалися безпосередньо провінцією і становищем посадовця. Перелік тих хто входив до почту намісників був відносно широким: від лікторів, квесторів до особистої охорони, жерців та різних помічників²⁷⁷. Соціальний стан цих осіб не був чітко визначений.

Намісництво надавало безпосередню політичну перевагу навіть після завершення терміну перебування на посаді. Магістрати могли ставали патронами окремих міст та провінцій після завершення свого терміну. Однак це не означало наявність необхідного правила стосовно того, що потрібно було займати якусь посаду у провінції. Починаючи з середини II ст. до Р. Х. подібних покровителів міг також призначити сенат²⁷⁸, або обирати провінційна громада²⁷⁹. Перелік

²⁷⁶ Сергеев, *Державні установи давніх римлян*, 143.

²⁷⁷ Нетушил Иван, *Очерк римских государственных древностей: в 2. томах Т.1. устройство Рима до Августа : монография*, ред. Посохов Сергей, Сергеев Иван, Токарев Андрей. (Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014); Сергеев, *Державні установи давніх римлян*, 146.

²⁷⁸ Livy, *Ab urbe condita*, 34.42.

²⁷⁹ Cicero, *Ad Fam.*, 15.4.15.

повноважень підсумував Гелцер М., що функція подібного патрона полягала у захисті державних та приватних інтересів²⁸⁰.

Становлення принципату запровадило подібну систему намісництва перетворивши її на загальну систему управління. На відміну від керівництва провінціями сенатськими, імперський намісник залишався настільки довго, наскільки вирішить сам принцепс. Час принципату лише трохи скорегував загальні функції намісника, що називався *legatus Augusti pro praetore*. Зокрема, ці посадовці отримали право на здійснення суду над римськими громадянами та оподаткування провінції без участі публіканів²⁸¹.

Становлення нобілітету як політичної еліти остаточно закріпило за ними статус правлячої еліти. Фактично монополізувавши доступ до магістратур курульного рангу та сенату, вони зберегли формальний статус існування народних коміцій. Політична сфера у такому разі стала простором реалізації власних інтересів. Тому політичне життя будувалося на балансі між становою солідарністю (як захист спільних інтересів під час реформ Гракхів) та особистою конкуренцією. Цей політичний дуалізм забезпечував динаміку розвитку римської політики, але й став головною причиною системної кризи республіки.

Під впливом експансії традиційні магістратури змінили свій зміст. Посади пропреторів та проконсулів спрималися як засіб збагачення, а не управління. Період громадянських воєн характеризувався різкою деформацією політичної сфери зумовивши, творення окремих владних «поліосів» навколо найвпливовіших нобілів (Помпей, Цезар, Октавіан та ін.).

Висновки до другого розділу

Рим, що сформувався як держава полісного типу зайняв з часом провідне положення у регіоні Середземного моря. Широка експансія початок якої припадає

²⁸⁰ Gelzer, *The Roman Nobility*, 89.

²⁸¹ Caesar, *Gallic War*, I. 21.

на III ст. до Р. Х. поставила його на шлях перетворення в імперію. Це неминуче вимагало зміни усталених правил громади та світоглядних орієнтирів її громадян. Ідея підтримання традицій предків поступилася ідеям утилітаризму. Поширення римської влади на досліджуваний регіон Понту Евксинського припало на час трансформації *civitas Roma* до Імперії, що у значній мірі вплинуло на політику стосовно цього регіону.

Трансформація Риму в імперію не було явищем раптовим. Внутрішня міцність якого дозволяла йому протягом довгого часу не змінювати свою полісну природу. Проте все ж вони привели до формування нової суспільної еліти – нобілітету. Його формування якого можемо простежити до доби принципату Октавіана Августа. Нобілітет пройшов кілька важливих стадій свого оформлення, розпочинаючи з об'єднання найвпливовіших патриціано-плебейських родин. Згодом долучивши фінансово-промислову аристократію, тобто вершників до свого складу. І на завершення - поповнення його складу з числа нових римських громадян, що відзначались своїм впливом у провінціях держави. Колишні провінції, взаємодія з якими була переважно однобічною, у формі її експлуатації, інтегрувались у загальну систему імперії.

Як еліта античного суспільства, нобілітет був носієм цінностей, що формував основу вземин політів у межах громади. Образ «доброго мужа», що який працює на землі та служить республіці протиставляється деструктивному образу лихваря та утилітариста.

Нобілітет існував завдяки ієрархічній системі взаємозалежності у системі «патрон-клієнт». Нобілітет позиціонував себе як силу, що надає захист і ресурси своїм клієнтам в обмін на лояльність та підтримку. Це забезпечило нобілітету провідні позиції у суспільній ієрархії. Загальне розширення нобілітету і поповнення його за рахунок «*homo novus*» сприяло перетворенню цього стану з місцевої знаті на повноцінну імперську еліту. Тепер вони ідентифікують себе, як римлян, не за місцем народження, а за їх громадянською приналежністю. Їх вплив поширився за межі римської громади інтегруючи провінції до загальної

імперської системи, зокрема, через компанії відкупників (публіканів), безпосереднім керуванням провінцій на посадах намісників, тощо.

Нобілітет у військовій сфері пройшов трансформацію від почесного громадянського обов'язку служіння у полісному ополченні до головного інструменту політичного просування та збагачення. Майновий ценз за Сервієвою конституцією покладав на них головний фінансовий тягар війни. Поділ на *equo public* та *equo privato* забезпечував розмежування військової та адміністративної еліти від бойової кінноти. Згідно закону Віллія, політична кар'єра була неможлива без військового стажу. Реформа Гая Марія зумовила остаточне закріплення нобілітету як стану професійних командирів. Тому в добу громадянських воєн легіонери були віддані не громаді Риму, а конкретному нобілю.

У економічній сфері нобілітет був представлений полісною елітою, що забезпечив собі пріоритетне право на обробку общинних земель. Однак аграрна спеціалізація Риму зумовила потребу постійного територій для її громадян. Рабська праця у маєтках нобілів витісняє вільну найману працю. Багатство нобілів збільшується, однак поступово підриває соціальну стабільність республіки. Поступово еліта відходить від ідеї обробітку землі до торгівельно-фінансових операцій через систему публіканів.

У політичній сфері нобілітет був представлений обмеженим станом, що мав вирішальний голос у коміціях. Тривалий час цей стан був закритий для провінціалів до початку громадянських воєн. З моменту становлення диктатури Сулли, до його складу почали долучати і видатних провінціалів та вершників, що значною мірою змінило склад нобілітету. Нобілітет забезпечував стабільність та наступність державного управління Риму. Тому він здійснив трансформацію свого впливу на управління державою від знаті на чолі громади до службової знаті при імператорі.

РОЗДІЛ 3. СТАНОВЛЕННЯ РИМСЬКОЇ ВЛАДИ НА ТЕРЕНАХ ПОНТУ ЕВКСИНСЬКОГО (III СТ. ДО Р.Х. - I СТ. ПІСЛЯ Р. Х.)

Процес становлення римської влади у басейні Понту Евксинського, охоплює період від перших масштабних дипломатичних контактів до інтеграції південного узбережжя у склад Римської імперії. Римський військовий та політичний вплив знайшов тут відображення через трансформацію ставлення римського нобілітету до прямої військово-політичної експансії. Особлива увага приділяється стратегічним інтересам римського нобілітету, що використовував східні провінції для реалізації політичних амбіцій. Центральне місце у розділі відводиться розгляду Македонським та Мітрідатовим війнам як вияву цивілізаційного зіткнення, що було вирішальним у становленні нової геополітичної структури Причорномор'я.

3.1. Військово-політична експансія Риму

Характеризуючи римську експансію на схід, з легкої руки означаємо Рим як відправну точку її початку. Проте, рухаючись на схід та північний-схід все складніше знайти точку для її зупинки, щоб вказати на державний кордон як фінальну межу розширення держави. Римський кордон - явище складне. Дж. Купчеа означив цю проблему: як відсутність у Республіці «того що могло б нагадувати кордони імперії»²⁸². Вочевидь, порівнюючи кордон республіки зі системою лімесів вже імперської доби. Дійсно, перша не мала чіткої демаркації у сучасному розумінні цього слова. Однак, місце де ми шукаємо кордон Риму як республіки знаходиться недалеко від самого міста.

Концепція кордону, як роздільної межі була відома римлянам. Як для держави полісного типу кордон не завершувався останньою завойованою

²⁸² George Cupcea, "The Evolution of Roman Frontier Concept and Policy," *Journal of Ancient History and Archaeology* 2, no. 1 (2015), 13.

територією. Він був визначенням межі на яку поширюється влада громади, у цьому випадку конкретно римської громади. Означення кордону ми вже згадували у попередньому розділі – *romoerium*, як священний кордон міста. Це не просто умовність, а конкретна чітка межа міста, що визначалася межовими каменями – *ципіусами*. Завдяки ньому розрізнялася межа де проходила юрисдикція міста (лат. *urbs*) і земель (лат. *ager*). Вони мали свої разючі відмінності у правовому сенсі, тому їх визначення було необхідним для громади. До прикладу, використання імперіуму дозволялось лише за межами кордонів міста, за винятком права *тріумфу*.

Проте священні кордони міста не були сталими і з огляду на розвиток держави змінювалися неодноразово. Розширення меж міста було можливе завдяки привілею котрий мав кожен полководець, «що розширив імперію»²⁸³. Проте, за свідченням Тацита, не всі з полководців користувалися таким правом. Розширення помореуму відбувалось кілька разів протягом досліджуваного періоду: Сервієм Тулієм, Луцієм Корнелієм Суллою, та Тиберієм Клавдієм Цезарем Августом Германіком²⁸⁴. До встановлення принципату межі померіуму навіть не охоплювали всі сім римських пагорбів. Так за правління Августа Германіка він був розширений на південь і охопив Авентинський пагорб.

Окреслюючи межі експансії Риму до регіону Понту Евксинського ми не вдаємося до проведення видимої лінії на мапі. Це б означало створення штучної межі між «римським» і «варварським» світом. «Рим завойовує народи, а не території, має клієнтських царів, а не королівства»²⁸⁵ - фраза, що найбільш доречно описує критерій, за яким ми визначаємо межі експансії Риму. Зокрема, у заповіті Октавіана Августа йдеться саме про приєднання народів, а не їх територій²⁸⁶.

²⁸³ Тацит, *Аннали*, 12. 23.

²⁸⁴ Livy, *Ab urbe condita*, I. 44.4.

²⁸⁵ Curcea, "Evolution of Roman Frontier", 15.

²⁸⁶ Augustus, *Res Gestae*, XXVI. 9.

Тому означення римського впливу, що у нашому дослідженні ґрунтується на концепції М. Манна передбачає принцип імперії домінування (додаток А), за якої імперія постійно розширює межі свого впливу, зокрема зону прямого контролю. Зона дипломатичного контролю представлена державами-клієнтами або державами-союзниками (зважаючи на їх державний устрій), а саме полісами північного Причорномор'я та Боспорським царством.

Зона зовнішнього впливу представлена племенами чи державами, що не були включені до складу Риму, однак мали різні взаємо зв'язки, зокрема через торгівлю.

Найбільш розповсюдженим способом окреслення зони прямого впливу було відображення меж через географічні об'єкти. Зокрема, Лівій наводить приклад Альп, що у II ст. до Р. Х. слугували непереборним кордоном між римлянами та варварами²⁸⁷. Доба громадянських воєн навела інший приклад яким річки виступали умовною межею між провінціями. Річка Рубікон найбільш відомий приклад²⁸⁸. Подібна ситуація стосувалась кордонів, що встановлювались по річках Рейн, Євфрат та Дунай.

Постійне розширення вимагало концентрування сил, а не їх розпорошення. Тому римська військова машина більше адаптувалась під кожну ситуацію, ніж керувалась якоюсь загальною прикордонною доктриною. Вирішення питань безпеки у провінції була частиною пропреторських та проконсульських обов'язків. Зазвичай кордони піддавались невеликим грабіжницьким набігам. Тому більшість питань прикордонної безпеки вирішувались проконсулами за рахунок набору війська безпосередньо у провінції у якості легіонерів та допоміжних військ. Цьому сприяла концепція ветеранських колоній, що була започаткована від

²⁸⁷ Livy, *Ab urbe condita*, XXXIX. 54.

²⁸⁸ Suetonius, *Lives of the Caesars*. I. 31.

реформ Гая Маря²⁸⁹ до одних з найбільших акцій розселення ветеранів за принципату Октавіана Августа²⁹⁰. Проте означити її як свідому концепцією формування територіального ополчення з метою захисту кордонів не можна. Пов'язати це можна радше засобом поширення вирішення проблеми демобілізації легіонів, ніж як свідому прикордонну доктрину.

Римська присутність, не обмежувалась тут винятково сухопутними легіонами, але й наявністю мезійського флоту заснованого династією Флавіїв, що базувався у Новідуні²⁹¹, що був найближчою прикордонною муніципією.

Звичною практикою є зображення меж поширення держави в часи відносної стабільності. Час котрий ми оглядаємо, не характеризувався подібним. Римська експансія у добу республіки та принципату відзначалась акцентом на нападі, аніж на обороні²⁹². Тому потреби для римлян у проведенні чіткої межі території держави не було, що створює складність для нас у його ідентифікації в обраний нами час.

Попри розставлені акценти потреба у захисті залишалась для римлян актуальною. Маємо свідчення про оборонні укріплення, різних видів розпочинаючи від валів Адріана, Антонія та Траяна до фортів легіонів, ауксиліїв та окремих спостережних веж²⁹³. Досліджені вони у рамках культурного проєкту Європейського Союзу «Frontiers of the Roman Empire» у 2005 - 2008 рр²⁹⁴ (Додаток Б.1) виявлено близько 200 залишків різних фортифікаційних споруд на відстані від 10 до 30 км одне від одного, що

²⁸⁹ Микола Олійник, «Внесок Гая Марія у професіоналізацію римського війська», *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, no.38. (2016), 201.

²⁹⁰ Андрій Пількевич, «Ветеранські колонії Августа: у пошуках форм та альтернатив». *Гілея: науковий вісник*, no. 91 (2014), 187–188.

²⁹¹ Chester G. Starr, *The Roman Imperial Navy, 31 B.C. – A.D. 324* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1941), 135.

²⁹² *Frontiers of the Roman Empire: The European Dimension of a World Heritage Site*, eds. David J. Breeze and S. Jilek (Edinburgh: Historic Scotland, 2008), 61.

²⁹³ *Frontiers of the Roman Empire*, 67.

²⁹⁴ UNESCO World Heritage Centre, "Frontiers of the Roman Empire – Dacia," URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1718> accessed February 14, 2026.

свідчить про систематичність забудови прикордоння²⁹⁵ (Додаток Б.3). Вони є визначальним у проведенні демаркації і визначення межі прямого впливу римської держави. Зокрема, найвіддаленішими північно-східними укріпленнями, що входили у цю зону були укріплення Аліобрикс та Салсовія поява яких тут датується серединою I ст. від Р.Х²⁹⁶.

Проте інша особливість стосується визначення кордону по руслу річок. Зміна русла Дунаю за понад 2000 років, розбудова штучних водосховищ та гребель значно змінили вигляд русла. Значна частина пам'яток виявилась затопленою. Зокрема, збереженими є невелика кількість річкових плацдармів, що використовувалися для поширення територіальної експансії²⁹⁷. Прикладом подібного плацдарму є залишки римської фортеці Аліобрикс біля озера Картал, що на думку Дзиговського О. та Сапожникова І. виконувала функції передмостового укріплення через її розміщення на лівому березі Дунаю²⁹⁸.

Чи дійсно вона виконувала своє призначення довести складно. Дослідження, проведені В. Кожокару виявили фрагменти того, що ідентифікували як дорогу, що була розбудована римлянами²⁹⁹. Однак інших доказів її існування чи те що вона була у експлуатації чи взагалі завершена відсутні. Певтингерові таблиці не мають свідчень про наявність дороги до Аліобриксу (Додаток Ж), або до іншого населеного пункту що розташовувався на лівому березі Дунаю. Натомість дорожній маршрут цього регіону виглядає так: Troesmis – Noviodunum – Salsovia – Hisrtiopolis (авт. Histia) – Tomis. Тому означимо, що *зона прямого впливу* Римської держави у

²⁹⁵ *Frontiers of the Roman Empire*, 66.

²⁹⁶ Александр Дзиговский и Игорь Сапожников, «Древние оборонительные сооружения», 179; Ian Haynes, Doru Bogdan, and Florin Topoleanu, «Salsovia: A Roman Fort and Town on the Lower Danube,» in *The Lower Danube in Antiquity (VI C. BC – VI C. AD): International Archaeological Conference, Bulgaria-Tutrakan, 6–7.10.2005*, ed. Lyudmil Vagalinski (Sofia: National Archaeological Institute with Museum, 2007), 132.

²⁹⁷ *Frontiers of the Roman Empire*, 68.

²⁹⁸ Дзиговский и Сапожников, «Древние оборонительные сооружения», 180.

²⁹⁹ Дзиговский и Сапожников, «Древние оборонительные сооружения», 182.

північно-західній частині регіону Понту Евксинського завершується навколо вказаного маршруту, як між прикордонними містами³⁰⁰.

Визначення зони дипломатичного впливу Римської держави у задунайському регіоні в античну добу є дискусійним. Сучасні дослідження вказують на наявність на території північного Причорномор'я ознак оборонних укріплень. Під час дослідження пам'яток Кам'янка V та Дідова Хата III були виявлені ознаки того, що за своєю будовою відповідає римському військовому табору³⁰¹. Їх призначення пов'язують з необхідністю оборони Ольвії, як держави-союзника.

Окремі пам'ятки, що могли слугувати додатковим підтвердженням військової присутності римлян у цьому регіоні потребують більш детального дослідження. Йдеться мова про залишки форту, що були знайдені археологом Крисінім Г. біля села Дар'ївка³⁰². Дослідження Нечипоренко В. вказують на неможливість продовження дослідження через пошкодження культурного шару у якому містився згаданий каструм³⁰³. Для нас це створює складність у його ідентифікації між постійним оборонним укріпленням чи тимчасовим табором за прикладом укріплення біля села Острівка³⁰⁴. Варто означити, що існування цих пам'яток пов'язують з військово-політичною активністю Риму у цьому регіоні не раніше I ст. після Р. Х..

Щодо східного римського кордону, котрий представлений у межах провінції Каппадокії, він простягається від Понту Евксинського і до річки Євфрат. Останню у свою чергу визначають як компромісний кордон між

³⁰⁰ Підкріплюють цю тезу археологічні дослідження: Ток, «Roman Architecture in Pontus», 45-46.

³⁰¹ Козленко, «Римські форти», 80.;

³⁰² Крисін, «Археологічні дослідження», 12; Виталий Зубарь, Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н.э. — первая половина VI в.).(Київ: Інститут археології НАН України, 1998), 49-50.

³⁰³ Нечипоренко, «Римські військові табори», 75.

³⁰⁴ Козленко, «Римські форти», 82.

Римською державою та іншими державами цього регіону, за прикладом Парфянського царства³⁰⁵.

Річка не була єдиним визначальним кордоном. Через складність ландшафту тут розміщувались значні військові сили. У різні часи їх чисельна присутність коливалася, від 3 до 10 легіонів, що знаходились на розквартируванні. За міркуваннями Дж. Купчеа ставлення до цього прикордоння було неоднаковим, через наявність тут «централізованих елліністичних держав» та римських держав-клієнтів як Вірменія³⁰⁶. Означимо, що за час максимального територіального розширення Риму східний кордон простягався від Понту Евксинського до Червоного моря.

У контексті нашого дослідження, схиляємося на користь дослідників, що визначають межі Риму за підкореними народами та межею їх проживання, через відсутність чіткої демаркації кордонів у період республіки та принципату.

Зовнішня зона впливу була означена встановленням дипломатичних взаємовідносин між римською державою і місцевими народами. Одна з перших таких згадок про відносини з державами Понту Евксинського стосуються завершення після Другої Македонської війни. А конкретно конфлікту між Фарнаком та Евменом у 178 р. до Р.Х. Згадка про те містить причетних до його укладання Гатала Сармата та окремих громад Причорномор'я – герактеотів, месемвіріїв та народу Кізікени³⁰⁷.

Означивши територіальні межі поширення впливу Римської держави, варто звернути увагу на їх мотивацію до розширення у цьому регіоні. Хронологічно цю експансію можна поділити на кілька ключових етапів:

1) Македонські війни (215 – 148 pp. до Р. Х.); Перші спроби поширення римського впливу на територію Понту Евксинського через встановлення клієнтських відносин з Одриським царством та Віфінією.

³⁰⁵ Curcea, «*Evolution of Roman Frontier*», 19.

³⁰⁶ Curcea, «*Evolution of Roman Frontier*», 19-20.

³⁰⁷ Polybius, *Historiae*, 25.2.

2) Мітрідатові війни (89 – 66 рр. до Р. Х.). Закріплення Риму у регіону Понту Евксинського через включення Віфінії та Понту як римських провінцій. Включення Боспорського царства як держави-клієнта

3) Територіальні зміни доби принципату. (I ст. до Р.Х. – I ст. після Р.Х.) Включення провінцій Каппадокія, Мезія та Фракія у склад римської держави.

Античні автори оминають мотивацію до східного напрямку експансії, зокрема у досліджуваній нами регіон. Через це пов'язати події III - II ст. до Р.Х. його з конкретними військово-політичними амбіціями республіки є проблематичним. Подібна мотивація до розширення території імперії більш притаманна імператорським кампаніям після I ст. після Р. Х ніж досліджуваній добі. Зважаючи на це, антикознавчі школи сформували власні концепції про мотиваційну сторону поширення римського впливу.

Одна з концепцій, що передбачала «світове завоювання» як мотивацію до кампаній III-I ст. піддана критиці Бандровським О. який вказує на невідповідність між таким прагненням до завоювання від географічних уявлень про побудову світу³⁰⁸. Обмеженість знань про регіон Понту Евксинського, що представлений на карті з портику Марка Віпсанія Агріпи (додаток В) могла призвести до формування уяви римлян, про безперспективність експансії у цей регіон, адже він сприймався уявленні тодішніх греків та римлян, як своєрідний край світу³⁰⁹. Натомість більш пріоритетним напрямом розширення влади Риму могла стати саме Парфія³¹⁰.

Схоже з попередньою, проте більш обмежене в географічному просторі уявлення Гарріса, передбачало наявність імперських амбіцій у римлян ще за республіканської доби³¹¹. Зокрема, визначивши, що зростання впливу на

³⁰⁸ Бандровський Олександр, «Дунайські племена та їх роль в зовнішній політиці Римської Імперії в добу правління Августа та Тиберія», *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, вип. 1 (28) (2012), 35.

³⁰⁹ Euripides, *Hippolytus*, trans. Ian Johnston (Johnstonia, 2013), 3; Athenaeus, *The Deipnosophists*, trans. C. D. Yonge (1854), XIII. 600.

³¹⁰ Appian, *The Civil Wars*, II. 18.

³¹¹ Harris, *War and Imperialism in Republican Rome*, 89.

сході Риму зумовлено саме внутрішніми протиріччями між еллінськими полісами та експансіоніськими амбіціями політичних еліт.

Інша сформульована дослідником А. Екстейном³¹². Сутність її полягає у тому, що поширення римського впливу на цей регіон пов'язаний з кризою Елліністичного світу. Викликана появою вакууму влади, що утворився у наслідок занепаду держави Птолемеїв. Вона доповнює іншу концепцію дослідника Моріса Олло, що передбачає зростання інтересу до цього східного напрямку після 201-200 року до Р. Х. після окремих грецьких посольств, зокрема зі Родосу³¹³.

Порушення балансу сил у регіоні зумовило протистояння між елліністичними правителями, що прагнули скористатися цим для розширення своїх володінь³¹⁴. Регіон Малої Азії став ключовим об'єктом боротьби між династіями Антигонідів та Селевкідів. Роль Риму у цій концепції – заповнити цей вакуум, замінивши державу Птолемеїв втрутившись у боротьбу за гегемонію серед елліністичних монархій. Маємо сумніви, щодо того чи саме таким було розуміння римлянами їхньої місії. Навряд чи вони були викликані альтруїстичним бажанням допомогти еллінам втрутившись у боротьбу між елліністичними гегемонами. Однак завоювання Іллірії у 229 р. до Р.Х. могло свідчити про спробу створити надійний плацдарм у подальшій експансії, зокрема, у протистоянні з македонських правителем Філіпом V.

Ідея сформульована дослідником Дж. Бірці вказує на те що частина східної політики Риму пов'язана зі «військовим психозом» спричиненим Ганнібаловою війною³¹⁵. Період вигнання у житті Ганнібала Барки пов'язаний з присутністю карфагенського воєначальника у елліністичних державах, вочевидь з метою пошуку союзників у боротьбі проти римлян.

³¹² Eckstein, *Rome Enters the Greek East*, 349.

³¹³ Maurice Holleaux, «Inscriptions de Carie», *Bulletin de Correspondance Hellénique*, no.9. (1885), 336.

³¹⁴ Mommsen, *The History of Rome*, III, 696–701.

³¹⁵ Бірці, Великі заморські завоювання. *Історія європейської цивілізації. Рим*, за ред. Умберто Еко, пер. з іт. Л. Ципоренко та ін. (Харків: Фоліо, 2017), 74.

Його присутність відзначали в царстві Антиоха III та пізніше у віфінського царя Пруссія. Дослідник схиляє до думки, що «тінь Ганнібала» викликала у римлян значне занепокоєння, через що вони воліли перемогти Антиоха перед перш, ніж той скористається знаннями та досвідом «головного ворога Риму».

Ймовірніше за все, цей висновок Дж. Бірці зробив з огляду на оповідь Діона Кассія, що зазначав занепокоєння римського сенату успіхами Антиоха³¹⁶. Проте не варто порівнювати це з панічними настроями римлян перед загрозою Ганнібала походу на Рим, як це намагається показати Бірці. Зростання ще одного гегемона у Середземномор'ї, подібно до Карфагену, точно не сприяло покращенню зовнішньополітичного становища римлян, зокрема якщо це загрожувало його прикордонній безпеці. Антиох, після його успіхів, ставав дедалі серйознішою загрозою. Недооцінка цієї загрози могла призвести до ускладнення зовнішньополітичного становища римлян.

Втручання римлян у боротьбу елліністичних монархій пов'язане зі вступом Македонії у війну як союзника Карфагену. Тоді Рим долучився як ще один гегемон регіону, що зайняв місце Птолемеївського Єгипту. Це було зумовлено інтересом окремих полісів Еллади знайти захисника від втручання Філіпа V Македонського. Цей прецедент дав змогу започаткувати політику клієнтських держав на сході, як запоруку захищеності кордонів та інтересів Римської держави.

Становлення римського впливу відбувається в умовах боротьби за гегемонію у Середземному морі, а саме під час глобального протистояння між Римом та Карфагеном у часи Пунічних війн. Держави, що вбачали у Римі конкурента, до прикладу як македонський правитель Філіп V, виступили на стороні ворогів Риму. Через що Риму довелося розпорозувати свої сили і на Балканський регіон. Тому Перша Македонська війна цілком відповідала війні за вплив на Балканський регіон. Це корелюється з ідеями Екстейна, що означив ці війни як «гегемонські», що виникли через руйнування системи

³¹⁶ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, XIX. 19.

впливу, яка знаходилася в руках Філіпа V Македонського, Антіоха III Сирійського та династії Птолемеїв, через крах останньої³¹⁷.

Розрізнені поліси Еллади, певна річ, природно шукали підтримку. Однак вони не шукали захисту над собою, радше відновлення балансу сил між гегемонами як запоруку власного існування в якості незалежних громад. Коли загроза завоювання Еллади з боку македонців стала реальністю, то це дало поштовх до створення коаліції полісів супроти Філіпа V у формі Етолійської ліги. Для етолійців завоювання македонцями вбачалася гіршою долею ніж «принесена із заходу могутня хмара, що затьмарить Македонію, але стане джерелом тяжкого зла для усієї Греції» як описував наслідки воєн Полібій³¹⁸. Союзні відносини з етолійцями були ініційовані римлянином Марком Валерієм Левіном, що пропонував щедрі умови союзництва: «за тим, що одні мають рівні права з нами у громадянстві, а інші мали щастя у пошані бути союзниками»³¹⁹.

З цього моменту ми можемо говорити, що держави Етолійської ліги увійшли у зони зовнішнього впливу римської держави. Союзницькі відносини, при укладенні договорів, передбачали не патронаж, а рівноправні обов'язки по відношенню один до одного. Хоч участь у цій війні римлян була обмежена. Такі обставини цього були обумовлені викликами війни з Карфагеном. Головний тягар бойових дій покладався на союзників римлян - етолійців, проте з морською підтримкою з боку римлян у кількості 25 квінкверм³²⁰.

З точки зору, концепції М. Манна, присутності сухопутних сил чисельністю одного легіону, цілком вистачало для провадження римської інтеграційної політики. Однак морські сили у своїй концепції дослідник не врахував. Середня кількість екіпажу, квінквірема дорівнює 250 чоловік, що з наведеною інформацією Лівієм могла становити разом на всіх наданий

³¹⁷ Eckstein, *Rome Enters the Greek East*, 273.

³¹⁸ Polybius, *Historiae*, IX. 37.

³¹⁹ Livy, *Ab urbe condita*, 26. 24.

³²⁰ Livy, *Ab urbe condita*, 26. 24.

кораблях близьку кількість легіону (6250 бійців). Однак складність у тому, що частина цього екіпажу не є легіонери, а веслярі, що викликає сумніви в тому, чи дійсно був задіяний цілий легіон. Слід також взяти до уваги тимчасовість присутності римського флоту у регіоні. Також він не брав участі у процесах пацифікації. Тому у нашому огляді, ми не враховуємо присутність римського флоту, як суттєвого чинника, що міг сприяти інтеграції регіону.

Це було пов'язано з обмеженими можливостями римської держави, враховуючи, що початок Першої Македонської війни припав одночасно на Другу Пунічну війну. Завершення якої вирішувались вже у битвах на суходолі. Тому єдина допомога від римлян у той час була обмежена флотом.

Завершення Першої Македонської війни створило невизначеність між сторонами. Рішення про виведення військ після підписання мирного договору свідчить про рішуче прагнення зберегти існуючі стан речей щодо держав Еллади закріпивши там владу друзів, а не клієнтів. Війна завершилася без визначеного переможця, хоч і встановила окремі територіальні розмежування між етолійською лігою та македонською державою Філіпа V. Укладений мир виявився не довготривалим³²¹.

Друга Македонська війна розпочалася через порушення умов попереднього договору. Філіп V намагався повернути свій колишній вплив на Балканах. Однак результат кампанії був невтішним для македонського правителя. Поразка у Кіноскефалах у 197 р. до Р.Х. остаточно унеможливила ці плани і навязала Філіпу черговий раз договір, що змушував його обмежити свої політичні амбіції у межах своєї держави. Водночас зі цим він звільняв від македонського впливу міста Еллади. Тит Квінкцій Фламінін, що очолював кампанію у якості проконсула, на думку Моммзена, розглядав збереження Македонії як потенційний буфер між еллінами та «напівдикими фракійцями»³²².

³²¹ Livy, *Ab urbe condita*, 29.12.

³²² Mommsen, *The History of Rome*, II.140.

Завершення Другої Македонської війни, ознаменувалося вагомою зміною політики що східного напрямку. Підкорення території не було у планах римлян. Однак вакуум влади утворений після поразки Філіпа спонукав до встановлення нового балансу сил у регіоні. Вже згаданий Тит Квінкцій Фламінін, став автором концепції, що за словами Полібія називалася «свобода еллінів». Проголошена на Істмійських іграх декларація, стала втіленням політики щодо еллінів на наступні півстоліття³²³. Сутність цієї декларації полягала у тому, що усі елліни були проголошені вільними від зовнішнього впливу. Доля Еллади була передана у руки її мешканців. Полібій наводить перелік народів, що отримали згадану «свободу еллінів»: коринфці, фокейці, локринці, евбейці, ахейці, фтіоти, магнетійці, фессалійці та переребійці³²⁴. Визначивши таким чином тих, хто був звільнений від впливів македонського правителя.

Через призму сучасного погляду, доволі дивно відмічати, що римляни покидають Елладу після тривалої боротьби. Однак інтерес республіки не був представлений завоюванням там де вони утвердили владу своїх союзників. Спроба знайти пояснення такому рішенню схиляє до думки, що Рим не був готовий, через свою полісну природу, йти на таке розширення, зважаючи на те, що завоювання Еллади не принесло б вирішення нагальних питань – зокрема, земельного.

Однак це можна пов'язати зі пошуками варіантів поширення свого впливу на Елладу, утворивши тут таку політичну кон'юнктуру, що для греків була би не чимось чужим і нав'язливим, а зрозумілим і доступним, як симмахія³²⁵.

Прихильник імперського бачення природи Римської республіки дослідник Гарріс надає протилежне бачення цього аспекту. За його твердженням проголошення грецької свободи є актом встановлення

³²³ Polybius, *Historiae*, 18.46.

³²⁴ Polybius, *Historiae*, 18.46.

³²⁵ Симмахія – військово-політичний союз між полісами для ведення спільних наступальних дій.

римського домінування над греками і «звільнення» їх від македонського впливу³²⁶. Частково можна погодитися з цим твердженням, зважаючи на те, що предметом конфлікту з Антіохом III стали грецькі поліси Малої Азії, зокрема фокійці, які були частиною проголошеної «свободи греків».

Політика «свободи греків» стала ключовою у визначенні взаємовідносин з усіма Еллінами. У контексті східної політики Еллада вимагала зовсім іншого підходу до інтеграції. Замінивши Єгипет Птолемеїв, як регіональний гегемон, Рим не вдавався до запровадження провінцій чи збереження військової присутності. Хоч ситуація навколо Еллади не відзначалась стабільністю і цілком могла виправдати військову присутність. Укладені договори після Першої та Другої Македонських воєн не призвели до підпорядкування єдиному гегемону або ж ослаблення суперництва. Доречніше означити повернення до попередньої моделі суперництва трьох гегемонів: Рим, Македонія та держава Селевкідів..

Проголошена політика «свободи греків» мала залишити мешканців Еллади без зовнішнього нагляду, однак нестабільність Еллади викликана внутрішніми протиріччями між полісами не відпускала увагу Риму з цього регіону. Етолійська ліга та беотійці, що були ображені умовами договору з Македонією змінили зовнішній курс і розпочали перемовини про долучення на сторону Антіоха III³²⁷.

Друга Македонська війна заклала передумови розширення Римського впливу. Хоч введення військ вимагало певного пояснення, нестабільність у регіоні неодноразово надавала таку можливість, зокрема, під час війни з Антіохом III. Військові гарнізони тут вперше залишились після завершення війни проти Селевкідів. З одного боку для підкорення Етолійців, а з іншого для вже згаданого походу консула Вульсона проти галатів. Перебування останнього виправдовувалась саме потенційними нападами варварів і

³²⁶ Harris, *War and Imperialism in Republican Rome*, 142.

³²⁷ Polybius, *Historiae*, 21.32.

мотивацію шукати заступництва у Римі, Полібій називає саме звільнення від страху нападів галатів³²⁸.

Військовий вплив значно розширився у цьому регіоні, що відповідає сутності зони дипломатичного впливу. Військова присутність поглиблювала залежність клієнтів через їх звичку спиратись на римський арбітраж чи заступництво, а у деяких випадках і військове втручання.

Завершення кампанії проти Карфагену у рамках Другої Пунічної війни не принесло замирення регіону. Рим зіштовхнувся з наростаючим впливом нового гегемона - держави Селевкідів, а конкретно Антіоха III.

Вочевидь з метою, уникнути нового конфлікту, римляни розпочали перемовини з правителем царства Селевкідів. Політика останнього вимагала від римлян значної дипломатичної гнучкості. Однак питання зачіпали ідею гегемонії над регіоном Середземномор'я. Антіох претендував на першість у Єгипті та Малій Азії. Предметом конфлікту тепер виступає Мала Азія, що за римським міркуванням є частиною території проживання греків. Антіох ці ж території включав до своєї імперії за правом успадкування та завоювання³²⁹. Перемовини між цими двома державами не принесли вирішення конфлікту. Кожна зі сторін прагнула отримати якомога якнайбільшу перевагу над своїм суперником. Не бажання йти на поступки обох сторін призвело до початку конфлікту інтересів в цьому регіоні.

У боротьбі між гегемонами – Римом та Селевкидами, Македонія – теж займала чільне місце. Виступаючи третьою силою, своїм втручанням, македонці змінювали баланс сил в умовах війни. З одного боку попередні договори з римлянами, мали б підштовхнути Філіпа V до союзу з Антіохом. Враховуючи порівняно м'які умови договорів з римлянами, македонцю довелося обирати сторону в конфлікті. Ставка в Антіоховій війні була зроблена на користь Риму. Можемо лише припустити, які переваги хотів отримати Філіп від такої угоди. Найбільш ймовірним видається спроба

³²⁸ Polybius, *Historiae*, 21.43.

³²⁹ Polybius, *Historiae*, 18.51.3–6; Livy, *Ab urbe condita*, 33.40.4–6.

повернути вплив на поліси Еллади, зокрема через те що етолійська ліга обрала сторону Антіоха.

Антіохова війна остаточно загострила питання впливу у всьому регіоні Середземного моря. За твердженням Екстейна, ця війна виявилась типовою війною за гегемонію³³⁰. Звичною практикою для тодішніх держав було звертатися по захист чи допомогу до сильніших держав. Для греків це відкривало простір для політичних маневрів з метою реалізації власних амбіцій.

Перебіг воєнних дій зумовив втручання Риму в регіон, зокрема до звернення до союзних полісів за підтримкою кампанії хоч не військами, але матеріально. Саме це війна впровадила прецедент пацифікації на прикладі Етолійської ліги колишніх союзників, що змінили свій зовнішньополітичний орієнтир.

Завершення Антіохової війни (188 р. до Р. Х.) ознаменувалось утворенням нової кон'юнктури міжнародних відносин у цьому регіоні. За умовами Апамейського миру імперія Селевкідів втратила всю територію Малої Азії. На прикордонних територіях була утверджена влада прихильних до Риму Пергаму та Родосу, що мало забезпечити спокій прикордоння на суші і морі. Це створило новий прецедент прикордонної доктрини Риму, за якої захист кордонів передався державами, що були у зоні дипломатичного впливу.

Рим зміцнів як гегемон. І вже не лишилось тих, хто на той час міг би протистояти Риму³³¹. Встановивши таке співвідношення сил, римляни охололи до справ Балканського півострова утвердивши там владу своїх друзів і клієнтів.

Чергова спроба змінити баланс сил відбулася у рамках Третьої Македонської війни. Вони ж стала вирішальною крапкою у закріпленні першості римлян на Балканах. Дії нового македонського царя - Персея, що

³³⁰ Polybius, *Historiae*, 28.45; Eckstein, *Rome Enters the Greek East*, 329.

³³¹ За Полібієм договір значно обмежував можливості Антіоха у військовій, морській та політичній сфері. Polybius, *Historiae*, 21.45.

продовжувала політику його батька – Філіпа, а саме підготовку до потенційної війни з Римом сприяла початку нового конфлікту. Зовнішньополітичні умови сприяли намірам македонського правителя. Охоплена антиримськими настроями Еллада, на думку Моммзена охоче би пішла на повстання, щоправда, нестача рішучості завадила скористатись цією перевагою³³².

Розвиток воєнних дій вимагав значної гнучкості у військовій стратегії. Адже практика попередніх воєн у цьому регіоні передбачала здобуття перемоги у кількох вирішальних битв для всієї кампанії, що могло тривати роками. Розвиток війни не був однозначним для обох сторін, схиляючи перевагу на різні сторони. Все ж після битви біля Підни 168 р. до Р.Х. Персей був переможений, а Македонська держава була знищена.

Четверта Македонська війна, що за своєю суттю є радше повстанням, була спробою замахнутись на римську гегемонію у цьому регіоні. Проте розмахи повстання Псевдофіліпа були недостатні, щоб похитнути римського колоса.

Поширення римського впливу на території Понту Евксинського у I ст. до Р. Х. відбувалося в умовах цілковитої трансформації політики Риму стосовно союзників та клієнтів. Звичний для римлян принцип, що полягав в усуненні загроз і не розширенні за межі Італії замінився імперіалістичним прагненням до прямого та всеохоплюючого контролю над колишніми союзниками. Лише в рідкісних випадках він періодично змінювався. За таких обставин римляни вдавалися до різноманітних інтриг стосовно своїх союзників та клієнтів³³³. До початку Мітрідатових воєн східний вектор римської політики поступився пріоритетністю іншим напрямкам: іспанському, африканському та трансальпійському.

³³² Mommsen, *The History of Rome*, II. 151.

³³³ Мова йде заохочення війни проти Мітрідата VI Євпатора від пропретора Луція Кассія Лонгіна та проконсула Манілія Аквілія, що обіцяли сусідам першого допомогу римлян. Appian, *The Mithridatic Wars in The Foreign Wars*, trans. Horace White (New York: MacMillan, 1899), 3.11.

Втручання у внутрішні справи союзників та клієнтів відбувалось досить обмежено. Моммзен Т. зауважує про окремі точкові інтереси у цьому регіоні, а саме у регіоні Кілікія, що була осередком піратства у басейні Середземного моря³³⁴ та у Фригії, що була анексована у 116 р. до Р. Х. після смерті Мітрідата V. Втручання, на думку Джанфранко Пурпура, було зумовлене тиском з боку публіканів з метою створення безпеки ведення торгівельно-фінансових операцій³³⁵.

В інших провінціях Сходу ситуація залишалася стабільною, але напруженою. Постійне наростання поборів, мит і конфіскації робили римське панування тут нестерпним для місцевого населення. Моммзен Т. пов'язував це з тим, що той назвав «невичерпною пасивністю східних народів³³⁶». Залишившись практично єдиним гегемоном у регіоні, римляни повністю його підкорили. Окремі практики походів з метою пацифікації, як під час Македонських воєн, демонстрували безперспективність народного повстання.

Від часів завершення Македонських воєн, Рим не брав участі у нових глобальних конфліктах, що вимагали би повної уваги сенату. Відсутність зовнішніх загроз не гарантувала спокій регіону. Вир внутрішніх політичних конфліктів, розпочинаючи з війни Сулли і Марія та Союзницької війни, що відбулася напередодні Першої Мітрідатової війни, похитнув міцність римської державної системи. Дестабілізація поглиблювалася приватними політичними амбіціями, зокрема Луцієм Кассієм Лонгіном та Манієм Аквілієм, що лише закріпили непевне становище Риму в східних провінціях через спровоковані римськими нобілями конфлікти.

На тлі загострення внутрішніх протиріч, спричинених громадянськими війнами та повстанням римських союзників-італіків, Відбулося послаблення

³³⁴ Mommsen, *The History of Rome*, IV. 1.

³³⁵ Purpura Gianfranco., «La provincia romana d'Asia, i publicani e l'epigrafe di Efeso (Monumentum Ephesinum)», *Iura: Rivista Internazionale di Diritto Romano e Antico* 52 (2001), 253.

³³⁶ Mommsen, *The History of Rome*, IV. 4.

ролі Риму як регіонального гегемона. Понтійське царство на чолі з Мітрідатом VI Євпатором розпочало своє становлення як нової елліністичної імперії за прикладом держави Александра Македонського. Ідея обрамлення Мітрідата як «нового Діоніса»³³⁷ позитивно сприяла його становленню як елліністичного монарха. Значна частина завоювань Мітрідата була втілена через династичні претензії від Мітрідата I Ктіста, що був нащадком Ахеменідів.

Перед початком Мітрідатових воєн сфера впливу Мітрідата була вагомою. Його по праву можна було називати регіональним гегемоном. Він зміг підпорядкувати собі Колхиду та Боспорське царство та підкорити галатів. Однак був змушений відмовитися від Фригії та Каппадокії, через тиск римлян, що вочевидь побоювалися надмірного розширення держави. Окрім цього мав велику кількість союзників серед племен: скіфів, таврів, бастарнів, фракійців, сарматів та решти племен які проживали від річки Дон до Дунаю. Водночас встановив союзні відносини з Вірменією зокрема через родичання з Тиграном Вірменським³³⁸.

Що стосується поширення впливу на Боспорське царство та окремі грецькі поліси Північного Причорномор'я як Тіра чи Ольвія, то прихід Мітрідата, як спадкоємця елліністичної традиції, місцеве населення зустріло як визволителя³³⁹. Контроль Понту Евксинського дав можливість Понтійському царству не лише закріпити надійний тил, але й накопичити сильні резерви для війни з Римом.

Римському впливу у східних провінціях було кинуте виклик. Прагнення унеможливити формування римлянами нового гегемона, за принципом «divide et impera» закінчилося невдачею та початком кампанії

³³⁷ Appian, *Mithridatic Wars*. 2.10

³³⁸ Appian, *Mithridatic Wars* 3.13

³³⁹ *Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae (IosPE)*, ред. В. Латишев, изд. 2, т. 1 (Петроград, 1916), IosPE 353.

понтійського царя проти Нікомеда IV Філопатора та Аріобарзана I Філоромая в Каппадокії.

Кампанія набула значного розмаху в формі відкритого терору проти римлян та їх союзників названої «азійською вечірнею»³⁴⁰. Репресії поширювалися на всіх осіб римського та італійського походження. До виконання «вечірні» були долучені й окремі поліси Малої Азії, що підтримали Мітрідата в його війні. Знищення саме італіків, які у цей час теж виступили проти римлян, автори пов'язують з політичним прорахунком понтійського правителя³⁴¹. Хоч за свідченнями Діодора Сицилійського факт відправлення посольства італіків існував, проте пропозиція негайно виступити проти Риму була відкинута Мітрідатом³⁴².

Перші роки війни проти Мітрідата для Риму та його нобілітету стали критичними. Вона не лише загострила міжфракційну боротьбу, зокрема між прихильниками Луція Корнелія Сулли та Гая Марія, але призвела до торговельної та грошової кризи, що зачепила вочевидь публіканів³⁴³. Втрата Еллади та Малої Азії, найбільшого торговельного порту - Делосу, македонські срібні копальні – це лише невеликий перелік складнощів, перед якими постала Римська держава. Тиск публіканів зумовив Римський сенат діяти рішуче стосовно Мітрідата. Тому участь Сулли у Першій Мітрідатовій війні була не лише патріотичним викликом, але спробою вийти з кризового для держави стану. Нобілітет таким чином показав свою згуртованість відкинувши свої протиріччя на момент зовнішньої загрози та спрямував свої сили проти Понтійського царя.

Затяжна кампанія першої Мітрідатової війни виснажила обидві сторони, зокрема, після поразки військ Мітрідата під Орхоменом у

³⁴⁰ Appian, *Mithridatic Wars*. 5.22; Лука Феці, Від сходження Сулли до змови Катиліни. *Історія європейської цивілізації. Рим*, за ред. Умберто Еко, пер. з іт. Л. Ципоренко та ін. (Харків: Фоліо, 2017), 100.

³⁴¹ Appian, *Mithridatic Wars*. 6.29.

³⁴² Diodorus, *Bibl. Hist.* 37. 2

³⁴³ Diodorus, *Bibl. Hist.*, 37. 2. Mommsen, *The History of Rome*, IV. 13.

85 р. до Р. Х., що спонукало понтійського правителя до пошуку миру з римлянами.

Результат Дарданського перемир'я, але не миру фактично не змінив стану речей який був перед її початком. Жодного договору не було підписано, так і не було ратифіковано за звичаєм римським сенатом³⁴⁴. Схиляємося до ідеї, що перемир'я радше було індивідуальною домовленістю Сулли. За договором Мітрідат мав би повернутися до довоєнного стану речей, а саме: всі завоювання його кампанії були втрачені, однак родові володіння лишалися також він зобов'язувався виплатити контрибуцію та передати флот римлянам.

Наслідки цього перемир'я наштовхують на порівняння з Першою Македонською війною. Як зовнішні так і внутрішні обставини спонукали римлян піти на відносно компромісний мир із Мітрідатом, за аналогією як це було з Філіпом під час першої війни³⁴⁵. Після того як конкурента було відкинуто на попередні рубежі, політичний акцент знову змістився на внутрішньодержавні справи в Італії.

Відновлення влади Риму через пацифікацію тут відбувалося завдяки легіонам, що були послані групою маріанців ще під час війни під керівництвом Луція Валерія Флакка. Вони перейшли під порядкування Сулли через заколот Фімбрія. Щоправда, позицію Сулли тут намагаються пояснити, виходячи з політичних міркувань, щодо ненадійності цих легіонів у конфлікті з прихильниками табору Луція Корнелія Цинни, що був прихильником Гая Марія Старшого³⁴⁶. Після підписання миру з Мітрідатом, Сулла теж взяв участь у проведенні пацифікації та зайнявся врегулюванням азійських справ³⁴⁷. Сулла відновив старі порядки, повернувши власникам рабів та обклавши штрафами, що мали покрити витрати на військову кампанію в регіоні.

³⁴⁴ Appian, *Mithridatic Wars*. 13.63.

³⁴⁵ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, XXX-XXXIV. 102.

³⁴⁶ Mommsen, *The History of Rome*, IV. 13.

³⁴⁷ Appian, *Mithridatic Wars*. 13.61.

Події Другої Мітрідатової війни, виявилися для зміни тодішнього становища не надто відчутними. Конфлікт, спровокований Луцієм Ліцінієм Муреною – римським легатом, з числа *homo novus*, хоч і переріс у повноцінні сутички з Мітрідатом, проте був зупинений втручанням римського сенату.

Вирішальним у поширенні римського впливу на решту регіону Понту Евксинського з розпочинається із Третьої Мітрідатової війни. Спровокований конфлікт навколо заповіту віфінського царя Нікомеда IV – один факторів, що відіграв роль у підготовці до виступу місцевих проти римської влади. Наступ Мітрідата було зупинено легіонами під командуванням Луція Ліцінія Лукулла. Зазнавши поразки в Азії понтійський цар намагався знайти прихисток у Вірменії, а пізніше у Боспорському царстві. Проте встановлення дружніх відносин між римлянами та Махаресом, сином Мітрідата і правителем Боспорського царства стало вирішальним у плані ведення війни³⁴⁸. Тому римлянам не довелося вирушати походами до північного Причорномор'я, що у свою чергу колись стримало Луція Корнелія Суллу від просування вглиб регіону. За цих обставин ми можемо вказати, що Махарес міг стати клієнтом Лукулла і продовжити правити за його згодою.

Події кампанії проти Мітрідата у 76 р. до Р.Х., відзначилися черговими політичними перипетіями внаслідок яких командування легіонами Лукулла замінив Гней Помпей, який на той час вже отримав від Суллікогномен «Магн» (Великий). За цим рішенням стоять економіко-політичні причини, що пов'язують Ліцінія Лукула з обмеженням лихварських операцій публіканів у провінції Азія³⁴⁹. За *Lex Manilia* 66 р. до Р. Х. Помпей вперше отримав надзвичайно широкі повноваження для війни з Мітрідатом і тільки тоді зміг змінити його на командуванні³⁵⁰.

³⁴⁸ Appian, *Mithridatic Wars*. 17. 83.

³⁴⁹ Diodorus, *Bibl. Hist.*, 37. 5; Mommsen, *The History of Rome*, IV.27; Gianfranco, «La provincia romana d'Asia, i publicani e l'epigrafe di Efeso (Monumentum Ephesinum)», *Iura: Rivista Internazionale di Diritto Romano e Antico* 52 (2001), 260.

³⁵⁰ *Lex Manilia* – римський закон, що надавав Помпею військово командування на Сході проти Мітрідата VI Євпатора; Cicero, *Pro Lege Manilia*, trans. H. Grose Hodge, Loeb Classical Library (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1927).

Більш рання, однак представлена у одиничному варіанті, про присутність римлян у Боспорі стосується флотського префекта Цензоніна – він організував доставки зерна з Боспорського царства до римського табору під час облоги Синопи у 70 р. до Р.Х.³⁵¹. Пізніше Помпей вивів римські кораблі у Понт Евксинський під командуванням Публія Пізона Фругі Кальпурніана в межах масштабної кампанії з ліквідації піратства і водночас блокування морських шляхів звідти³⁵². Пізніше, у 65 р. до Р.Х. перфектом флоту був призначений Сервілій, що продовжив блокаду³⁵³.

Переслідування Мітрідата обмежилось маршем Помпея лише до Колхіди. Боспорське царство, що було під контролем сина Мітрідата – Махареса, вочевидь, на думку римлян не дало б змоги його батькові відновити повноцінні бойові дії проти Риму. Аппіан такий далекий відступ Мітрідата порівнює радше із втечею, ніж спробою перегрупуватися були набагато більшими для продовження боротьби³⁵⁴. Хоч подальші плани продовження війни були, навіть через залучення скіфів та сарматів та авантюрним походом через Альпи.

Тому розпочинаючи від кампанії Луція Корнелія Сулли до правління Гая Юлія Цезаря не припинялися сумніви у стратегічні та економічній доцільності такого походу до північного Причорномор'я. Складнощі та витрати, пов'язані з переходом у Боспор Кіммерійський (сучасний регіон навколо Керченської протоки) були набагато більшими, ніж потенційна здобич, яку можна було очікувати від здобуття цього регіону.

Сухопутні виклики походу були пов'язані з загрозами з боку невідомих для римлян племен, що розташовувались за Колхідою і робили шлях ризикованим. Страбон описував, що на цьому шляху через Малу Вірменію до

³⁵¹ Memnon of Heraclea. *History of Heraclea*. Translated and edited by Andrew Smith. (Attalus.org, 2013). 3B.364f.

³⁵² Appian, *Mithridatic Wars*. 19.95; Plutarch, *The Parallel Lives*, Cat. Maj. 14.3.

³⁵³ Plutarch, *The Parallel Lives*, Pomp. 34.5. Cassius Dio, *Hist. Rom.*, 37.3.2.

³⁵⁴ Appian, *Mithridatic Wars*. 19.96.

Колхіди Мітрідатом було розбудовано сімдесят п'ять укріплень³⁵⁵. Це створювало значні перешкоди у просуванні римлян, при тому, що Понтійський цар пройшов цим регіоном безперешкодно. Діон Кассій стверджував про сумнівність такого походу вказуючи про сутички з місцевими народами на шляху вздовж східного узбережжя Понту Евксинського, за яких Помпей через складнощі переходу був змушений повернутись до Вірменії. Морський шлях теж мав складнощі, через нестачу гаваней, що зробило неможливим забезпечення постійної стоянки флоту за твердженнями вже згаданого Діона Кассія³⁵⁶. Проте морська блокада Мітрідату все ж була організована.

На противагу цьому Діодор Сицилійський вказує, що кампанія з підкорення народів, що проживали між Колхідою та озером Меотида (сучасне Азовське море) таки відбулася³⁵⁷. Описи походу на Колхіду бідні на деталі у античних авторів³⁵⁸. Варіація, що передбачала б обхідний шлях через Дунай до Боспорського царства, зокерма Ольвію та Тіру не розглядалася, імовірно, з огляду на страх під час переходу випустити Мітрідата з поля зору та дозволити йому повернутись до Вірменії та Азії.

Однак реалізувати такий похід для римлян, для остаточного вирішення конфлікту з Мітрідатом римлянам не довелося. Поразки понтійського царя призвели до втрати впливу. Прагнення перегрупуватися для продовження війни проти Риму використовуючи Боспорське царство призвело до узурпації Мітрідатом царства Махареса. Однак затриматися як правитель Боспору, понтійський володар надовго не зміг.

Окремим аспектом, на якому наголошують античні джерела, є перебування римських перебіжчиків у таборі Мітрідата. У цьому випадку не говоримо про дезертирів з війська, а про людей, що належали до

³⁵⁵ Strabo, *Geog.* 12. 3. 28.

³⁵⁶ Cassius Dio, *Hist. Rom.* XXXVII. 3.

³⁵⁷ Diodorus, *Bibl. Hist.*, 40. 4.

³⁵⁸ Plutarch, *The Parallel Lives, Pomp.* 36.1 ; Cicero, *Mur.* 33.

нобілітету³⁵⁹. Зокрема, згадується римлянин сенаторського рангу – Аттидій, що був страчений у самим Мітрідатом через участь у змові проти нього. Цицерон, у свою чергу, також звинувачує Гая Аппулея Деціана та його сина з таким само ім'ям у співпраці з Мітрідатом³⁶⁰. Аппіан припускає, що саме ці перебіжчики змогли вплинути на загальну політичну ситуацію, а саме підбуривши до повстання Фарнака II Понтійського. Це стало фінальною подією, що поклала край Мітрідатових воєн³⁶¹.

За результатами війни, Північне Причорномор'я віддали сину Мітрідата Фарнаку, щоправда обмеживши його володіння Боспорським царством за винятком Фанагорії, що отримала свободу та була вписана як «друг римського народу». Східний кордон опинився у руках Тиграна – царя Великої Вірменії. Х Македонія у північному напрямку до межі Дунаю. оч він мав зв'язки з Мітрідатом проте залишився при владі. Аріобарзан був поставлений правити Каппадокією, Антіох з Коммагени отримав Селевкію та частину Месопотамії.

У цей же час відбулося і розширення території з боку провінції Македонія у північному напрямку до межі Дунаю. Варто зазначити, що північна межа цієї провінції з моменту її утворення була умовною. Межування з бездержавними та варварськими народами, які не мали власної державності, залишало прикордоння нестабільним, що його межа мірялася «мечами і списами³⁶²». Вагомою причиною цього є юридична зміна статусу провінції після Мітрідатової війни з пропреторської провінції до проконсульської, що дозволило намісникам командувати значно більшою кількістю військ.

Прирощування територій тут відбувалося через конфлікти на прикордонні та необхідністю втручання з метою відкинути варварські

³⁵⁹ Appian, *Mithridatic Wars*. 18.90.

³⁶⁰ Cicero, *Flac.* 95.

³⁶¹ Appian, *Mithridatic Wars*, 23.110.

³⁶² Cicero, *In Pisonem*, trans. N. H. Watts, Loeb Classical Library (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931), 16, 24.

племена як потенційну загрозу. Так, протягом 80-60-х рр. I ст. до Р. Х. відбувалися основні спроби, розширення межі провінції.

Проконсул провінції Македонія Марк Теренцій Варрон Лукулл здійснив найбільш результативну воєнну кампанію з розширення північних кордонів своєї провінції у 72 р. до Р. Х. Провівши кампанію з використанням флоту, він захопив грецькі колонії: міста Аполлонію, Калатіс, Партенополь, Томі та Істрію³⁶³ вийшовши на узбережжя Дунаю.

Однак, наступні походи намісників не були такими ж успішними. Провальні кампанії неодноразово призводили до судових процесів проти їх організаторів. Наприклад, за своє намісництво у 62-60 рр. до Р. Х. Гай Антоній Гібрида отримав позов від Сенату. Обидва його походи у верхню та нижню Мезію завершилися поразкою. Пізніше такі ж обвинувачення були висунуті Цицероном проти Луція Кальпурнія Пізона Цензоніна проконсула з надзвичайними повноваженнями. Він теж був обвинувачений у провальному нападі на фракійські племена, коли той у якості пропретора керував провінцією після 58 р. до Р. Х.³⁶⁴

Відновлення походів у Дунайський регіон відбулося у 30 – 27 р. до Р.Х., коли Марк Ліціній Красс – онук тріумвіра, та проконсул Македонії очолив кампанію проти бастарнів та фрако-іллірійських племен. Фактично вивівши війська на межу Дунаю. Пізніше регулярні кампанії з метою зупинки набігів даків були ініційовані кампанії Секста Еллія Ката та Гнея Корнелія Лентула від 1 до 11 р. після Р.Х.

Глибока криза полісної системи, у якій опинилася Римська держава, знайшла свій вияв у системній деградації республіканських інститутів. Державний лад, притаманний невеликій громаді полісного типу, виявився не спроможним забезпечити ефективне управління та інтеграцію розлогих провінційних територій. Трансформація республіки на імперію стала неминучим наслідком територіальної експансії, що супроводжувалася

³⁶³ Festus, *The Breviarium of Festus: A Critical Edition with Historical Commentary*, ed. J. W. Eadie (London: Athlone Press, 1967), 9.

³⁶⁴ Cicero, *Piso*. 21.

поступовою втратою політичної суб'єктності Сенату та його відсторонення від реальних важелів влади.

У 62-60 рр. до Р.Х. ключові представники тодішнього римського нобілітету – Гай Юлій Цезар, Марк Ліціній Красс та Гней Помпей – уклали неформальний політичний союз, відомий як Перший тріумвірат. Ця подія ознаменувала радикальні зміни у принципах концентрації влади та ознаменувала перехід від колегіального управління до режиму особистого домінування лідерів-нобілів.

Розподіл сфер територіального впливу між тріумвірами офіційно був закріплений у 56 р. до Р. Х., під час наради у місті Лука³⁶⁵. Ця угода не лише розмежувала зони відповідальності лідерів, а й легітимізувала їхнє право на проведення самостійної зовнішньої політики, незалежно від рішень сенату. Під розподіл підпали саме ті провінції, що потребували активного військового втручання та давали можливість керувати арміями: Галлія залишилася під управлінням Гая Юлія Цезаря, Іспанія відійшла Гнею Помпею, однак той здійснював керівництво тією провінцією через посередників, а Сирія передана Марку Ліцінію Крассу. Попри те, що основні ресурси тріумвірів були розосереджені по всій державі, остаточне вирішення конфлікту та розв'язка громадянської війни відбулася саме в східних провінціях, кульмінацією чого стала битва при Фарсалі 48 р. до Р. Х.

Поразка Помпея в провінціях де він мав розгалужену мережу клієнтських царів, не означала миттєвого припинення боротьби. Відпливаючи до Єгипту, який, на його думку, ще був під правлінням Птолемея XIII, Помпей, вочевидь розраховував на можливість перегрупування сил та мобілізацію нових ресурсів, проте його вбивство радикально змінило політичний ландшафт. У цьому контексті події Понтійської війни у 48-47 рр. до Р. Х. заслуговують на окрему увагу: їх можна розглядати як спробу клієнта втрутитися у римську міжусобицю. У попередньому підрозділі ми вже аналізували питання відсутності підтримки з

³⁶⁵ Appian, *The Civil Wars*, II. 17; Plutarch, *The Parallel Lives*, Crass. 14.2.

боку Фарнака для свого патрона під час битви при Фарсалі. Це породжує дискусію навколо питання: мовляв, чи не була така пасивність проявом прихованої прихильності до Цезаря, чи, навпаки, боспорський цар вичікував слушного моменту для відновлення повної незалежності, ігноруючи зобов'язання перед обома сторонами конфлікту?

Боспорський правитель виступив проти Цезаря уже після Фарсальської битви, причому в його діях не було навіть натяку на спробу помсти за свого загиблого патрона. Звільнившись від обітниці після смерті Помпея, або ж свідомо її ігноруючи, Фарнак II намагався реалізувати свої власні амбіції щодо відновлення контролю над Понтійським царством. Розраховуючи на заклопотаність Цезаря Александрійською війною та італійськими справами, він сподівався на швидкий воєнний успіх. Проте його кампанія завершилася катастрофою, як і перемовини під час яких боспорський правитель намагався укласти мир на умовах повернення понтійської спадщини. Зазнавши розгрому від військ Цезаря при Зелі (47 р. до Р. Х.), він був змушений повернутися до Боспору, фактично втративши довіру Риму. Це, вкотре, підтвердило, що Рим не потерпить будь якого порушення клієнського священного обов'язку³⁶⁶.

Після вбивства Цезаря, значна частина нобілітету, зокрема з-поміж учасників змови відправилася до раніше призначених їм провінцій. Так, Луцій Тілій Цимбер обійняв посаду намісника Віфінії, Марк Юній Брут – Македонії³⁶⁷. Саме ці регіони стали базою для підготовки воєнної кампанії Брута та Кассія, спрямованої на відновлення республіканського ладу. Провінції використовувалися як основне джерело мобілізації військ та накопичення фінансових ресурсів. Проте через політичну боротьбу у Римі та незавершені магістратські обов'язки їхні права на ці території були оскаржені: офіційно посади намісників Сирії та Македонії мали перейти до

³⁶⁶ David Braund, *Rome and the Friendly King: The Character of the Client Kingship* (London: Croom Helm, 1984), 93.

³⁶⁷ Appian, *The Civil Wars*, III. 2.

Публія Корнелія Долабелли та Марка Антонія. Східні провінції вкотре опинилися в епіцентрі громадянської війни, кульмінацією якої стала битва при Філіппах у 42 р. до Р. Х., де республіканська опозиція зазнала остаточної поразки від сил Другого тріумвірату.

У межах нового розподілу сфери впливу вже між тріумвірами, східні провінції відійшли під управління Марка Антонія, який зумів там вибудувати власну розгалужену систему клієнтських монархій³⁶⁸. Однак його керівництво виявилось відносно не довгим. Після битви при Акції у 31 р. до Р. Х. відбулося утворення влади Августа, що стало початком принципово нової епохи – принципату, що поклала край періоду громадянських воєн.

Процес інтеграції північного Причорномор'я у науковій літературі визначають як завершений зважаючи на інтеграцію окремих грецьких громад у склад римської імперії³⁶⁹. Характер римської присутності був вибірковою: лише окремі поліси отримали були зараховані Римській державі. Зокрема, у 56 р. після Р.Х. місто Тіра було приєднане імператором Нероном до провінції нижня Мезія. Натомість Ольвія, увійшла до складу імперії не раніше кінця II ст. після Р.Х. Що ж до Боспорського царства, то воно протягом усього періоду відносин із Римом зберігало статус клієнтської монархії формально не змінюючи його, попри глибоку політичну залежність. Тим само залишаючи тезу про перетворення боспорського царства на римську провінцію дискусійною³⁷⁰.

Військове втручання у регіон, відбувалося лише в умовах надзвичайної необхідності. Дослідниця Сон Н. виокремлює два такі випадки. Перший випадок: Римо-боспорська війна 45-49 рр. до Р.Х. Однак вирішальні події цієї війни відбулися саме у регіоні Понт у південній частині Чорного моря, що вносить певну суперечність у тому, чи дійсно це варто вважати втручанням у цей регіон чи захистом Римських провінцій від «корисливих зазіхань тих хто

³⁶⁸ Plutarch, *The Parallel Lives, Antony*. 23.2.

³⁶⁹ Mommsen, *The Provinces of the Roman Empire*, 311.

³⁷⁰ Heinen, «Rome et le Bosphore», 81;

керується внутрішніми безпорядками». Другий випадок - похід Тиберія Плавція Сільвана Елліана в 63-64 р. після Р.Х.³⁷¹.

Проте з нашої точки зору, присутність тут Сільвана як намісника Мезії, була викликана радше необхідністю стабілізації регіону від варварського тиску, ніж прагненням інтегрувати цей регіон. Кількість військового контингенту (3 тис. солдатів та 40 військових кораблів) який наводить Колесников вочевидь спираючись на згадки Йосифа Флавія, навряд міг забезпечити стабільність та інтегрувати усе Причорномор'я³⁷². У зв'язку з цим більш обґрунтованою виглядає думка Зубаря В., що визначав тимчасовість римської військової присутності у I ст. після Р. Х. через необхідність стабілізації кордону, ніж інтеграції³⁷³. За прикладом практики, що вже існувала під час Македонських воєн, про що ми згадували раніше.

Отже, початковий етап (VI–IV ст. до Р. Х.) римського інтересу у регіон Понту Евксинського не мав вираженого політичного чи військового характеру. Контакти мали опосередкований характер і здійснювалися через грецькі колонії Великої Греції. У свідомості Понт Евксинський сприймався як «край світу», що населений варварськими народами. Через це просування римських інтересів залежало від волі окремих аристократичних родів, а не державних планів. Однак з становленням Риму як регіонального гегемона у (III –II ст. до Р. Х.) сприяло пожвавленню інтересу до Понту як одного зі стратегічних регіонів не лише для безпеки кордонів, але й для державної фінансової вигоди

3.2. Рим у взаємодії з непровінційними суб'єктами

³⁷¹ Наталія Сон, «Римська військова присутність в античних державах Північного Причорномор'я», *Військово-історичний альманах*, № 2 (2001).

³⁷² Костянтин Колесников, «Римська військова присутність, гарнізон Херсонеса та особливості міжнародно-правового статусу міста в IV-V ст.», *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник*, вип. 11 (2016), 65.

³⁷³ Зубарь, *Северный Понт и Римская империя*, 57.

У процесі закріплення першості Риму у регіоні Понту Евксинського Рим дедалі менше отримувач зисків від рівноправного партнерства з іншими народами. Саме тому взаємодія Риму з іншими народами все більше нагадувала підпорядкування, статус «союзника» все частіше почали пов'язувати з формою залежності за прикладом італійських общин³⁷⁴. Така форма залежності означала збереження самоуправління з накладеннями на них певних обов'язків на підставі укладання договору. Як це було на прикладі договору між Римом та Каллатідою, що розташовується на західному узбережжі Чорного моря (Додаток Д) близько I ст. після Р.Х.

На відміну союзницьких держав, клієнтські держави формально зберігали свій суверенітет, хоч і лишались у римській сфері впливу. Вони часто отримували широкі земельні надбання від завойовницьких кампаній, за прикладами Пергамського царства чи Родосу³⁷⁵. Час від часу Рим відправляв комісії, що були покликані розв'язати ті чи інші питання у регіоні. Довгий час вдавалося зберігати певну прозорість у прийнятті рішень мінімізувавши впливи потенційного патрона, адже комісії відправлені до Еллади не повторювались у своєму складі.

Особливу увагу, як прикладу клієнтського царя, варто приділити Пергамському царю Евмену II. Котрий у промовах виступає не як незалежний правитель, що прийшов отримати те, що йому належить за правом переможця. Його манера звернення у сенаті є радше промовою залежного, ніж рівного серед рівних. Хоч офіційного статусу як клієнта він не отримувач (або ж нам не відомо ім'я того хто міг виступити як його патрон), проте сам цей факт говорить про значний римських вплив на Пергамське царство.

Інтеграція дружніх народів Риму не була процесом раптовим, а відбувалася поетапно:

³⁷⁴ Кучма, «*Patria est ubicumque est bene*», 60 – 64.

³⁷⁵ Polybius, *Historiae*, 21.20.; Livy, *Ab urbe condita*, 37.53.6–19.

1) Партнерство або рівноправне союзництво; що відповідає зоні зовнішнього впливу. Визначальною особливістю є відсутність військових сил, що представлені постійним гарнізоном. Вони перебувають тут лише за умови підтримки союзників у військових кампаніях. Відносини встановлені з народом на цьому етапі цілком союзницькі та партнерські.

2) Встановлення клієнтської залежності або союзницьких відносин відповідає зоні дипломатичного контролю; Військо тут присутнє. Проте його перебування визначене військово-політичними цілям, і як правило обмежене часом військової кампанії. Значна частина економічної взаємодії вибудовувалась навколо підтримання боєздатності війська³⁷⁶. Клієнти зберігають свої держави, але їх політична воля обмежена інтересом Риму.

3) Перетворення території на провінцію під керівництвом пропретора чи проконсула завершує інтеграційні процеси; Відзначається втрата суверенітету, пряме підпорядкування римському наміснику у якості провінції. Відбувалася шляхом підкорення у рамках пацифікації або через успадкування за правом патрона.

4) Надання римського/імперського громадянства. Зрівняння у правах з метрополією у обсягах прав та обов'язків. Приклад такої повної інтеграції відмічаємо через призму результатів Союзницької війни, за якими італіки отримали права римського громадянства. Реалізована була у часи розквіту імперії.

Важлива частина успіху інтеграції полягала у наявності спільних цивілізаційних точок дотику. Процеси інтеграції та романізації на Сході були відмінні від тих, що зазвичай відбувались на прикладі варварських додержавних суспільств Італії, Іберії та Галлії, де шляхом творення колоній та асиміляційних процесів вдалось їх романізувати. Римляни та італіки були представлені у регіоні південного Понту, хоч і не змогли утворити домінуючу більшість. Однак, їх кількість вже на той час була значущою з

³⁷⁶ Braund, *Rome and the Friendly King*, 91.

огляду на масштаби «азійської вечірні» влаштованої Мітрідатом перед першою війною з Римом.

Феноменальний успіх в інтеграції Сходу, пояснює Екстейн через «взаємопов'язаність» регіонів Східного і Західного Середземномор'я. Греко-римська спільність, на його думку, була утворена через присутність елліністичних основ у кожній обох цивілізацій³⁷⁷. Це частково пояснюється пізнішим міфом Вергілія про витоки римської ідентичності з легендарного Ілону (Трої). Партнерство тут дійсно передбачалось, щоправда не через «спільність» культурних витоків. Радше воно диктувалося спільним поглядом на політичну кон'юнктуру регіону.

Завершення Другої Македонської війни передбачало зміну політики Римської держави, щодо союзників-греків. Відбувається поглиблення співпраці з лігами Еллади, що було нав'язане суперництвом з Македонією. Римська військова присутність тут теж не була постійною. Радше вона була пов'язана з практикою подолання потенційних загроз, ніж практикою навмисної експансії. Друга Македонська війна закріпила статус-кво у регіоні, а елліни отримали право на самоврядування у рамках вже згаданої політики «свободи греків». Тому римський вплив на Балканах спочатку не відчувався, як анексія, радше протекторат.

Саме тому, Етолійська ліга фактично була розпущена у рамках пацифікації, оскільки та виступила на боці Антіоха III. Договір про її фактичну капітуляцію, або у формулюванні римлян «вони повністю скорились римській добрій волі», був укладений у 189 р. до Р. Х³⁷⁸. Цей прецедент пізніше був застосований щодо італійських громад, під час Союзницької війни³⁷⁹. Вочевидь, це стало прецедентом для майбутньої практики поведінки зі колишніми союзниками, що кинули виклик римському

³⁷⁷ Eckstein, *Rome Enters the Greek East*, 236.

³⁷⁸ Polybius, *Historiae*, 21.32.

«ὁ δῆμος ὁ τῶν Αἰτωλῶν τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν δυναστείαν τοῦ δήμου τῶν Ῥωμαίων».

³⁷⁹ Appian, *The Civil Wars*, 96.

пануванню. Добровільно скорившись римським завойовникам, етолійці змогли зберегти часткове самоврядування, однак це не зберегло їхню лігу.

Подібна ситуація з дружбою та союзництвом стосується і також пізнішої війни з галатами під проводом консула Гнея Манлія Вульсона. Лівій згадує, що консул відправився у похід для допомоги Пергамському царству, для боротьби проти непримиренних ворогів Пергаму, а також каральним походом проти колишніх союзників Антіоха³⁸⁰, що виявився грабіжницьким. Однак галати отримали змогу порозумітися з консулом. «Дружба» з Римом, у цьому випадку отримувалась виплатами золотом та продовольством (зерном), а племена натомість отримували статус «союзника Риму». Збережене самоврядування союзних народів підкріплювалося окремими декретами сенату, що легітимізувало рішення про надання такого статусу консулом Вульсоном³⁸¹.

Остаточна ліквідація Македонії, як регіонального гегемона зумовила зростання міжнародного авторитету Риму. Він значно розширив мережу своїх клієнтів. На північ від провінції Македонія були встановлені відносини з царем одристів – Котісом. Зокрема, через звільнення сина Котіса, який перебував у Македонії в якості заручника³⁸². Цей жест закріпив союзництво там, з одристами, адже там римляни ще не мали свого інтересу у розширенні території. Встановлення контролю союзників у межах чорноморських проток – перший етап до експансії на південне узбережжя Понту Евксинського.

Протоки Понту Евксинського були під контролем ще одного клієнта Риму - царя Віфінії Прусія. Хоч той не мав жодного відношення до Македонської війни Персея та Риму, проте він мав окремі зобов'язання перед македонцем через одруження з його сестрою. Свої клієнтські відносини з Римом Прусій встановив вже наприкінці, Третьої Македонської війни визнавши римлян своїм господарями³⁸³. Водночас із цим було закріплено

³⁸⁰ Livy, *Ab urbe condita*, 38.12.

³⁸¹ Livy, *Ab urbe condita*, 43.17. Polybius, *Historiae*, 28.3.

³⁸² Polybius, *Historiae*, 30.17, Livy, *Ab urbe condita*, 45.42.

³⁸³ Appian, *Mithridatic Wars*. 1. 2.

союзницькі відносини з Понтійським царством, а конкретно з Мітрідатом V Еввергетом, якого Аппіан називає першим понітійським другом римського народу³⁸⁴. Залежне становище Еввергета від Риму підтверджувалося відправкою допоміжних військ для Риму під час третьої Пунічної війни.

Наступний етап інтеграції, а саме перехід у зону прямого контролю відбувалося через впровадження римського законодавства на територію союзних громад. Вперше відбулося кардинальне втручання у «свободу греків», що до 180-179 р. до Р. Х. було визначальною політикою стосовно греків³⁸⁵. Відправка у Елладу Авла Гостінія Манціна у 169 р. до Р. Х. з проконсульськими повноваженнями, стало першим впровадженням римського законодавства через систему декретів у межах боротьби проти Македонії. Завершення Третьої Македонської війни символізувало встановлення зверхності у Елладі та Малій Азії влади римлян. Усі антиримські партії, зокрема колишні македонські партії втратили свій вплив у громадах. Політика пацифікації влаштована римськими легіонами усунула потенційних противників Риму. Лівій описує практику за якою противників Риму було піддано вигнанню з Еллади на територію Цизальпійської Галлії³⁸⁶. Усі перешкоди щодо лобіювання тут інтересів Риму було усунуто, а римські фракції почали панувати по усій Елладі³⁸⁷. Завдяки цьому римляни отримали можливість до втручання у політику еллінських громад.

Завершення Мітрідатових воєн зумовило значні зміни у ставленні римлян до східних провінцій. Цього разу головним упорядником нової системи клієнтських держав на прикордонні був Гней Помпей Магн, який мав необмежений імперіум, за законом Манлія. Помпей діяв майже за аналогічних обставин, що були по завершенні Македонських воєн. Однак ситуація з його надзвичайними повноваженнями вносить корективи у

³⁸⁴ Appian, *Mithridatic Wars*. 2.10.

³⁸⁵ Polybius, *Historiae*, 24.12.

³⁸⁶ Livy, *Ab urbe condita*, 45.32.

³⁸⁷ Polybius, *Historiae*, 30. 13.

формування нового політичного простору³⁸⁸. Тепер особисто Помпей мав організувати нову прикордонну систему на територіях колишньої держави Мітрідата VI Євпатора. Тому не видається дивним, що по завершенню східної кампанії, Помпей повернувся до Рима, оточений численною клієнтелою серед елліністичних правителів. Серед клієнтів можемо відмітити: Фарнака II Понтійського – правителя Боспорського царства, Котіса, син Реметалка – правителя Одриського царства, Дейотара – галлатійського царя, а також кілікійського та коммагенського правителів.

Таким чином Рим сформував ряд того, що можна було назвати «буфером». На шляху до римських провінцій вони мали б пройти подібні клієнтські царства, що значно ускладнювало завдання загарбникам³⁸⁹. Так роль Вірменії у творенні балансу стосунків між Парфією та Римом була визначальною для підтримання рівноваги на прикордонні, через що значної військової присутності римлян тут не прослідковуємо³⁹⁰.

Збереження Вірменії як клієнтської держави в умовах становлення Імперії відбулося, зокрема завдяки успішній кампанії Тиберія Нерона, що було продовженням римської стратегії створення буферних зон на кордоні з царством Парфії. Такий підхід забезпечив відносний спокій у провінції Віфінія та Понт, що зумовило відсутність там значної військової присутності. Лише епізодичні загострення стосунків з Парфією диктували необхідність розміщення тут окремих гарнізонів. Зокрема, у регіоні Віфінії перебували підрозділи десятої когори V Македонського легіону, а також допоміжні кінні війська: Ala I Flavia Augusta Britannica та Ala Claudia Nova³⁹¹. Навіть за

³⁸⁸ Cassius Dio, *Hist. Rom.* XXXVIII. 7a.

³⁸⁹ Braund, *Rome and the Friendly King*, 91.

³⁹⁰ Flavius, *Bellum Judaicum*, libb. I–IV, in *Flavii Iosephi Iudaei Opera Omnia*, vol. 5 (Lipsiae: Karl Tauchnitz, 1850), II.368. Сергій Литовченко, «Мала Вірменія у першій половині II ст. до н. е.: забута держава». *Вісник Львівського університету. Серія історична*. no 58. (2025): 209.

³⁹¹ Kamil Doğanç, "Roma İmparatorluğu'nun Bithynia Pontus Eyaletinde Uyguladığı Askeri Politikalar" [Military Policies Implemented by the Roman Empire in the Province of Bithynia Pontus], *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5, no. 56. (2017): 71.

наступника Августа – Тиберія, значних змін у прикордонній ситуації не передбачалося, за винятком масштабних робіт з дорожнього будівництва.

Каппадокія, яка ще з часів Мітрідатових воєн зберігала статус клієнтської держави, залишалася надійним союзником Риму аж до становлення принципату Октавіана Августа. Проте за часів Тиберія ситуація кардинально змінилася. Політичні прорахунки каппадокійського царя Архелая, а також його неоднозначна позиція під час попередніх династичних конфліктів у Римі призвели до його вигнання у Рим і трансформації його держави у римську провінцію у 17 р. після Р. Х.

Фракія протягом тривалого часу залишалася під управлінням лояльних Риму римських клієнтських царів. Попри мінливість політичної боротьби у Римі, царі Одристів підтримували клієнтські відносини з різними римськими нобілями підтримуючи, що Гнея Помпея, Гая Юлія Цезаря, Марка Юнія Брута та Октавіана Августа незмінно зберігаючи проримську орієнтацію. Завдяки цій лояльності Одриське царство успішно консолідувало владу над сусідніми племенами та придушувало внутрішні повстання.

Північне Причорномор'я теж входило у зону впливу Римської держави в античну добу. Однак увага до нього актуалізується лише після завершення Мітрідатових воєн. Традиційно поширення римського впливу пов'язують зі фіналом Третьої Мітрідатової війни, коли Боспорське царство набуло статус клієнта, що заклало підвалини для його глибшої інтеграції вже у Римської імперії³⁹². Ця війна розширила географічні та стратегічні горизонти Риму. Мова йде не стільки про відкриття нових територій, скільки про перший масштабний контакт римлян із народами Північного Понту, які до того виступали під прапорами Мітрідата, як частина його воєнної машини³⁹³.

³⁹² Strabo, *Geog.* 7.4; Jakob Munk Højte, ed., *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, Black Sea Studies 9 (Aarhus: Aarhus University Press, 2009), 94; Brian McGing, *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus*, Mnemosyne Supplements 89 (Leiden: E. J. Brill, 1986), 47.

³⁹³ Цицерон, *Про закони. Про державу. Про природу богів*, IX.14.

Хоча наявність контактів римлян із кочовими племенами скіфів та сарматів не викликає сумнівів, питання щодо постійності тогочасних зв'язків римлян із понтійськими греками залишається дискусійним. Втрата Елладаю своєї незалежності призвела до мінімізації офіційних відносин зі колоніями у регіоні північного Причорномор'я. Колонії хоч і мали власну політичну самостійність все ще зберігали культурні та торгівельні контакти з метрополіями. Попри те, що більшість колоністів Понту Евксинського були вихідцями з грецького Мілета, що розташований у Малій Азії, їх економічний вплив на материкову Елладу був значним³⁹⁴.

Встановлення римської гегемонії в Балканському регіоні та проголошення політики «свободи греків» дозволило Риму репрезентувати себе як захисника еллінського світу від сторонніх зазіхань. Таким чином республіка здобула прихильність не лише материкової частини Еллади, але й міст Малої Азії, які також були включенні в цей перелік «вільних громад» під час Істмійської декларації. Однак на центри Північного Причорномор'я ці політичні засади тоді не поширювалися. Вони залишалися поза межами римського політичного горизонту, аж до початку Мітрідатових воєн.

Таким чином, через установа системи клієнтських відносин, Боспорське царство остаточно увійшло у зону його дипломатичного впливу Риму. Можемо вказати про початок римського часу у Боспорському царстві. Зокрема, послідовна проримська орієнтація правителів Боспорського царства знімала потребу в інтегруванні регіону і до кінця свого існування Боспорське царство так і не було інтегроване у якості провінції.

Взаємодія Риму зі залежними державними утвореннями відбувалася на основі встановлення системи клієнтських відносин з правителями таких утворень. Це дозволяло мінімізувати адміністративні витрати Риму, перекладаючи тягар адміністративного управління на місцевих суб'єктів.

У цьому і полягала неписана прикордонна доктрина Риму, що передбачала створення буферних зон від варварів у вигляді дружніх до Риму

³⁹⁴ Athenaeus, *Deipnosophists*, 12.523.

монархій (Боспор, Понт, Каппадокія та ін.). Нобілітет використовував інструмент визнання легітимності місцевих династій в обмін на їх військову допомогу та лояльність. У відносинах з демократичними полісами нобілітет застосовував статуси «союзників та друзів Риму», що поширювалися на всю громаду, а не лише на правлячу еліту. Протягом усього часу існування республіки ставлення до залежних суб'єктів вирізнялося адаптивністю та гнучкістю у дипломатії залежно до етнополітичних реалій регіону.

3.3. Адміністративне облаштування провінцій

Формування адміністративного управління навколо Понту Евксинського відбувалося у тривалому процесі становлення військово-політичної експансії. Важливо зазначити, що мова йдеться про ті регіони, що стали безпосередньо римськими провінціями. Формування тут прямого контролю Риму було продиктовано викликами, що були пов'язані зі встановленням та утриманням гегемонії у Середземному морі.

Лише за умов першості у Середземному морі Рим зміг продовжити процеси трансформації своєї держави в імперію. Позбавившись конкурентів, від ідеї партнерства він перейшов до ідеї домінування над колишніми союзниками. Хоч консервативне крило сенату очолюване Марком Порцієм Катонем Цензором вбачало у такому розширенні загрозу моральної деградації республіки, то нове покоління нобілів утилітаристів розглядало провінції як джерело власних доходів для політичної боротьби. Тому після завершення війни з Антіохом, початок трансформування Риму у імперію став можливим.

Значна частина адміністративного контролю над провінціями у добу республіки визначалася шляхом жеребкування серед колишніх магістратів. Подібна практика мала б нівелювати корупційну складову або ж надмірного посилення одного з нобілів у регіоні. Підкріплювалося це через обмежений

термін наданої влади, що міг бути продовжений. Від початку Мітрідатових воєн відбувся відхід від традиційної системи управління. Намісники тут отримували надзвичайні повноваження (лат. *imperium extra ordinem*) у рамках військових кампаній. За допомогою цього вони обходили звичні правила здійснювали контроль над провінцією увесь час кампанії.

У часи становлення принципату Октавіана Августа південна частина Понту Евксинського була реорганізована відповідно до нового адміністративного поділу по який ми вже згадували раніше. Лише Віфінія та Понт стала сенатською провінцією. Каппадокія, Фракія та Мезія відповідно – імператорськими.

Загальний процес формування тут провінцій не був раптовим. Кожна інтеграція має свої унікальні причини та обставини у яких відбулося її формування. Зазвичай це можна об'єднати у дві категорії: через завоювання та через успадкування територій.

Починаючи від Македонських воєн, цивілізовані елліністичні громади майже не підпадали під пряме підкорення за прикладом Іберії чи Галлії. Тут процеси інтеграції були значно складнішими. Довгий час Рим надавав елліністичним царям та громадам часткове самоврядування під контролем Риму. Однак, не всі громади одразу орієнтувалися на чітку проримську політику. Упродовж різних військових кампаній, громади бажаючи отримати зиски від ворогів Риму виступали проти них. Саме у цьому випадку застосовувалася пацифікація регіону. Громади втрачали залишки автономії і перетворювалися на провінції під керівництвом римського намісника.

Вже згаданий, у попередніх розділах, приклад підкорення Етолійської ліги - колишнього союзника Риму, що виступив на стороні Антіоха, став основою для поводження і з македонцями. Подібно до держави Селевкідів, Македонське царство по завершенню Третьої Македонської війни було розділено на чотири союзи, за прикладом грецьких. Вони відповідно отримали «свободи» схожі з тими, що колись надавались грекам після першої

Македонської війни³⁹⁵. Однак на громади, були накладені обмеження, що стосувались комунікації і окремих галузей господарства, зокрема, що стосується видобутку золота і срібла. Про об'єми видобутку срібла згадує Лівій, вказуючи, що накопичення Персея перевершували статки його батька, завдяки цим копальням³⁹⁶. Найімовірніше це могло слугувати додатковою мотивацією для інтеграції регіону у склад Імперії. Тому пізніше видобуток цінних металів цілком міг опинитися у користуванні римських публіканів.

Повстання Псевдофіліпа у рамках Четвертої Македонської війни, що за своєю суттю є повстанням, засвідчила необхідність проведення пацифікації та створення провінції. У результаті, повстання було придушене і Македонія була включена до Риму у якості вже повноцінної римської провінції Ахайя-Македонія у 146 р. до Р. Х.

Постійне розміщення військ у регіоні диктувалося необхідністю проведення заходів зі стабілізації регіону після повстання та запобігання новим виступам. Однак інша сторона військової присутності стосувалася питання прикордонної безпеки Риму. Загроза з боку варварів вимагала організації тут надійного управління, здатного забезпечити спокій на прикордонні.

Існувала і практика перетворення союзних держав на римські провінції. Значна частина таких інтеграційних практик, за яких Рим брав контроль над управлінням регіону була пов'язана зі встановленням системи клієнтських держав. Контроль Сходу через клієнтські та союзні держави у середині II ст. до Р. Х. дедалі більше обтяжував республіку і все менше приносив зисків. Ускладнювали цей процес безперервні потоки посольств еллінів, що вимагали арбітражу між ними та іншими громадами.

У 133 р., за заповітом Атгала III Пергамське царство було отримане у спадок. Це стало першим прецедентом успадкування клієнтської держави Римом. Однак воно не минулося без спроб відновити незалежність Пергаму.

³⁹⁵ Livy, *Ab urbe condita*, 45.29.

³⁹⁶ Livy, *Ab urbe condita*, 45.40.

Упродовж 133-129 рр. Арістонік – позашлюбний син царя Евмена II здійснив невдалу спробу відновити Пергамське царство³⁹⁷. По завершенню придушення повстання Пергам було перетворено у проконсульську провінцію Азія.

Подібна ситуація відбулася і з провінцією Віфінія утворену ще у 74 році до Р.Х. З моменту свого заснування вона отримала статус сенатської провінції під керуванням проконсула Марка Аврелія Котти у 73 р. до Р.Х. під час кампанії Луція Ліцінія Лукулла. Інтеграція провінції відбулася за заповітом бездітного Нікомеда IV. Початкові межі провінції визначалися межами царства Нікомеда IV та не включали Понтійські території. Остаточне розширення її території відбулось лише після завершення Третьої Мітрідатової війни у 63 р. до Р.Х.³⁹⁸. Межі нової провінції Віфінія та Понт визначалися Гнеєм Помпеєм, що розширив територію провінції так, що вона охопила майже все південне узбережжя Понту Евксинського. За винятком східної частини Понту, що передавалася згаданим раніше клієнтським правителям. Утворена провінція розташовувалася на важливому перетині морських та сухопутних шляхів, що з'єднували Месопотамію та Анатолію та мала доступ до родючих зернових угідь північного Причорномор'я.

Т. Моммзен схиляється до твердження, що хоч ця провінція пройшла повну інтеграцію, проте окрема частина управління цими територіями досі лишалося у більш-менш самоуправлінні громад, або ж місцевих правителів³⁹⁹. На прикладах кілікійського, коммагенського та галатського правителів, що як друзі Риму не лише лишилися керувати цими територіями, але й змогли розширити свої володіння. При цьому, вони втрачали свій суверенітет і були підпорядковані Риму, однак як клієнти, вони ставали залежними не від Риму у цілому, а конкретно від Помпея, що затвердив їх при владі.

³⁹⁷ Festus, *Brev.* IV, 20.

³⁹⁸ Cassius Dio, *Hist. Rom.* XXXVII.20.1; Strabo, *Geog.* XII.3.1; Velleius Paterculus, *Roman History*, II.38.6; Plutarch, *The Parallel Lives*, XLII.1-2.

³⁹⁹ Mommsen, *The History of Rome*, 20.

Хоч Віфінія та Понт як провінція формально залишилася під юрисдикцією сенату. Однак втручання Принцепса все ж відчувався через контроль Марка Віпсанія Агріппи, що був наділений *Imperium proconsulare maius*, За таких умов, він ставав вище місцевих намісників і був здатний здійснювати пряме керівництво провінціями.

Утворення провінції Мезія досі не вирішене питання у історичній науці. У 6 р. після Р.Х. Згадується ім'я Авла Цецини Северуса, як намісника окремої провінції⁴⁰⁰. За імператора Тиберія Мезія зазнала трансформування і у 15 р.⁴⁰¹. У такому вигляді вона проіснувала до 86 р. до реформування імператором Доміціаном. У контексті взаємодії з Північним Причорномор'ям зауважимо, що саме намісник Мезії після її формування став відповідальним за їх справи.

Каппадокія залишалася у статусі клієнтського царства від завершення Мітридатових війн. Вони, разом з іншими клієнтськими державами утворювали тут систему буферних держав між Римом та Парфією. Такий стан речей залишався незмінним до становлення імператора Тиберія. У 17 р. після Р.Х. Каппадокія була офіційно перетворена на римську провінцію під управлінням прокуратора. Вона отримала статус імперської провінції прокураторського рангу. Це визначало, що головне управління нею відбувалося станом вершників. Фактично прокуратор у такому разі здійснював лише адміністративні та фінансово-адміністративні функції. За потреби військового втручання у регіон практикувалося втручання сусіднього проконсула (у випадку Каппадокії це був намісник Сирії), або відправку сюди *Legati Augusti pro praetore* окремо.

Утворення провінції Фракія започаткувало процес встановлення контролю над західним узбережжям Понту Евксинського. Від Македонських воєн і оформлення клієнтських стосунків з Одриським царством, Фракія лишалася залежним царством. У цьому випадку значення Фракії як

⁴⁰⁰ Cassius Dio, *Hist. Rom.* LV. 29.

⁴⁰¹ Тацит, *Аннали*, 1.76.4.

клієнтського царства було неоціненним у політичному аспекті – забезпечуючи спокій прикордоння утворюючи зв'язок між Македонією та Віфінією, у військовому – значну підтримку кінних загонів⁴⁰². Однак регіон під контролем васальних царів залишався нестабільним. Династичний розкол, спричинений поділом царства у 12 р. після Р. Х. між Котісом VII та Рескупородом III призвели до постійної напруженості у цьому регіоні. Рим, що виступав арбітром суперечках між царями, вдався до радикальних заходів.

У 46 р. після Р. Х. Фракія була інтегрована імператором Клавдієм. Таке рішення викликало повстання бессів і за попередньою практикою було пацифіковане римськими легіонами. Від самого початку провінція отримала статус імператорської і подібно до Каппадокії керівництво нею здійснювалося на рівні прокуратора. Враховуючи її розташування після утворення провінції Мезія, тут не було легіонів, лише допоміжні війська.

Перехід до прямого провінційного управління в регіоні Понту Евксинського був наслідком кризи системи «клієнтських царств». Нобілітет перейшов до створення провінцій (зокрема Віфінії та Понту) як засобу забезпечення стабільного збору податків та безпеки кордонів. Ключовим інструментом облаштування нових територій був *lex provinciae*. Роль нобілітету полягала у адаптації римських норм до специфіки елліністичного міського устрою (наприклад, через *lex Pompeia* у провінції Віфінія).

Римська адміністрація стимулювала розвиток міських центрів та муніципалізацію територій. Це дозволяло нобілітету здійснювати управління через лояльні місцеві ради (буле), перекладаючи на них відповідальність за збір податків та підтримання внутрішнього порядку. Адміністративне облаштування передбачало залучення корпорацій публіканів (вершників) для збору податків. Це створювало складний трикутник взаємодії «нобілітет – вершники – провінціали», де намісник часто виступав арбітром або спільником у фінансовій експлуатації регіону.

⁴⁰² Livy, *Ab urbe condita*, XLII. 59.

Висновки до третього розділу

Римська експансія у регіон Понту Евксинського процес складний та багатовекторний, що відбувався у комплексному поєднанні військового, політичного та дипломатичного впливу Римської держави.

Тому означати межі впливу римської держави доцільніше розглядати у поєднанні різних зон впливу (пряма, дипломатична та зовнішня), а не як чітку лінію демаркації. Хоч концепція такої демаркації існувала у різних варіаціях як у добу республіки, так і у добу імперії. Визначальним фактором поширення римського впливу є ступінь пов'язаності народів з Римом за принципом «Рим завойовує народи, а не території».

Військова політика Риму у таких умовах була адаптивною та ситуаційною гнучкістю. Варіації та ставлення до римської експансії римськими політичними елітами – нобілітетом проходило в умовах поступової трансформації Римської республіки у імперію. Мотивація нобілітету до підтримки курсу на експансію, зокрема у регіон Понту Евксинського була, пов'язана зі широким спектром факторів. Насамперед, боротьбою за гегемонію в Середземномор'ї спричиненою вакуумом влади в елліністичному світі та загрозою з боку регіональних гегемонів за прикладом Філіпа V Македонського, Антіоха III Сирійського та Мітрідата VI Євпатора.

Підтримка експансіонізму республіки відкривала також широкі перспективи для нобілів у реалізації своїх фінансових та політичних амбіцій, що вимагало здобуття військової слави і визнання.

Першочергово розширення сфери впливу відбувалося з мінімальними витратами на постійний контроль регіону. Хронологічного варто виділити кілька етапів: 1) Македонські війни (215–148 до Р.Х.), 2) Мітрідатові війни (89–66 до Р.Х.) 3) доба громадянських воєн та становлення принципату;

Кожен етап відзначався якісно новим співвідношенням провінцій, клієнтських та союзних правителів.

Війни III – I ст. до Р.Х. стали інструментом накопичення статків та політичного авторитету для нобілів в античну добу. Остаточне становлення першості Риму, у досліджуваному регіоні, зумовило перехід від практики збагачення за рахунок військових кампаній до збагачення через експлуатацію адміністративного ресурсу в провінціях. Громадянські війни прискорили цей процес, перетворивши провінції Понтійського ареалу на плацдарми в боротьбі за політичну владу. Це зумовило модернізацію республіканської моделі управління, пристосувавшись її до потреб імперської системи, де особистий патронат поступився централізованому контролю Принцепса, а згодом Імператора.

РОЗДІЛ 4. НОБІЛІТЕТ ЯК СУБ'ЄКТ ПОНТІЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РИМУ

Римська експансія у нашому дослідженні не є процесом суто абстрактним як частина державного процесу. Вона представлена конкретним проявом динаміки політичних процесів, що відбувалися серед римського нобілітету. Індивідуальні амбіції нобілів завжди були одним з головних рушіїв територіального розширення держави. Окрім того, що війна була частиною магістратських та громадянських обов'язків римлянина, вона була також необхідним елементом становлення політичного авторитету, примноження статків та утвердження авторитету. У системі традиційних римських цінностей панував культ предків, за якого кожен нащадок прагнув не лише повторити, але й перевершити їх досягнення.

4.1. Роль нобілітету у римській експансії

Починаючи з III ст. до Р. Х. Регіон Понту Евксинського посідав особливе місце для римської еліти, з одного боку будучи стратегічним плацдармом для подальшої експансії, а з іншого джерелом колосальних матеріальних ресурсів. Об'єми акумульованої внаслідок переможних війн та вдалої політики в регіоні здобичі могли бути достатні, аби змінити баланс сил у Римі.

Під час східних кампаній не лише відбувалося загальне збагачення нобілів, але й становлення їх лояльності та авторитету серед решти громадян-легіонерів. Пізніше легіонери стали ключовим інструментом для підтримання політичних амбіцій нобілів. У цьому випадку, ми стикаємося з дихотомією ролі нобілітету досліджуваному регіоні. Під час військових кампаній вони були представлені як єдиний суб'єкт, що був зацікавлений у розширенні можливостей для збагачення у нових провінціях, водночас між ними зберігалася конкуренція щодо перерозподілу ресурсів та впливу. Тому

військова експансія, щодо Сходу та його інтеграція є своєрідним втіленням внутрішньої еволюції самого нобілітету, який прагнув залучити більші простори для торгівельно-фінансових операцій.

Встановлення системи прямого контролю у регіоні Понту мала місце в умовах боротьби за гегемонію з антиримською коаліцією очолюваною Мітрідатом VI у першій половині I ст. до Р. Х. Саме тому перше творення провінції Віфінія та Понт відбувається під керівництвом консулів, що розпочали кампанії проти понтійського володаря. Нижче наведено біографічні довідки на нобілів, що перебували при керуванні під час Третьої Мітрідатової війни.

Луцій Ліціній Лукулл (лат. L. Licinius Lucullus) – консул 74 р. до Р. Х, належав до патриціансько-плебейського роду Ліцініїв. У якості квестора підтримував Суллу у його першій війні з Мітрідатом. Як консул, у 74 році до Р. Х. отримав імперіум на командування військами у рамках Східної кампанії. Був звинувачений у обмеженні діяльності публіканів-відкупників під час його проконсульства провінціях Азії та Віфінії⁴⁰³. Як наслідок Лукулл отримав обвинувачення від імені сенату у затягуванні війни і його імперіум був відкликаний під загрозою конфіскацій майна⁴⁰⁴.

Марк Аврелій Котта (лат. M. Aurelius Cotta) – консул 74 р. до Р. Х. – належав до плебейського роду Авреліїв, піднесення яких відбувається разом зі становленням нобілітету у III ст. до Р.Х. Його сестра Аврелія Котта – мати Гая Юлія Цезаря. Командувач флоту під час кампанії проти Мітрідата. Зазнав поразки у битві при Халкідоні у 74 р. до Р.Х. на початку кампанії. Причетний до розграбування міста Гераклеї. Був звинувачений у привласненні награбованого під час Східної кампанії. Пізніше через суд позбавлений участі у сенаті, опісля цього згадки про нього припиняються⁴⁰⁵.

⁴⁰³ Cicero, *De Imperio Cn. Pompei*, trans. H. Grose Hodge. (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1927), 15-18.

⁴⁰⁴ Appian, *Mithridatic Wars* 18. Plutarch, *The Parallel Lives, Luc.*, 20.

⁴⁰⁵ Memnon, *Hist. Heracl.*, 53. 39; Cassius Dio, *Hist. Rom.* XXXVI. 40. 3.

Луцій Ліціній Мурена (лат. L. Licinius Murena) – належав до патриціансько-плебейського роду Ліцініїв, син Луція Ліцінія Мурени, ініціатора Другої Мітрідатової війни. Належав до *homo novus*⁴⁰⁶. Один з легатів Лукула, що відзначився у битві за Тигранкерет⁴⁰⁷. Учасник комісії з організації території після війни з Мітрідатом. Консул 62 р. до Р. Х. Виступав на захист Лукулла у тому ж році.

Аппій Клавдій Пульхр (лат. Appius Claudius Pulcher) – належав до патриціанського роду Кладіїв, консул 54 р. до Р. Х. Старший брат народного трибуна Публія Клодія Пульхра, шурина Луція Ліцінія Лукула⁴⁰⁸. Брав участь у дипломатичній місії до царя Тиграна Вірменського з метою видачі римлянам Мітрідата.⁴⁰⁹ 72-70 р. до Р. Х.

Марк Фабій Адріан (лат. M. Fabius Hadrianus) – представник плебейського роду Фабіїв, фрументарій⁴¹⁰ в армії Лукулла в Понті 72 р. Р. Х.⁴¹¹.

(Луцій Марцій?) Цензонін (лат. L. Marcius Censorinus) – монетар 82 р. до Р. Х. Ймовірний префект флоту у 70 р. Організував доставки зерна з Боспорського царства до римського табору у Синопі у 70 р. до Р. Х.⁴¹²

К(?). Валерій Тріарій (лат. C. Valerius Triarius) – належав до бічної гілки роду Валеріїв, легат під керівництвом Лукула 74 – 71 р., ймовірно морський префект у 73 році. перехопив допомогу відправлену Серторію. Продовжував у 71-му та на початку 70-го року допомагати у підкоренні міст Понтійського узбережжя, прийнявши капітуляцію Гераклеї, Тіуму та Амастрії⁴¹³. Загинув під час битви під Зелою з Мітрідатом у 67 р.

Усі перелічені вище нобілі були відрядженні на цю кампанію не випадково. Головна ознака, що поєднує їх усіх – приналежність до табору

⁴⁰⁶ Cicero, *Mur.*37.

⁴⁰⁷ Cicero, *Mur.* 20.

⁴⁰⁸ Plutarch. *The Parallel Lives*, *Luc.*21.1.

⁴⁰⁹ Plutarch. *The Parallel Lives*, *Luc.*19.1.

⁴¹⁰ «Frumentarius» – (лат. «зерно»), відповідальний за постачання провізії до війська.

⁴¹¹ Plutarch. *The Parallel Lives*, *Luc.*15.2; Appian, *Mithridatic Wars*, 77.

⁴¹² Memnon, *Hist. Heracl.*, 53.

⁴¹³ Memnon, *Hist. Heracl.*, 50-52.

диктатора Сулли під час громадянської війни. Значна частина зв'язків тут була побудована на основі приналежності до цього політичного табору. Розгром табору Марія і внутрішні соціальні конфлікти, що роздирали Республіку вимагали долучення досвідчених кадрів у Східній війні. Заважаючи на ту обставину, що більшість з вказаних нобілів перед тим брали участь, ще у кампаніях Сулли та Мурени у рамках Першої та Другої Мітридатової війни, то їх досвід міг бути доречним. Окрім цього слід пам'ятати, що у цей же час розгорталось повстання Серторія, що теж вимагало римської уваги.

Так само очевидним є кровні зв'язки вищого командування, зокрема приналежність до одного року Лукулла та Мурени. Обидва хоч і не були прямими родичами, але належали до єдиної плебейської гілки. Так само родичання між Лукуллом та Пульхром сприяло перетворенню східної кампанії у сімейну справу, внаслідок чого переваги здобуті під час війни були сконцентровані у межах однієї родини.

Разом із тим слід мати на увазі, що ця кампанія, не була на сто відсотків успішною для Лукулла та його оточення. Неодноразово античні автори вказували на випадки, коли консул втрачав контроль над військом під час кампаній. Через це Лукулл зажив серед співвітчизників сумної слави жорсткого полководця по відношенню до власного війська. Однак навіть це не давало йому повного контролю. Грабунок армією ворожих таборів та міст Понту перетворився на хаос, неконтрольований консулом⁴¹⁴.

Відсутність військового досвіду поставила вже загаданого раніше Марка Аврелія Котту у співпрацю з Гаєм Валерієм Тріарієм зокрема, під час облоги Гераклеї коли відбулося пограбування, що ледь не призвели до конфлікту між двома консульськими арміями.

Таким чином головні проблеми цієї кампанії були пов'язані з самими нобілями. Вони здійснювали ризиковані маневри, пов'язані з прагненням перебрати на себе славу за успіхи у кампанії. Зокрема, з цим пов'язують

⁴¹⁴Plutarch. *The Parallel Lives, Luc.* 17; Appian, *Mithridatic Wars* , 89.

воєнний провал Котти, та його легатів у Халкідоні, що призвели до катастрофічних втрат та смерті Луція Манілія – сенатора та значного числа центуріонів у битві при Зелі у 67 р. до Р. Х.⁴¹⁵.

Вочевидь, початково кампанія розглядалася нобілями як одна з потенційних можливостей закріпити свої статки та політичний авторитет. Завершення війни проти Серторія у 72 р. призвела до погіршення становища Лукулла та його оточення серед Сенату. Однак роздратування сенату затяжною війною було підкріплено втручанням у справи вершників-прибічників Лукулла, що призвело до послаблення його позицій серед решти політичної еліти Риму. Тому його кампанія і була терміново припинена, а на заміну йому був відправлений Маній Ацилій Глабріон (лат. *Manius Acilius Glabrio*) консул 67 року. Він належав до плебейського роду Ациліїв який згадується починаючи з II ст. до Р. Х., Маній замінив Лукулла у командуванні кампанією проти Мітрідата. Проте, через бездіяльність консуляра та відновлення Мітрідатом своїх позицій у Понті, і його було відкликано.

З цього моменту, що східні провінції перейшли під у командування Гнея Помпея Великого. За *Lex Gabinia* він у 67 р. до Р. Х. отримав *imperium maius* на боротьбу з піратами, нашість який Аппіан пов'язує з діяльністю Мітрідата⁴¹⁶. У 66 році, за *lex Manilia*, Помпей отримує такі ж надзвичайні повноваження для боротьби з Мітрідатом.

Гней Помпей Великий – (лат. *Gnaeus Pompeius Magnus*) – це вже представник «нового» нобілітету, який досяг свого високого статусу завдяки активній участі у громадянських війнах та підтримці Сулли. Приналежність до одного стану не означала приязних стосунків Помпея з Лукуллом. Отримавши необмежений імперіум він провадив кампанію проти Мітрідата VI. у 68-64 р. до Р. Х. Помпей фактично отримав визначальне право творити тут нову систему клієнтських держав від імені Риму.

⁴¹⁵ Appian, *Mithridatic Wars* , 71.

⁴¹⁶ Appian, *Mithridatic Wars* , 63.

Значна частина його керівництва у цій справі була пов'язана з делегуванням свого права контролю між легатами та префектами. Серед числа тих, кого ми можемо підтвердити як нобілів у воєнній кампанії Помпея на Сході, був Марк Пупій Пізон Фругі Кальпурніан.

Марк Пупій Пізон Фругі Кальпурніан (лат. M. Pupius Piso Frugi Calpurnianus) – належав до роду Кальпурніїв, син Луція Кальпурнія Пізона Фругі, претора 112 р. до Р. Х. У 90 році був усиновлений Марком Пупієм у кампанії Помпея обіймав посаду префекта флоту та відповідав за контроль Пропонтиди та Боспору у межах війни з піратами та Мітрідатом. Консул у 61 р. до Р. Х.

Помпей та його оточення довершили справу започатковану у у межах кампанії Лукулла. Однак Помпей не лишив на Сході своїх легатів чи клієнтів з числа римських нобілів. Організований ним порядок управління, був зовсім інакшим. Опорою Помпея стали не римські нобілі, а клієнтські царі, що були поставлені при владі після поділу на частини держави Мітрідата. Тому подальша організація у межах провінцій пов'язана з іменами цивільних намісників, які вже не мали такої влади як Помпей. Лише з початком громадянської війни у 49 році, намісником Віфінії та Понту міг стати прихильник Помпея - Авл Плавцій (лат. Aulus Plautius) – представник плебейського роду Плавціїв, претор у 51 р. Ймовірно, намісник Віфінії та Понту у 49–48 рр. до Р. Х був призначений Помпеем, адже після 48 року свідчення про нього відсутні⁴¹⁷.

Розгром війська Помпея під час битви при Фарсали ознаменувався новим етапом формування у Понті політичної кон'юнктури вже під керівництвом переможця у громадянській війні, Гая Юлія Цезаря. Втручання Боспорського царства у цю війну, зумовило організацію діяльності провінції через відправленого туди у статусі praetor pro consule Марка Целія Вініціана (лат. M. Caelius Vinicianus). Цей призначенець Цезаря належав до бічної гілки плебейського роду Целіїв. Народний трибун 53 року до Р.Х. Діяв він, як і

⁴¹⁷ Cicero, *Ad Fam.* 13.29.4.

слід було очікувати у інтересах Цезаря з метою приборкання територіальних посягань Фарнака II Понтійського. Здійснював Марк Целій у цьому випадку суто військове керівництво у Понті, маючи під командуванням два легіони⁴¹⁸.

Контроль на провінцією Віфінією здійснював Г. Вібій Панса Цетроніан (лат. С. Vibius Pansa Caetronianus). Він походив з роду Вібіїв, які були homo novus тодішнього нобілітету, претор 48, консул 43 року, Губернатор (намісник), імовірно у статусі проконсула, лише у регіоні Віфінії в 47 та 46 р. до Р. Х. Як прихильник республіканців, згодом він загинув у битві при Мутіні воюючи проти Марка Антонія⁴¹⁹.

Становлення одноосібної влади Цезаря повернуло провінції її намісників. По завершенню війни туди був відправлений Публій Сульпіцій Руф Батько (лат. Р. Sulpicus Rufus Pat.). Новий намісник Віфінії належав до знатного патриціанського роду Сульпіціїв, легат Цезаря з галльської кампанії, префект флоту, що діяв біля Іберії у громадянській війні⁴²⁰. Він, імовірно, був відправлений у Віфінію та Понт як наступник Вібія Панси у 45 р. до Р.Х. Там він довершив Цезаріанську систему контролю над Віфінією та Понтом. Ще один нобіль Квінт Марцій Крісп (лат. Q. Marcius Crispus) – представник плебейського роду Марціїв, претор у 46 р. до Р. Х. Легат під керівництвом Л. Кальпурнія Пізона в Македонії у 57–54 рр. до Р. Х. Легат Цезаря в Африканській кампанії у 46 р. до Р. Х. У 45-44 році він став проконсулом Віфінії та Понту, звідки почав кампанію у Сирії у 44 році для придушення помпеянців. Після смерті Цезаря, Квінт Марцій втратив свою владу та передав легіони Кассію.

Регіон Понту Евксинського в умовах продовження громадянської війни, що розгорталася після вбивства Цезаря знову став стратегічним пунктом. На цей раз на нього на який спиралися прихильники республіки - Брут і Кассій. Вони, використовуючи попередні призначення, фактично

⁴¹⁸ Caesar, *The Alexandrian War*, trans. A. G. Way, Loeb Classical Library (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1955, 77.

⁴¹⁹ Cicero, *Ad Fam.* XV, 17.

⁴²⁰ Caesar, *Gallic War*, IV, 22; Caesar, *Civil War*, I.74; Cicero, *Ad Fam.*, XIII, 77.

перетворили схід на свій опорний пункт у боротьбі між прихильниками та ворогами Цезаря. Значна частина змовників знайшла тут свій прихисток. Мова про Луція Тіллія Цимбра (лат. L. Tillius Cimber) – представника плебейського роду Тілліїв. Цей нобіль, був особою наближеною до Цезаря, що дозволило йому стати одним з учасників змови. У 44-43 рр. до Р. Х., відправився як намісник до провінції Віфінія і Понт, за попереднім жеребом, здійсненим ще за життя диктатора. Як наступник Марція Кріспа, Цимбр перехопив управління регіоном. Він розпочав тут масштабну підготовку до війни: розбудову флоту, мобілізація легіонів та збір коштів на підтримку Брута та Касія. Ймовірно загинув під час битви при Філіпах у 42 р. до Р. Х.

Марк Аппулей (лат. M. Appuleius) – консул 20 р. до Р. Х., претор у 45 р. Р.Х., та член колегії авгурів. Він зміг уникнути проскрипції другого трумвірату і втік до Брута та Кассія. У 44 р. квестор провінції Азія, з 43 – легат з повноваженнями претора у цій же провінції. З 42 року до Р. Х., проконсул Віфінії. Після битви при Філіпах, здав провінцію Марку Антонію.

Гней Доміцій Агенобарб (лат. Gnaeus Domitius Ahenobarbus) – представник плебейсько-патриціанського роду Доміціїв. Підтримував республіканців після вбивства Цезаря. Префект флоту Кассія та Брута у Адріатичному морі. Після битви при Філіпах провадив незалежний опір тріумвірам да 40 року, а конкретно до його примирення з Антонієм⁴²¹. З 40 по 32 р. до Р. Х. – проконсул призначений Антонієм у Віфінії та Понті. Через політичні суперечності, зокрема щодо ролі Клеопатри у політиці Антонія – перейшов на сторону останнього напередодні битви при Акції.

Перемога при Акції у 31 р. до Р. Х. завершила формування Августового миру в імперії. Онук славнозвісного трумвіра – Марк Ліціній Красс (лат. Marcus Licinius Crassus) - належав до вже згаданого роду Ліцініїв. Його кар'єра то чи не найяскравіший приклад політичного опортунізму у

⁴²¹ Appian, *The Civil Wars*, 5.63; Suetonius, *Lives of the Caesars*, III.3; Cassius Dio, *Hist. Rom.* 48.7.

межах громадянських воєн. Був прихильником Секста Помпея (сина триумвіра Помпея), прихильник Антонія, а після самогубства останнього, ставленик Октавіана. У 30-29 рр. до Р.Х., проконсул Віфії та Понту. Пізніше, звідси очолив похід проти племен бастарнів. Був відправлений у відставку через побоювання принцепса відносно відродження могутності роду Ліцініїв Крассів.

М. Віпсаній Агріппа (лат. *Marcus Vipsanius Agrippa*) – *homo novus*, консул 37, 28, 27 р. до Р. Х. Наближена особа до принцепса Октавіана Августа. У межах його кампанії на Сході отримав *imperium maius* для реорганізації провінції після громадянської війни. Безпосередньо не був проконсулом Віфінії, однак керував її реорганізацією при переході до сенатського статусу у 28-27 р. до Р.Х. Його правління завершило перехід провінції у межах адміністративної реформи Августа. Віфінія в цей час отримала статус сенатської провінції, що фактично завершило становлення римської експансії у регіоні.

Підбиваючи підсумки історії участі нобілітету у цих справах, можемо дійти наступних висновків. Його активна участь у політичних подіях та присутність у регіоні Понту свідчить про важливе значення цього регіону в контексті загальної трансформації римського нобілітету як політичної еліти Риму доби пізньої республіки. Завершення громадянських воєн означило перехід нобілітету від усвідомлення себе елітою громади до становлення його як першої вже імперської еліти. Амбіції нобілів зумовили загальне прагнення всього прошарку політичних еліт до пошуків засобів до примноження свого авторитету, майна та клієнтської бази за межами Риму, як основи політичної боротьби у столичному регіоні. Контроль над ресурсами провінцій ставав основою для зміни політичного балансу у Республіці.

Політичний, та у певному розумінні фракційний вибір – ставав вирішальним у формуванні експансіоністської політики римського нобілітету. Третя Мітрідатова війна продемонструвала домінування вузького кола

нобілів, які початково були об'єднанні приналежністю до табору Сулли. У цьому контексті Луцій Ліціній Лукулл, Луцій Ліціній Мурена та Аппій Клавдій Пульхр стали уособленням цієї моделі становлення римського впливу на основі закріплення впливу у регіоні за окремими родами нобілів. Однак особисті амбіції вказаних діячів не дали можливості закріпитися подібному впливу надовго. Хоч особисті амбіції негативно впливали на закріплення такого впливу, однак його становлення все ж відбувалося – як серед місцевих правлячих еліт та окремих вільних громад, так і серед римських нобілів та солдатів дотичних до військової кампанії.

Практика такого клієнтського закріплення впливу продовжилася у межах кампанії ініційованої також Помпеєм. Однак, концентрація надзвичайних повноважень у його руках, зумовила зрушення до становлення індивідуального контролю конкретного римського нобіля, що змінив підхід до експансії та організації підкорених регіонів. Замість розгалуженої системи традиційних клієнтських відносин, Помпей поширив систему клієнтели через особисту залежність, відсунувши тим самим на другий план залежність регіону від римської держави. У цьому випадку провінції та новостворені клієнтські держави опинялися у залежності від Помпея, але не республіки. Найяскравіший прояв наслідків цієї політики мав місце вже під час початку громадянських воєн, коли головна ресурсна база для боротьби перемістилася з Риму у провінції.

За цих обставинах загальний вплив старої аристократії на політику слабшав. Дедалі більше на політичну арену виходять новачки, що проявляють себе під час військових кампаній, поєднуючи лояльність лідеру та професіоналізм. За прикладом онука славного тріумвіра - Марка Ліцінія Красса, можна означити завершення республіканської традиції де політичне утвердження нобіля відбувалося через здобуття персональної військової слави та авторитету. За нових обставин визначальний вплив на формування політичної кар'єри такого нобіля мав особистий інтерес принцепса, а пізніше

імператора. У цьому контексті Понтійський регіон став відображенням краху старої республіканської аристократії та становленням нової імперської еліти.

Історія діяльності римського нобілітету у провінції Каппадокія менш яскрава порівняно з Віфінією та Понтом. Римська експансія тут проявилася у повній мірі лише після становлення Августового миру. З 17 р. після Р.Х. відбувається перетворення клієнтського царства на провінцію Каппадокія. Вона одразу стала імператорською провінцією під контролем прокуратора. Стан вершників був свідомо залучений до управління нею. При цьому в їх руках було зосереджено лише контроль на фінансами. Тому значної експансії нобілітету у цьому випадку не варто було і очікувати.

У згаданій провінції втручання до внутрішніх справ відбувалося лише в умовах загострення боротьби проти Парфянського царства під час імператорства Нерона. Маємо відомості про призначення Гнея Доміція Корбулона (лат. Gnaeus Domitius Corbulo) – у 55 - 60 рр. після Р.Х. консул-суффект 39 р. Йому були підпорядковані когорти та кавалерійські али, які зимували в Каппадокії. З цього приводу існує наукова дискусія щодо того, чи варто вважати повідомлення Тацита, як ознаку про передачу провінції до Корбулона у статусі *Legati Augusti pro praetore*⁴²². Наукова спільнота схиляється до того, що на час парфянських війн Каппадокія де-факто стала частиною великого операційного округу під командуванням згаданого Корбулона⁴²³.

Південно-західне узбережжя Понту Евксинського під час римської експансії спочатку було представлено клієнтських царством Одрисів, а пізніше провінцією Фракія. Пацифікація регіону відбувалася в умовах приборкання варварських нападів на клієнтську державу. Військовий вплив римлян прослідковувався від згаданого онука тріумвіра – Марка Ліцінія

⁴²² Тацит, *Аннали*, 13; David Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*, vol. 1 (Princeton: Princeton University Press, 1950), 554–558.

⁴²³ Robert K. Sher, *The Legates of Galatia from Augustus to Diocletian*, Johns Hopkins University Studies in Historical and Political Science, Series 69, No. 2 (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1951), 31–36.

Красса, який здійснив походи проти бастарнів та фракійських племен, як проконсул провінції Македонія у 29-27 рр. до Р.Х.

Значна частина процесів інтеграції та пацифікації Фракії як провінції, відбувалася в умовах тісної співпраці з намісниками Мезії та Македонії. Адже за прикладом Каппадокії вона стала провінцією під управлінням прокуратора та під контролем вершників. Успішні походи у напрямку Дунаю заклали фундамент до творення нової провінції у цьому регіоні. Організацію Мезії пов'язують з Авлом Цециною Севером (лат. Aulus Caecina Severus) – консулом-суффектом 1 р. до Р. Х. Його призначення відбулося під час великого Іллірійського повстання 6-9 рр. після Р. Х. що закріпило необхідність постійної військової присутності. Однак Бандровський О. виділяє саме 15 р. після Р. Х. як час утворення провінції⁴²⁴. Від призначення Гая Поппея Сабіна (лат. C. Poppeus Sabinus) – проконсула Македонії у 11 році. *legati Augusti pro praetore* у новоствореній провінції Мезія у 15–35 рр. після Р. Х. У 26 р. придушив масштабне повстання фракійських гірських племен. Варто відзначити, що настільки широкі повноваження для окремого нобіля вперше зустрічаються з моменту початку громадянських воєн у Римі. Вочевидь, боротьба проти фракійців та іллірійців вимагала значного об'єднання ресурсів усього Балканського півострова. У цьому випадку, нобілітет в основному був представлений саме у контексті освоєння та контролю нових територій.

Подібно до Сабіна, цю діяльність як намісник Ахеї, Македонії та Мезії продовжив Публій Меммій Регул (лат. Publius Memmius Regulus) – консул – суффект 31 року., що з 35 року виступив як наглядач за династичними чварами у Одриському царстві. З 46 року за імператора Клавдія Фракію було перетворено у імперську провінцію під управлінням прокуратора. Вочевидь, через подібні процеси успадкування, які застосовували також відносно до інших держав елліністичного сходу. Після чого провінція опинилася під

⁴²⁴ Бандровський Олександр, «Зовнішня політика Римської імперії в Карпатському регіоні в добу правління імператорів Юліїв — Клавдіїв», *Carpatica — Карпатика*, вип. 34 (2006):80-82.

захистом Мезії. Імена її прокураторів у I ст. після Р.Х. вже практично не згадуються.

У висновок, римський нобілітет виступав головним рушієм територіального розширення. Експансія не була випадковим процесом, а результатом свідомої політики еліти, для якої війна була основним способом легітимації влади, здобуття політичного капіталу та реалізації станового обов'язку перед громадою.

Успішна експансія, зокрема в регіоні Понту Евксинського, дозволяла представникам нобілітету монополізувати право на тріумфи та вищі магістратури. Окрім цього нобілі виступали персональними патронами цілих народів та царів, що робило експансію гнучкою та менш затратною для державного бюджету.

В процесі експансії нобілітет еволюціонував від методів прямого воєнного придушення до складних дипломатичних і правових конструкцій. Це дозволило створити стійку імперську структуру, де регіональні еліти Причорномор'я бачили в римському нобілітеті гаранта власного статусу та безпеки. Однак надмірні ресурси та влада, здобуті нобілітетом у ході експансії, призвели до руйнування полісної солідарності. Це зумовило перехід від колективного управління сенатської олігархії до одноосібного лідерства великих полководців, що зрештою трансформувало Республіку в Імперію.

4.2. Нобілітет в управлінні Понтійськими територіями

Означивши роль римського нобілітету у експансії у регіоні Понту Евксинського далі детально розглянемо процес управління територіями через інституції проконсулів, пропреторів та прокураторів. Участь нобілітету у управлінні провінцією трансформується в ході залежності від етапу поширення римської експансії у досліджуваний регіон. Війни за гегемонію в цьому регіоні у зході кампаній проти Мітрідата VI характеризуються суто

військовим підпорядкуванням окремих регіонів. Це обставина робила неможливим діяльність тут груп публіканів до моменту проведення пацифікації регіону. Однак, окремі випадки здирництва та хабарництва серед нобілів, які складали почт при магістраті, відображають тенденції до реалізації власних амбіцій навіть під час військових кампаній.

Під час спільної кампанії Луція Ліцінія Лукулла та Марка Аврелія Котти, у 74 та 73 році, був відмічений випадок звільнення квестора Котти – П. Оппія (лат. P. Oppius). Останній був звинувачений у хабарництві та здирництві⁴²⁵. Не виглядає дивною така поведінка. Цей випадок, мабуть, був типовим, якщо на нього звертає увагу також Аппіан.. Жадоба римських легіонерів могла навіть коштувати останнім військових успіхів⁴²⁶. За головування за Гемела та Помпея під час кампанії практика військового акценту на управління не змінилася. Лише в умовах остаточного вирішення понтійських справ вперше дізнаємося про намісників Віфінії призначеної за жеребом у сенаті. Серед них були наступні нобілі:

Г(?). Папірій Карбон (лат. G. Papirius Carbo)– представник плебейського роду Папіріїв, народний трибун 67 р., претор 62 р. проконсул 61-60 р. Віфінії і Понту⁴²⁷.

К(?). Кальпурній Пізон Фругі (лат. C. Calpurnius Piso Frugi) - Був призначений у Віфінію та Понт у 58 р. до Р. Х. Він відмовився від своєї провінції, щоб посприяти поверненню з вигнання Цицерона, який був його тестем⁴²⁸.

Гай. Меммій Гемел (лат. Caius Memmius Gemellus) – походив з плебейського року Мемміїв, народний трибун 66 року, претор у 58 р. Висунув обвинувачення проти Лукулла у штучному затягуванні війни, однак зазнав невдачі у судовому процесі. намісник Віфінії та Понту у 57 р.

⁴²⁵ Sallust, *Fragments of the Histories*; 3.59-6; Cassius Dio, *Hist. Rom.*, 36.40.3; Livy, *Summaries, Fragments, and Julius Obsequens*, trans. A. C. Schlesinger, Loeb Classical Library (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959), 95.

⁴²⁶ Appian, *Mithridatic Wars*, 81.

⁴²⁷ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, 36.40.3-4.

⁴²⁸ Cicero, *Ad Fam.*, 14.1.4.

Відправлений у вигнання у 50 р. до Р. Х. через політичний скандал навколо виборів, щодо консульства у 53 р. до Р. Х.

Г. Цецилій Корнут (лат. Gaius Caecilius Cornutus) – представник плебейського роду Цециліїв, претор у 57 р. та намісник Віфнії та Понту у 56 р.

Публій Силій (лат. P. Silius) - претор до 57 або 52 р. до Р. Х. Пропретор у Віфнії та Понті 51-50 р. Його пропреторство збігається з намісництвом Цицерона у Кілікії⁴²⁹. Був тісно пов'язаний з компаніями публіканів, зокрема, з Публієм Теренцієм Гіспо який виступав головною компанією Віфінських публіканів.

Інтеграція у склад Римської держави Віфнії та Понту нарешті відкрила тут можливості для публіканів та нобілів. Усі вони трималися тут розгалужені клієнтські мережі на які нобіль спирався у межах своїх адміністративних чи торгівельно-фінансових операцій. Складні стосунки між місцевими громадами у провінціях та римською владою тут характеризувалися частими конфліктами. Згідно до закону, який вже був згадний - *lex Sempronia Asiae* у 123 або 122 р. до Р. Х. публікани активно втручаються у життя провінції. Однак це призвело до судової тяжби, адже за заповітом царя Аттала III, Пергам та міська округа навколо нього мала отримати умовну форму автономії під захистом римлян, однак без основних податків, а отже і від зазіхань публіканів.⁴³⁰ Ратифікація заповіту римським сенатом говорила про прийняття вказаних умов, однак уже у 129 році була сформована колегія магістратів з сенаторського стану перелік яких вказаний у *Senatus consultum de agro Pergameno*, що мала вирішити суперечку між Пергамом та публіканами, таким чином, що поступку з відкупів отримали лише окремі міста Пергаму⁴³¹. Пізніше у почесному декреті Діодора Паспаро, в другій чверті I століття до Р. Х. пергамці дякували йому, адже за його

⁴²⁹ Cicero, *Ad Fam.*, 13. 2.

⁴³⁰ Max Fränkel, *Die Inschriften von Pergamon*, vol. 8, pt. 1 of *Altertümer von Pergamon* (Berlin: Spemann, 1890), I.249 (OGIS 338).

⁴³¹ Purpura, «La provincia romana d'Asia», 253.

дипломатичної участі вдалося звільнитися від військової служби, зниження окремих процентних ставок та скасування окремих контрактів на відкуп⁴³². Тому громади Віфінії та Понту прагнули захистити власну самоврядність згідно з умовами заповіту Нікомеда IV. На противагу цьому римські публікани прагнули максимізувати прибуток з провінції. Громади протягом республіканського та раннього імперського періодів до імператора Траяна мали цілком незалежне внутрішнє економічне життя, незважаючи на окремі обмеження у автономії.

Варто зауважити, що діяльність публіканів у Віфінії та Понту була регламентована згідно *lex Pompeia Bithyniae* у 63 р. до Р. Х. та виявилася настільки органічною та ефективною, що фактично ця система проіснувала до часів імператора Траяна. Згідно із цим законом публікани укладали угоди, безпосередньо з місцевими громадами, які брали на себе відповідальність за розподіл та збір податків. Згодом така практика була поширена на провінцію Азія. Попри це, провінція Віфінія і Понт залишалася об'єктом пильної уваги з боку публіканів, які найбільше постраждали під час Мітридатових воєн. Масштабні пограбування Азії, що почалися у слід за «Ефеською вечірнею» призвели до катастрофічного падіння прибутків у регіоні. Про колосальні масштаби втрачених багатств можна судити з кількості трофеїв, продемонстрованих під час тріумфу Помпея⁴³³, адже значна частина багатства була награбована під час перших кампаній Мітрідата. У своїх промовах Цицерон наголошував на неприпустимості втрати як державних так і приватних статків у провінції, обґрунтовуючи цим надання Помпею надзвичайних повноважень⁴³⁴. Банкрутство публіканів у такій ситуації неминуче б спровокувало б глибоку економічну кризу в самому Римі.

Однак лобювання інтересів публіканів Віфінії не було актом альтруїзму чи патріотичним бажанням захистити інтереси держави. Марк

⁴³² *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes* (IGRP), ed. G. Lafaye, vol. 4 (Paris: Ernest Leroux, 1927), IGRP IV, 292.

⁴³³ Degrassi, *Fasti Capitolini*, 108.

⁴³⁴ Cicero, *Orations*, II. 2.19.

Тулій Цицерон неодноразово наголошував на своєму зв'язку з публіканами саме Віфінії. У своїх листах він рекомендував своєму зятю – Публію Фурію Крассіпеду квестору провінції, він закликав підтримати тамтешніх публіканів Віфінії серед яких було багато друзів Цицерона⁴³⁵. Серед них існує згадка магістра – Публія Рупілія, сина Публія з Мененієвої триби. Складність його ідентифікації пов'язана з відсутністю когномена у римського вершника. Найближча згадка про ймовірного родича – це консул 132 р. до Р.Х. Публій Рупілій. Судова справа пов'язана з репресіями проти прихильників Тиберія Гракха, вочевидь, стала великим ударом для сенаторського роду, що навіть Луцій Рупілій – брат консуляра, не зміг здобути перемогу на консульських виборах. Жодних пізніших згадок про нащадків цього роду не з'являється.

Окремі згадки про них зустрічаємо вже під час проскрипцій Другого триумвірату у 43 р. до Р. Х., за яких був внесений до списків претор Рупілій Рекс⁴³⁶. Він зміг знайти прихисток у таборі республіканців очолюваних Брутом. Горацій переказує суперечку у якій теж фігурує Публій Рупілій (?) Рекс, у таборі Брута. Девід Шеклтон Бейлі в коментарях до листів Цицерона, виступає проти асоціації згаданого у поемі Горація - Публія Рупілія Рекса через відсутність повного *tria nomina*⁴³⁷. Вочевидь, на цьому прикладі була показана зворотна сторона соціальних ліфтів у Римі. Рід Рупіліїв через політичні прорахунки втратив свій вплив у сенаті та був змушений стати вершниками і займатися торговельно-лихварськими операціями.

Цицерон, достатньо часто вказує на роль публіканів, як центральної ланки творення економіки провінції Віфінія і Понт. Публікани, на думку оратора, становлять значну перешкоду для кожного намісника. Однак протистояння намісника з публіканами однозначно могло б завершитися політичним фіаско для тих, хто захоче виступити проти настільки впливового

⁴³⁵ Cicero, *Ad Fam.*, XIII, 9; XIII, 65.

⁴³⁶ François Hinard, *Les proscriptions de la Rome républicaine*, Collection de l'École française de Rome 83 (Rome: École française de Rome, 1985), 263.

⁴³⁷ Shackleton Bailey, *Onomasticon to Cicero's Letters* (Stuttgart and Leipzig: Teubner, 1995), 86.

стану вершників, як це і сталося з Лукуллом у 67 р. до Р. Х. В той же час, постійне потурання їх забаганкам призведе до економічного занепаду провінції. Тому намісник у цьому випадку вимушений балансувати між благом римського народу та благом провінції⁴³⁸.

Взаємодія між публіканами, намісником та міською громадою, вочевидь у східних провінціях, могла відбуватися на засадах приватних домовленостей, або шляхом укладання пакцій⁴³⁹. Зокрема, на умовах, що збір сільськогосподарської десятини (лат. *decuma*) відбувався в натуральній формі, однак практика, за якою розрахунок податку йшов до Рима вже у грошовій формі існували в східних провінціях. Здійснення такої конвертації могло бути вигідним однаково, як для публіканів так і для громад.

Ситуації за яких публіканів не було у громаді були передбачені. Інколи збір податків організовували місцеві громади, що не мали міські центри, зокрема, варварські негрецькі народи, без участі публіканів.

Початок активної діяльності таких публіканів прослідковується під час намісництва Публія Силія та Гая Меммія. Хоч система жеребкування перешкоджала встановленню довгострокових відносин, намісники прагнули за короткий час реалізувати свої можливості на посаді використовуючи своє службове становище. Однак надміру хижачьке використання провінційних ресурсів зумовлювала серйозні політичні та судові переслідування після повернення у Рим, що могло коштувати родових статків та репутації.

Управління Віфінією та Понтом за доби Громадянських воєн знову пережило трансформацію управлінських аспектів. Управління у таких умовах відбувалося не через виконання почесних обов'язків покладених на нобіля сенатом, а знову у військових умовах. З початком війни проти Гая Юлія Цезаря – Схід став головною основою для формування ресурсної бази

⁴³⁸ Cicero, *Letters to Quintus and Brutus*, trans. D. R. Shackleton Bailey, Loeb Classical Library (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002), Q Fr. I XI.

⁴³⁹ Це знаходить відображення у одному з листів Цицерона де він пригадує Публія Теренція Гіпсона, який має чудову зданість укладати угоди між громадами (лат. *ractiones cum civitatibus*) Cicero, *Ad Fam.*, LXV.

для Помпея. Укладенні тут клієнтські відносини з елліністичними правителями і громадами давало йому змогу використати ці провінції як основу для боротьби проти Цезаря. Авл Плавцій (лат. Aulus Plautius) – представник плебейського роду Плавціїв, який у I ст. до Р. Х. увійшов до стану нобілітету. Обіймав посаду претора у 51 р. до Р.Х. Намісник Віфінії у 49-48 рр. до Р.Х. за призначенням Гнея Помпея Великого. Ймовірно загинув після поразки Помпея при Фарсалі.

Поразка при Фарсалі зумовила значні ротації намісників, фракцію помпеянців тут заміняють прихильники Цезаря. Однак продовження воєнних кампаній так само вимагало надзвичайних повноважень. Адже у цей же час розпочинається війна Фарнака II Понтійського. Цезар наділив Марка Целія Вініціана (лат. M. Caelius Vinicianus), що походив з плебейського роду Вініціїв, статусом praetor pro consule. Був усиновлений Марком Целієм, квестор 58 року, балотувався на посаду народного трибуна 53 р. до Р. Х. однак зазнав невдачі⁴⁴⁰. У 48-47 рр. з двома легіонами утримував провінцію після битви при Зелі у 47 р.

Цивільну адміністрацію по завершенню цього етапу війни теж очолив легат Цезаря з галльської війни - Г. Вібій Панса Цетроніан (лат. Caius Vibius Pansa Caetronianus) - консул 43 року, претор 48. Намісник, імовірно у статусі проконсула, лише у регіоні Віфінії в 47 та 46 роках до Р. Х. Його рід був підданий проскрипціям, однак завдяки Цезарю повернув собі статус. Після смерті Цезаря перейшов на сторону республіканців і у 43 році разом із консулом Авлом Гірцієм завдав поразки Марку Антонію, але пізніше помер від отриманих ран.

Наближені Цезаря й надалі отримували тут повноваження. На заміну Вібію Пансі відправляють Публія Сульпіція Руфа Батька (лат. P. Sulpicus Rufus Pat.). Це представник патриціанського роду Сульпіціїв. Його кар'єра розпочалася під керівництвом Цезаря у якості легата під час Галльської війни та війни в Іспанії 49 р. до Р.Х. Обіймав посаду претора близько 48 р. до Р. Х.

⁴⁴⁰ Caes, *Bell. Alex.* 77.

У 46–45 рр. він командував у Іллірику або Ахайї, після чого був скерований до Віфінії та Понту. У якості адміністратора відзначився стабілізацією податкових надходжень через публіканів, що згадується Цицероном у його листуванні⁴⁴¹.

На цій посаді його замінив Квінт Марцій Крісп (лат. Q. Marcius Crispus) – представник плебейського роду. Легат у Македонії у 57-54 рр. до Р.Х. та претор 46 р. до Р.Х. Легат Цезаря у Африканській кампанії. У 45-44 році призначений проконсулом Віфінії та Понту. Під командуванням мав три легіони які застосував пізніше у Сирійській кампанії 44 року⁴⁴². Після вбивства Цезаря, передав командування легіонами республіканцю Кассію після чого відійшов від політичної діяльності.

Варто відзначити зміни у земельних податках з Азії ініційовані у 48 році Гаєм Юлієм Цезарем, який у цьому випадку, пішов шляхом скасування системи відкупів для публіканів⁴⁴³. Однак сучасні тлумачення епіграфічних знахідок у Смірні свідчать про те що реформа оподаткування, проведена Цезарем, мала на меті встановлення фіксованої суми саме врожаю, на відміну від квоти⁴⁴⁴. Окремі форми, що залишилися на відкуп публіканам, то були портові мита (лат. portoria). Тобто східні провінції могли збирати податки не на користь публіканів та римського народу, а на власну користь з дозволу та під контролем Риму, використовуючи міський персонал.

Чергова зміна фракційної приналежності в умовах нової громадянської війни зумовлювало різку зміну намісників. Схід, за аналогією з Помпеєм під владою республіканців перетворився на опорний пункт для підготовки власних сил. Значна частина республіканців, як Луцій Тілій Цимбр (лат. L. Tillius Cimber) – завдячував своєю політичною кар'єрою Цезарю. Саме тому до вбивства Цезаря був призначений намісником Віфінії та Понту з 44 по 43 р. до Р. Х.,. За рішенням Брута та Кассія він розпочав мобілізацію ресурсів

⁴⁴¹ Cicero, *Ad Fam.*, 13.77.

⁴⁴² Appian, *Mithridatic Wars*, 3.77.

⁴⁴³ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, 42. 6. 3.

⁴⁴⁴ Purpura, «La provincia romana d'Asia», 255.

для ведення громадянської війни. Ймовірно загинув у битві під Філіппами у 42 р. до Р.Х.

Як наступного намісника провінції від республіканців, Брут призначає Марка Аппулея (лат. M. Appuleius) – той потрапив до проскрипційних списків, однак зміг врятуватися в республіканський табір. Після битви при Філіппах здав провінцію Віфінію Марку Антонію, за що отримав його заступництво та вилучення з цього списку⁴⁴⁵.

З цього моменту управління східними провінціями Римської держави опинилося у руках тріумвіра Марка Антонія. Керівництво цими провінціями той здійснював через своїх намісників, яких рідко змінював на місцях. Марк Антоній, зумів переконати республіканця Гнея Доміція Агенобарба (лат. Gn. Domitius Ahenobarbus) приєднатися до нього у 40 р. до Р.Х.. Таким чином він зумовив зупинку боротьби республіканців у Адріатичному морі, адже Агенобарб діяв незалежно від Кассія і Брута. Саме Агенобарб очолив Віфінію та Понт в умовах другого тріумвірату з 40 по 32 р. до Р.Х. Перед битвою при Акції у 32 р. до Р.Х. – перейшов на сторону Октавіана Августа⁴⁴⁶

Окремої уваги заслуговує окремий огляд процесів «еллінізації» тріумвіра Марка Антонія, який фактично здійснював контроль над східними провінціями. Плутарх повідомляв, що мешканці Ефеса вшанували його як «нового Діоніса», що за своєю суттю означало сакралізацію влади, притаманну елліністичним правителям⁴⁴⁷. Аналогічні тенденції простежуються під час візиту Марка Антонія до Афін, де тріумвіра зустріли організованими «заручинами» з Афіною та отриманням відповідного «посагу» від мешканців міста⁴⁴⁸. З моменту настання його «єгипетського» періоду життя та союзу з Клеопатрою VII оцінки про Антонія стають одностайно критичними: від «філіппіків» Цицерона до Кассія Діона, Веллея

⁴⁴⁵ Appian, *The Civil Wars*, 4.46.

⁴⁴⁶ Appian, *The Civil Wars*, 5.63.

⁴⁴⁷ Plutarch, *The Parallel Lives, Antony*. 24.3.

⁴⁴⁸ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, XLVIII. 39 .1.

Патеркула та Плутарха – скрізь Антоній постає як «відступник» від римської моралі, що опинився під фатальним впливом єгипетської цариці⁴⁴⁹.

Політика Антонія призвела до відновлення активної діяльності публіканів у східних провінціях, передусім у сфері податкових контрактів⁴⁵⁰. Триумвір ініціював масові експропріації майна мешканців південних регіонів Понту Евксинського, вимагаючи сплати податків за 9 років вперед. Юридичним підґрунтям для таких дій слугував прийнятий раніше у 72 або за іншою версією у 70 р. до Р. Х. *lex portus Asiae* Цей закон регламентував не лише процедуру оплати митних зборів, а й правові засоби впливу публіканів, щодо боржників⁴⁵¹. Зокрема, митники могли застосувати судовий позов (лат. *actio*) або безпосередній арешт застави (лат. *pignoris capio*). У разі прострочення платежу публікан, мав право вимагати подвійну суму заборгованості, тобто борг плюс пеню за прострочення платежу. У разі неможливості сплати накладеного штрафу та комісії власність, що перебувала у заставі, переходила на користь публікана. Вибір між *actio* та *pignoris capio* для публіканів залежав від наявності ліквідних активів, які можна було вилучити негайно і не підпасти під обмеження чи звинувачення у зловживанні державним становищем.

Становлення влади Октавіана Августа як принцепса, ознаменувало чергову зміну фракційної приналежності намісників провінції. Гнея Домінія Агенобарба змінив Марк Ліціній Красс (лат. *M. Licinius Crassus*) – онук однойменного триумвіра, що у своїй політичній кар'єрі змінив сторони підтримавши Секста Помпея, Марка Антонія і Октавіана. Консул 30 р. до Р.Х. Проконсул Віфінії та Македонії у 30-29 рр. Красс довершив своєю діяльністю стабілізацію північних кордонів, що перебували під потенційною загрозою.

⁴⁴⁹ Марк Туллій Ціцерон, *Філіппіки. Катон Старший, або Про старість*, пер. з лат. В. Литвинова (Львів: Априорі, 2021), 376; Velleius Paterculus, *Roman History*, II.87.

⁴⁵⁰ Appian, *The Civil Wars*, V. 9.

⁴⁵¹ Purpura, «La provincia romana d'Asia», 258.

Внаслідок адміністративної реформи Августа території опинилися під новим контролем. Реорганізацією Віфінії та Понту зайнявся Мрак Віпсаній Агріппа (лат. M. Vipsanius Agrippa) фактично права рука Принцепса, який отримав *imperium maius* над усіма східними провінціями. Тому де-юре він був намісником, однак проводив ценз, встановлював податкові квоти та межі громад. Ці надзвичайні повноваження ставили Агріппу над ординарними намісниками та надавали йому право прямого втручання у регіон⁴⁵². Наділення Агріппи подібною владою пояснювалося необхідністю підготовки до військової експедиції до Боспору в 14 р. до Р. Х. та вирішенням стратегічних питань, що потребували уваги довіреної особи принцепса.

Значна частина політики Агріппи у регіоні була спрямована на регулювання діяльності публіканів у провінції Азія, хоча її вплив виходив за межі однієї адміністративної одиниці. Ключовим інструментом цього регулювання став *Lex Portorii Asiae*, який безпосередньо визначав характер економічної комунікації, зокрема у регіоні Понту Евксинського. Згідно з цим документом, Халкедон визначався головним митним пунктом для усіх купців, які прямували до Понту Евксинського чи навпаки з нього. Саме тут публікани або імператорські прокуратори здійснювали збір мита, розмір якого був зафіксований на рівні сорокової частини від вартості товару. Такий централізований контроль дозволяв ефективно оподатковувати всю морську торгівлю, включно з експортом зерна та сировини з Боспору⁴⁵³.

Подальші нормотворчі ініціативи були спрямовані вже на обмеження фіскального свавілля публіканів. Від мита звільнялися кошти, що були призначенні для священних культів, товарів для державних потреб⁴⁵⁴, а також майно, що ввозилося на період Августових ігор⁴⁵⁵. У межах цієї політики було проведено ревізію контрактів із публіканами: визначено межі храмових

⁴⁵² Cassius Dio, *Hist. Rom.*, LIII. 12. 4; Velleius Paterculus, *Roman History*, II.93.

⁴⁵³ *Monumentum Ephesenum: The Customs Law of the Province of Asia*, ed. H. Engelmann and D. Knibbe, revised by M. Cottier et al. (Oxford: Oxford University Press, 2008), II. 13.

⁴⁵⁴ Flavius Josephus, *The Antiquities of the Jews*, trans. William Whiston (Auburn: Beardsley, 1895), 16.6.4. *Lex Portorii Asiae*, II. 58.

⁴⁵⁵ *Lex Portorii Asiae*, II. 128.

земель, як раніше ставали об'єктом незаконних поборів. Також складовою цієї політики було проведення уточнення контрактів публіканив⁴⁵⁶.

Саме за керівництва Агріппи провінція Віфінія і Понт перейшла у розряд сенатських провінцій. Формальним намісником, який був призначений під час діяльності Агріппи був Торій Флакк (лат. *Thorius Flaccus*), який ймовірно належав до вершницького стану. Про його діяльність відомо з нумізматичних знахідок у Нікеї⁴⁵⁷.

Завершення оформлення провінції Віфінії та Понту у якості сенатської зумовили значні зміни у системі її управління. Практика призначення намісника за республіканською традицією – шляхом жеребкування відновилася. Провінція втратила воєнне значення, однак досі залишалася вагомою у плані адміністративно-фінансового керівництва. Регіон був остаточно умиротворений, і у таких умовах більше не міг стати базою для заколотів проти Принцеса та Імперії. Становлення Августового миру – як періоду відносного спокою в імперії зумовило відсутність інформації про намісників цього регіону у період з 27 по 11 р. до Р.Х. Наступні згадки намісників епізодичні, зокрема пов'язані з нумізматичними знахідками чи політичними скандалами доби ранньої імперії. Нам відомі імена наступних намісників:

Т. Квінкцій Кріспін Сульпіціан – (лат. *T. Quinctius Crispinus Sulpicianus*) всинавлений родом Квінкціїв. Намісник провінції у 11-9 рр. до Р.Х., Консул 9 р. до Р.Х. Через участь у конфлікті навколо Юлії Старшої був підданий вигнанню⁴⁵⁸.

Публій Вініцій (лат. *P. Vinicius*) – ймовірно один з представників *homo novus*, син консула 19 р. до Р.Х. Марка Вініція. Публій Вініцій консул-суфект у 2 р. після Р.Х. пізніше був чоловіком сестри імператора Калігули⁴⁵⁹. Проконсул Віфінії у 6-5 р. до Р.Х.

⁴⁵⁶ Alfredo Passerini, «Il testo dei decreti di Smirne», *Athenaeum* 15, (1937), 281.

⁴⁵⁷ L. Antonius Albus (magistrate 2015), *Roman Provincial Coinage Online*, I. 2027.

⁴⁵⁸ Velleius Paterculus, *Roman History*, II, 100, 5.

⁴⁵⁹ Velleius Paterculus, *Roman History*, II, 101, 3.

Марк Гратидій (лат. M. Gratidius) - займав посаду Legatus pro praetore Віфінії у період з 1 р. до Р.Х. – по 1 р. після Р.Х.⁴⁶⁰.

Луцій Ліціній (лат. L. Licinius ?) – представник відомого роду Ліцініїв, cognomen якого не зберігся. Згадка про його намісництво у 11-12 р. після Р.Х. міститься у нумізматичних джерелах⁴⁶¹.

Марк Граній Марцелл (лат. M. Granus Marcellus) – Homo novus серед стану нобілів. Намісник Віфінії у 14-15 рр. після Р.Х. Його намісництво у Віфінії збіглося з критичним моментом, а саме смертю Августа та приходом до влади Тиберія. Справа Марцелла є першим зафіксованим у Віфінії випадком використання закону про зневагу величі (лат. maiestatis) як політичного інструменту. Квестор Цепіон Кріспін звинуватив Марцелла у двох злочинах: невітшних висловлюваннях про характер Тиберія та заміна голови божественного Августа на голову Тиберія. Хоч за цими статтями Марцелл і був виправданий, проте пізніше таки був засуджений за здирництво у провінції⁴⁶². У період з 15 по 43 після Р.Х. імена намісників невідомі.

З 43 по 45 р. після Р.Х, намісником Віфінії та Понту став Луцій Міндій Бальб (лат. L. Mindius Balbus) – італік за походженням, тісно пов'язаний з родиною імператора Клавдія – він був батьком Вібії Сабіни, майбутньої дружини імператора Адріана.

На посаді його замінив Гай Кадій Руф (лат. C. Cadius Rufus) – проконсул 43-48 рр. після Р.Х.⁴⁶³. Представлена інформація про нього збережена на основі корупційного скандалу у провінції. Як наслідок, він був засуджений та виключений з сенату⁴⁶⁴.

Публій Пазідієн Фірма (лат. P. Pasidienus Firmus) походить з роду романізованих нобілів з Далмації. Консул-суффект у 45 р. після Р.Х., Згадка

⁴⁶⁰ *Prosopographia Imperii Romani* (PIR²), ed. E. Groag, A. Stein, et al. (Berlin: De Gruyter, 1933–2015), G 221.

⁴⁶¹ PIR², L177.

⁴⁶² Тацит, *Аннали*, I, 74.

⁴⁶³ Тацит, *Аннали*, 1.77.

⁴⁶⁴ Тацит, *Аннали*, XII.22.

про нього наявна на нумізматичних джерелах, де той згадується як проконсул вдруге⁴⁶⁵.

Гай Серторій Брокх (лат. С. Sertorius Brocchus) – намісник 51-54 рр. після Р.Х.

Юній Цілон (лат. Junius Cilo) – перший прокуратор провінції з числа вершників, який обіймав цю посаду за призначенням імператора Клавдія. Точні роки його прокураторства не відомі, однак за свідченнями Діона Кассія його повноваження були подовжені під час скарг Віфінців на здирництво. Тлумач імператора інтерпретував скаргу як подяку, через що Цілон отримав продовження своїх повноважень⁴⁶⁶.

У цей же час проконсулом Віфінії та Понту на початку правління імператора Нерона став Луцій Дуній Север (лат. L. Dunius Severus) у період з 54-55 рр. після Р.Х.

Публій Петроній Нігер (лат. P. Petronius Niger). Згідно з текстом Тацита, Петроній виявив себе енергійним і здібним адміністратором саме під час свого перебування на посаді проконсула Віфінії. Це дало йому змогу можливість стати консулом-суфектом. Ця обставина дозволяє датувати його проконсулат у Віфінії приблизно 60–61 рр. Р. Х.

Марк Тарквіцій Пріск (лат. M. Tarquitiu Priscus) – намісник 61-62 рр. після Р.Х. Був засуджений за скаргою мешканців провінції за здирництво.

Луцій (Венулей?) Монтан (лат. L. Venuleius Montanus) – останній відомий намісник доби Нерона, урядовав у 63-68 рр.

Стосовно імператорських провінцій Каппадокії та Фракії, то вони у джерелах згадуються набагато рідше. Справа тут у статусі провінцій, які фактично вона залишалася під контролем імператора, а значить обсяг повноважень намісників був обмежений. Усі згадані провінції були утворенні вже в умовах становлення імперії і закріплені як прокураторські провінції у

⁴⁶⁵ *Roman Provincial Coinage*, vol. 1, *From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 BC–AD 69)* (London: British Museum Press, 1992), I. №2033–2040.

⁴⁶⁶ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, LXI.33.

руках римських вершників. За відсутності карбування власної монети, великих інфраструктурних проєктів імена цих чиновників не згадується, за окремими випадками, коли вони ставали учасниками скандалів.

Квінт Вераній (лат. Q. Veranius) – ймовірно син, однойменного легата Цезаря Германіка. Намісник Каппадокії у 37- 41 р. після Р.Х. За Тацитом, він займався зниженням податків та проведенням влаштування тут римської адміністрації тут⁴⁶⁷.

Юлій Пелігн (лат. Julius Paelignus) – походив з вершницького роду. Його становлення пов'язане з особистим знайомством зі імператором Клавдієм. Намісник 41-51 рр. після Р.Х. Згадка про нього зустрічається у контексті династичної кризи у Вірменії⁴⁶⁸. Його звинуватили у здачі інтересів Риму, хабарництві та пособництву Радамісту – парфянському принцу, що захопив владу.

Гай Юлій Прокул (лат. C. Julius Proculus), прокуратор Каппадокії у 55 р. після Р.Х. Час його прокураторства збігся зі підготовкою до кампанії проти Парфії.

Єдиний згаданий приклад екстраординарного втручання імператора у справи управління Каппадокією через *legate pro pretore*, яким був призначений Гней Доміцій Корбулон (лат. Gn. Domitius Corbulo) у періоди: 55-60 рр та 63-64 рр. після Р. Х. Наявність у імператорській провінції такого уповноваженого раніше не помічалось. Вочевидь, це було пов'язано зі підготовкою до парфянських походів. Каппадокія була виведена зі складу звичних провінцій і включена до великого операційного округу Корбулона⁴⁶⁹. По завершенню кампанії і об'єднання провінції з Галатією, вона ймовірно за все поверталася до прокураторського управління.

Утворення Фракії як провінції відбувалося уже за ранньої імперії, що завершила своє формування. За аналогією з Каппадокією вона теж була прокураторською провінцією. Хоч у досліджуваний період нам відомо лише

⁴⁶⁷ Тацит, *Аннали*, II.56.

⁴⁶⁸ Тацит, *Аннали*, XII.79.

⁴⁶⁹ Тацит, *Аннали*, 13.8.2.

про одного прокуратора - Тіта Юлія Уста (лат. Titus Iulius Ust). У 61 році Нерон ініціював масштабну програму з удосконалення доріг по всій Фракії з метою підтримати провінцію Мезія. Тіт Юлій Уст відповідав за стратегічні ділянки, що з'єднували Балкани з узбережжям Егейського моря та Візантієм.

Саме Мезія, як провінція утворена у 6 році після Р.Х. була у тісному контакті з Фракією. На ранніх етапах Мезія не мала чіткого статусу провінції і функціонувала як військовий прикордонний дистрикт під керівництвом легатів, які поєднували його з управлінням Македонією та Ахаєю. Серед намісників того часу нам відомі:

Авл Цецин Север (лат. А. Caecina Severus) – консул-суффект 1 р. після Р. Х. За Діоном Кассієм, він був першим правителем Мезії⁴⁷⁰. Патеркул його пов'язує з консульством у 1 р⁴⁷¹. Ймовірно він міг бути першим хто отримав титул *legatus pro praetor* у Мезії.

Гней Корнелій Лентул (лат. Сп. Cornelius Lentulus) – консул без колеги у 14. після Р.Х. Легат, що діяв у межах Ілліріку та об'єднаного округу Мезія-Македонія. Переможець даків, сарматів та гетів у межах кампаній під час свого намісництва у проміжку між 14 до 27 р. після Р.Х.

Марк Ліциній Красс Фругі (лат. М. Licinius Crassus Frugi). Консул без колеги. Його управлінська участь близько 27-28 рр. досі під сумнівом, адже існують версії де він намісник Мавретанії, Мезії та Македонії⁴⁷².

Авла Дідій Галл (лат А. Didius Gallus) консул-суффект у 39 р., легат Цезаря Августа Германіка проконсул у 44-45 рр. Як намісник згадується у контексті династичного конфлікту у Боспорському царстві між Мітрідатом III і Котісом I, підтримавши останнього⁴⁷³.

⁴⁷⁰ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, 55. 29.3.

⁴⁷¹ Velleius Paterculus, *Roman History*, II.112.4

⁴⁷² PIR² L 190.

⁴⁷³ PIR² D 70; Тацит, *Аннали*, 12.15.

Тит Флавій Сабін (лат. T. Flavius Sabinus) консул-суффект у 44 або 47 рр. старий брат імператора Веспасіана. У період з 53 по 60 рр. був намісником Мезії як *legatus divi Claudii pro praetore provinciae Moesiae*⁴⁷⁴.

Тиберій Плавцій Сільван Еліан (лат. Tiberius Plautius Silvanus Aelianus) – консул-суффект 45 та 74 р. Намісник провінції Мезія у 61- 65 рр. Відомий тим, що здійснив похід проти скіфів на захист Херсонеса⁴⁷⁵.

Підсумовуємо, що за доби становлення імперії та династії Юліїв-Клавдіїв, намісництво у провінціях не змінило загального значення для нобілітету. Приклади Гая Кадія Руфа та Марка Тарквіція Пріска свідчать про те, що управління провінціями і в цей період лишалися головним інструментом для збагачення для політичних еліт. У цьому випадку, значення намісника більше не відповідало аналогічному статусу часів республіки. Провінційні громади дедалі частіше виступали проти подібного здирництва, використовуючи проти намісників та їх почту римське право. Нобілітет к часи ранньої Імперії фактично перетворився на стан державних чиновників повноваження яких були обмежені фінансовими та судовими функціями.

У контексті управління Каппадокією, Мезією та Фракією римський нобілітет упродовж I ст. після Р. Х. остаточно оформив себе як імперська еліта. Втративши республіканські практики, які надавали намісникам широкі повноваження нобілітет інтегрував ці території у загальну імперську систему Риму.

Управління Понтійськими територіями значною мірою залежало від особистих якостей, політичної ваги та родинних стратегій конкретних представників нобілітету. Для нобілів регіон ставав не лише адміністративною одиницею, а й простором для реалізації власних амбіцій

⁴⁷⁴ Тацит, *Аннали*, 3, 75, 1);

⁴⁷⁵ Цей епізод зафіксовано в епітафії з гробниці Плавціїв (Еллогій Плавція Сільвана), де зазначено, що він «примусив скіфського царя зняти облогу з Херсонеса, що знаходиться за Борисфеном» (*scytharum regem a Chersonesi, quae est ultra Borysthenen, obsidione summoto*). *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL), vol. 14 (Berlin, 1887) XIV.3608; *Inscriptiones Latinae Selectae* (ILS), ed. H. Dessau (Berlin, 1892), 986.

служуючи джерелом фінансової підтримки для політичних кампаній. Пошук фінансової підтримки був нерозривно пов'язаний з наглядом за збором податків та діяльністю компаній публіканів. Нобілітет виступав регулятором у відносинах між римськими вершниками та місцевим населенням.

Межування з варварськими та войовничими державами вимагало від нобілів постійної дипломатичної взаємодії з сусідніми вільними племенами та «клієнтськими» правителями. Це сформувало специфічну систему безпеки, де адміністративні межі провінцій доповнювалися зонами політичного впливу окремих римських родів.

4.3. Інтеграція місцевих еліт до римської соціальної та політичної ієрархії

Процес інтеграції римської експансії супроводжувався процесами романізації та військово-політичного підпорядкування народів Понту Евксинського. Довгостроковий успіх та ефективність інтеграції союзників та клієнтів залежав від здатності римського нобілітету різними засобами впливати на місцеві еліти. Зона дипломатичного контролю, за теорією М.Манна вимагала закріплення ідеї римського панування тут через формування лояльних Риму місцевих еліт⁴⁷⁶. Політика такого налагодження відносин з місцевими елітами на думку Дж. Бріцці є показовою у творенні необхідності колективного управління державою⁴⁷⁷.

Далі прослідковуємо формування окремих місцевих політичних еліт, які були прихильниками ідеї римського панування тут. Перші спроби організації повноцінної римської фракції прихильників у Понтійському регіоні відбуваються ще у II ст. до Р. Х під час Македонських воєн. Перед цим означимо, що вживаючи поняття «римська фракція» ми маємо на увазі групу політичних еліт, що була об'єднана ідеєю інтеграції з Римом. Найяскравіше

⁴⁷⁶ Mann, *The Sources of Social Power*, I. 171.

⁴⁷⁷ Бріцці, Великі заморські завоювання. *Історія європейської цивілізації. Рим*, за ред. Умберто Еко, пер. з іт. Л. Ципоренко та ін. (Харків: Фоліо, 2017), 77.

вони проявили себе серед вільних еллінських держав-демократій, ліг та монархій⁴⁷⁸.

Опинившись у зоні дипломатичного впливу, громади, вони стали залежними від римського арбітражу, до якого стали видаватися по будь яким суперечливим питанням. Саме тому у коротких перервах між Македонськими війнами відмічаємо римську присутність у вигляді комісій або ж безпосередній арбітраж Сенату, у врегулюванні еллінських конфліктів. Регулярність подібного арбітражу, переконувала еллінських політику у тому, що «союзники» Риму отримують найбільшу перевагу у тому, що можуть існувати далі, на відміну від його ворогів.

У прагненні отримати позитивне рішення на користь своєї громади, все частіше еліти починали шукати собі заступництва серед римського нобілітету на правах клієнтели. Оскільки справи конфлікту розглядали та вирішували у сенаті, а присутність представників громад там не завжди могла бути забезпечена то захист їх інтересів переходив до обраних патронів. Заважаючи на престиж та авторитет патрона, громада отримувала додаткові шанси на досягнення успіху у судовій справі. За подібною схемою у досліджуваному регіоні вирішувався конфлікт між громадянами міста Абдери та клієнтським царем одристів Котісом, що було вирішено на користь містян⁴⁷⁹.

Інша сторона взаємодії з місцевими елітами проявилася через практику брати заручників. Не варто вважати римлян засновками цієї практики, проте вони навчилися використовувати її з найбільшою користю для себе⁴⁸⁰. Наприклад, таким заручником був Деметрій, син Філіпа V – згаданого у попередніх підрозділах Македонського правителя. Деметрій та його найближче оточення були такими заручниками у якості гарантів виконання

⁴⁷⁸ Polybius, *Historiae*, 18.43, 21. 6; 23. 2; 24. 13; 28.2; 30.1; 31.12. Pausanias, *Description of Greece*, 7.11.7.

⁴⁷⁹ *Sylloge Inscriptionum Graecarum* (SIG³), ed. W. Dittenberger (Leipzig: Hirzel, 1915–1924), 656.

⁴⁸⁰ Flavius, *Bellum Judaicum*, 2.379.

договору після Другої Македонської війни. Вихований у римському дусі, Деметрій став адептом дружньої до Риму політики. Це сформувало прецедент за яким сенат волів мати справу з Деметрієм більше, ніж зі самим Філіпом V⁴⁸¹. Будучи спадкоємцем македонської держави він мав перспективу стати надійним союзником для Риму почавши римський час правління раніше. Проте, його передчасна загибель завадила цим планам здійснитись, та поставила Македонію на шлях протистояння з Римом за правління його брата Персея.

За подібним прикладом називаємо Деметрія I Сотера, цар Сирійського царства у 162-150 рр. до Р. Х., який теж повторив долю македонського заручника. Його романізація через тривале перебування у Вічному Місті мала той самий результат, через що той почав ідентифікувати себе з новою Батьківщиною- Римом⁴⁸². Також слушно згадати переворот Нікомеда II з Віфінії. За згодою сенату, він скинув свого батька і встановив союз з Римом. Цей союз був настільки міцним, що у подальшому зі смертю вже Нікомеда IV вся територія Віфінії була успадкована Римом⁴⁸³.

Успіх інтеграції у подібних випадках цілковито залежав від впливів романізації на політичні еліти. У III-II ст. до Р. Х. впливи консервативної (традиційної) римської моралі залишалися вагомими, однак вже відчували на собі значні впливи від еллінізації. Варто врахувати і ту обставину, що Рим, навіть практикував побудову місцевого нобілітету, за власною моделлю. Однак більше подібні приклади у античних джерелах не згадуються. Мова про реорганізовану Македонію, що опинилася під римським впливом після поразки царя Персея. Тут відбулося творення нової місцевої еліти за римським прикладом, яка називалися грецьким еквівалентом сенаторів⁴⁸⁴.

⁴⁸¹ Polybius, *Historiae*, 21.17.

⁴⁸² Polybius, *Historiae*, 31.12.

⁴⁸³ Appian, *Mithridatic Wars*, 2.8.

⁴⁸⁴ Лівій називає їх латинізованим грецьким терміном *synhedros*, хоч порівнює їх з поняттям сенаторів. Livy, *Ab urbe condita*, 45.32.

Наведені приклади свідчать, що політика романізації у регіоні Понту Евксинському вимагала іншого підходу, ніж Галлії чи Іберії. Якщо для західного напрямку романізація відбувалася у дихотомічному вимірі, як єдина альтернатива «варварству», то романізація Сходу до кінця не знайшла свого вияву через конкуренцію з боку ідеї еллінізму. Чинник еллінізму тут мав значно більший вплив на римську мораль, аніж ніж практики романізації на елліністичні громади та суспільство у цілому.

Тенденції в змінах моральних орієнтирів суспільства, що їх ми наводили у попередніх розділах, знайшли відображення в досліджуваній час. Тому ми зазначаємо, що східні римські провінції так і лишалися надлі скоріше елліністичними, ніж романізованими. Через толерування ідеї еллінізму відбувалося формування нової імперської ідентичності, в межах єдиної держави, що поєднуваав у своїх кордонах спадок античних цивілізацій Середземномор'я у новопосталу єдину греко-римську цивілізацію. Час від часу, зіштовхуючись у боротьбі проти інших елліністичних правителів, володарі такої держави мимоволі самі взяли участь в об'єднанні спадку Великого Македонця.

Однак констатувати повну відсутність романізації ми теж не можемо. Радше варто вказати на те, що регіон став простором синкретизму де перетиналися процеси романізації, еллінізації та окремих варварських ідей, щоб були пов'язані з місцевими релігійними культурами. Еллінізм, дійсно був частиною домінуючої ідеї однак, колонізаційні процеси вносили свої корективи.

Зокрема, результатом східної кампанії Помпея стало заснування та відновлення окремих населених пунктів, що були знищені: Нікополя, Магнополіса (Помпейполь), Мазаци та інших⁴⁸⁵. Проте сам регіон не надто був надто урбанізований. Пов'язуючи це із руйнаціями східних практик, Моммзен називав Помпея, як того, хто нав'язав Сходу практику розбудови

⁴⁸⁵ Appian, *Mithridatic Wars*, 23. 115; Cassius Dio, *Hist. Rom.*, XXXVIII. 20.

міст⁴⁸⁶. Однак визначати це частиною свідомої політики романізації не варто. Колонізаційний елемент у випадку Азії складався здебільшого не з римлян або ветеранів армії Помпея Великого, а з місцевих жителів, які покинули міста через війни та колишніх осілих тут середземноморських піратів, що знайшли тут прихисток після заходів Помпея проти піратства. Тут же означимо і зміну у топоніміці міст, зокрема, Пантікапей отримав назву Кесарія, а Фанагорія була переіменована на Агріпію. Аналогічні процеси спостерігаємо і в південнопонтійських провінціях у римський час: Біфініон став Клавдіополем та Кратея – Флавіополем⁴⁸⁷. Перейменування довершили остаточне включення Понту Евксинського до політико-культурного поля Римської імперії.

Замість демонтажу соціальних структур, за прикладом Македонії, більш популярним стало збереження соціального статусу місцевих еліт у межах нової системи стимулів. Це досягалося через систему практики надання римського громадянства та поширення інституту клієнтели, що відкривало місцевій еліті можливість потрапити до складу римського нобілітету..

Вже раніше, ми означали загальні тенденції демонтажу систем клієнтських держав та їх перетворення у римську провінцію. Однак ми не можемо вказати, що їх інтеграція відбулася після у повної романізації політичних еліт та інтеграції їх до римського світу. Царі-клієнти південного узбережжя Понту Евксинського до кінця так і не були романізовані, хоч передавали свої держави Риму за заповітами. Однак ситуація з північним узбережжям, а саме Боспорським царством – заслуговує на окрему увагу, через тяглисть тут інтеграційних процесів.

Саме тому інтеграційні процеси у цьому регіоні традиційно пов'язують лише з I ст. до Р. Х.- з офіційним визнанням правителів Боспорського царства, як клієнтів Риму під час завершення Мітрідатової війни. Більш ранні

⁴⁸⁶ Mommsen, *The History of Rome*, 4. 27.

⁴⁸⁷ Heinen, «Rome et le Bosphore», 81-94.

писемні згадки, що могли б пояснити статус взаємовідносин північних колоній Понту Евксинського та Риму відсутні.

Певну колізію створює згадка Херсонеса як одного з підписантів мирного договору 179 р. до Р. Х. по завершенню Пергамо-понтійської війни (183—179 р. до Р.Х.). Це породжує дискусію стосовно щодо можливих ранніх контактів полісу з Римом⁴⁸⁸. Варто зауважити, що Полібій не уточнив який саме Херсонес він мав на увазі: Фракійський чи Таврійський у цьому договорі. У нашому дослідженні ми схилиємось до думки, що у тексті фігурує Херсонес Фракійський, оскільки він територіально належав до безпосереднього ареалу воєнних дій і стратегічних інтересів Пергаму та Понту.

Підставою схилитися до причетності Херсонесу Таврійського наштовхнула знайдена у 1908 р. під керівництвом Роберта Лепера табличка з фрагментами договору між Херсонесом Таврійським та Фарнаком I Понтійським. Цей документ був пов'язаний його відкривачем саме з цим договором, згаданий у Полібіє⁴⁸⁹ (Додаток E). Проте участь Херсонесу Таврійського у договорі підпадає під більші сумніви. Жодних інших свідчень, що могли б підтвердити цю тезу немає. Дослідник Якоб Хойте ставить під сумнів прив'язку цієї знахідки до договору Полібія у 179 р. до Р. Х. через проблему визначення календарної системи що використовувалась скриптором під час зазначення там 157 р. до Р. Х., як дату підписання⁴⁹⁰.

Зміст згаданого лапідарного напису теж ставить під сумнів його зв'язок із пергамо-понтійською війною. Вона збережена не у повному стані, хоч перші сім рядків договору збережені лише частково однак решта тексту цілком передає загальну сутність написаного. Запропонований з боку послів Херсонесу - Матріосом та Гераклідом, договір передбачав встановлення покровительства Фарнака I, утримання від завдання шкоди та захист поліса

⁴⁸⁸ Polybius, *Historiae*, 25.2.

⁴⁸⁹ IOSPE I² 402.

⁴⁹⁰ Højte, *Mithridates VI*, 139.

та його хори від варварів. Сутність договору була такою що потенційно б обтяжувала понтійського правителя у війні 183-179 рр. до Р. Х. наданням військової допомоги іншому віддаленому полісу.

Інший аспект цього договору змушує нас поглянути на ймовірну причетність римлян до його укладання. У рядках 25-26 таблички зазначається, що умовою укладання договору є *збереження дружби з римлянами* (грецьк. Ῥωμαίους φιλίαν διαφυλασσόν). Формулювання зазначено так, що визнає наявність усталених дружніх взаємозв'язків з Римом до підписання договору з Фарнаком. Однак подібна згадка, що представлена у єдиному варіанті є недостатньою підставою стверджувати, що Херсонес Таврійський був визнаним союзником чи клієнтом Риму. Хоч поняття «дружба» (грецьк. φιλίαν) використане у знайденій табличці відповідає тому ж поняттю «дружби», що застосовувалося для опису встановленого офіційного союзництва між Римом і галатами під час вже згаданого походу консула Вульсона. Подібна згадка могла бути радше не констатацією фактів, а декларацією про наміри встановити такі дружні стосунки з Римом.

В античних хроніках не збереглися відомості про декрети чи посольства між Херсонесом і Римом, які могли б підтвердити тезу про їхні ранні контакти. Єдиним логічним поясненням виникнення дружби з Римом могла б стати реалізована політика «свободи греків» проголошена Титом Квінкцієм Фламініном. Проте свідчень про перебування римських послів могли у Північному Причорномор'ї ми не маємо. Навіть теоретичне припущення про втрачену згадку є малоімовірним, оскільки крайньою північною точкою Істмійської декларації, були поліси Фракії. Таким чином, попри своє еллінське походження, херонесці на той час не підпадали під захист римлян.

З огляду на це, можна припустити, що після закріплення у своїй новій столиці – Синопі, Фарнак I розглядав землі Північного Понту, як пріоритетний напрямок експансії. Про це свідчить фрагмент договору у якому цар зобов'язувався утримуватися від ворожих дій проти Херсонеса, а

натомість підтримати його у боротьбі проти варварів. Згадку про римлян у цьому документі слід тлумачити як продуманий дипломатичний крок херсонеських політиків. Визнаючи «дружбу» з Римом поліс намагався забезпечити себе від потенційного втягування у конфлікти між великими державами та їх клієнтами, враховуючи руйнівні наслідки Пергамо-понтійської війни. Таким чином, станом на II ст. до Р. Х. північна частина Понту Евксинського перебувала скоріше у зоні зовнішнього впливу Римської держави, де присутність Риму відчувалася суто на рівні дипломатичних декларацій.

Перші клієнтські контакти між Римом та Боспором прослідковуємо у рамках кампанії Луція Ліцінія Лукулла під час Третьої Мітрідатової війни. Махарес, син Мітрідата VI Євпатора та цар Боспору у 71-70 р. до Р. Х. під час облоги Синопи встановив контакт з Лукуллом, шукаючи дружби та визнання Риму та відправив консуляру золотий вінок⁴⁹¹. Вочевидь, цей знак був прийнятий Лукуллом, про що свідчать згадки про постачання зерна Луцієм Марцієм Цензоніном для римської армії саме з Боспорського царства. Це де-факто підтверджувало перехід Махареса у статус клієнта Лукулла.

Поразка Мітрідата та його відступ до Боспору ознаменувала також усунення від влади самого Махареса і припинення клієнтських відносин з Римом. Тому глибші інтеграційні процеси прослідковуємо уже безпосередньо під час завершення Третьої Мітрідатової війни. У процесі врегулювання післявоєнного стану Боспорське царство розглядалося вже як невід'ємна частина мітрідатового спадку. За прецедентом Антіоха III, держава такого ж деспота яким був Мітрідат була розділена: її південна частина (власне Понт) була інтегрована у якості провінції, тоді як а північна (Боспор) була закріплення за «друзями та союзниками Риму»⁴⁹².

Першим клієнтським царем Боспору в післямітрідатівську добу, що ознаменував римський час Боспорського царства ми визначаємо Фарнака II

⁴⁹¹ Appian, *Mithridatic Wars*, 83.

⁴⁹² Cassius Dio, *Hist. Rom.*, XXXVII. 14.

Понтійського. Саме його заколот проти свого батька – Мітрідата VI забезпечив йому збереження принаймні північних володінь батьківської спадщини. Поклавши край виснажливим для Риму війнам, Фарнак поповнив список клієнтів Помпея⁴⁹³. Останній, діючи на підставі екстраординарних повноважень, прийняв боспорського царя до кола союзників Риму.

Проте лояльність Фарнака, як клієнта, досі під сумнівом. Події громадянської війни між Гаєм Юлієм Цезарем та Гнеєм Помпеєм спонукають до перегляду оцінки ставлення Боспорського правителя відносно своїх зобов'язань як клієнта⁴⁹⁴. Відсутність прямої військової підтримки Помпея тривалий час спонукала істориків до висновків про приховані симпатії Фарнака до Цезаря⁴⁹⁵. Аппіан згадує про посольство на чолі з Кассієм, яке мало на меті залучити Фарнака до боротьби проти Цезаря⁴⁹⁶. Спроба ідентифікувати цю особу вказує на двох можливих персон: Гая Кассія Лонгіна та його племінника Луція Кассія Лонгіна. Згідно із «Записками» Цезаря, під час битви при Фарсалі Гай Кассій із флотом перебував поблизу Сицилії⁴⁹⁷, тоді як Светоній стверджує, що у районі Геллеспонту діяв саме Луцій, чий флот був значно менше, а саме становив десять, а не сімдесят кораблів як описує Аппіан⁴⁹⁸. Таким чином за будь яких обставин, жоден із Кассіїв не зміг би дістатися до Боспору в той час. Це дозволяє припустити, що Боспорський цар свідомо дистанціювався від конфлікту, плануючи використати римську міжусобицю для відновлення повного суверенітету та повернення понтійських володінь свого батька.

На цьому етапі формування державної політики Риму щодо північного Причорномор'я в контексті Мітрідатових воєн можна вважати завершеним.

Окремі поліси цього регіону - Херсонес, Тіра та Ольвія в той час так і не отримали належної уваги з боку римського нобілітету. Зважаючи на

⁴⁹³ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, XXXVII. 14.

⁴⁹⁴ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, XLII. 47.

⁴⁹⁵ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, XLII. 47.

⁴⁹⁶ Appian, *The Civil Wars*, II. 88 .

⁴⁹⁷ Caesar, *Civil War*, 3. 101.

⁴⁹⁸ Suetonius, *Lives of the Caesars*, I 63.

глибоку внутрішньополітичну кризу в самій республіці, а також відносну слабкість цих громад, які перебували під постійним тиском варварських племен, Рим свідомо уникав контактів із цією частиною Понту. Пізніші контакти полісів Понту Евксинського теж були обмежені. Очевидно, що сенатська адміністрація не бажала витратити обмежені ресурси на цей напрямок, який мав на той час другорядне стратегічне значення.

Римський вплив з цього моменту став більш інтенсивніше відображатися через інститут клієнтели. Правителі Боспорського царства дбали про своє елліністичне походження, що давало їм можливість самостійно легітимізувати своє правління. Однак потрапивши у орбіту римського впливу, вони, як і решта клієнтів, також шукають покровительства нового світового гегемона⁴⁹⁹. Тому практика покровительства через клієнтелу тут теж була реалізована. Найчастіше покровителями Боспору Кімерійського були римські нобілі найвищих рангів. Як вже зазначалося раніше, завершення громадянської війни надало пріоритет у намісництві провінції спочатку проконсулам Віфінії та Понту, а вже за утвердження імперії у перейшо у компетенцію намісника провінції Мезія.

Важливо наголосити, що в даному випадку йдеться не про формальне визнання територіальної юрисдикції, а про встановлення персонального покровительства римського нобіля над іноземним правителем. Наслідуючи ідеологему твердження зі заповіту Августа, «Рим завойовує не території, а народи» - ми вбачаємо у цьому випадку механізм впливу саме в особистому патронаті принцепса над правителями Боспорського царства та місцевою полісною елітою Тіри, Ольвії та Херсонесу. Цей аспект ознаменував суттєве розширення традиції визнання клієнтів «союзниками та друзями Риму». Якщо у республіканську добу неодмінною умовою був зв'язок із державою, то імперська модель додала до цього вимір особистої залежності від імператора. Подібний тип відносин фактично інтегрував боспорську знать до

⁴⁹⁹ Braund, *Rome and the Friendly King*, 98.

загальноімперської соціальної ієрархії, де статус правителя визначався вже не лише його походженням, а й ступенем наближеності до принцепса.

Повстання у 47 р. до Р.Х. проте царя Фарнака його власного намісника у Пантікапеї Асандра поклато край понтійському правлінню на Боспорі. Потрапивши до зони дипломатичного впливу Риму, Борспорське царство не виходило з-під уваги Цезаря. Хоч відсутність особистого походу Цезаря на Боспорське царство, Аппіан виправдовує стратегічною другорядністю цього напрямку на тлі громадянської війни⁵⁰⁰. Самопроголошений архонт Асандр спочатку не отримав визнання Риму, тому в межах системної боротьби проти прибічників Помпея та ненадійних клієнтів Цезар прагнув замінити колишню клієнтелу своїми ставлениками, подібно до того, як це відбувалося із Клеопатрою або в Галатії та Каппадокії з Дейотаром та Аріобарзаном. Така доля була визначена і для Боспору. Мітрідат Пергамський, союзник диктатора та один з нащадків Мітрідата VI Євпатора, розгорнув боротьбу за «батьківську спадщину» у Боспорі, за підтримки Цезаря. Однак попри високий статус патрона, Мітрідату не вдалося подолати Асандра та утвердити свою владу на Боспорі.

Боротьба за владу у Боспорі до встановлення принципату Октавіана Августа не викликала значного інтересу в Римі. Навіть самопроголошений Асандр був визнаний Цезарем Августом між 27 та 17 рр. до Р.Х. легітимним правителем клієнтського Боспору.

Ситуація кардинально змінилася після становлення імперії, коли адміністративна реформа Августа трансформувала римський підхід до східної політики. Зокрема, Марк Віпсаній Агіппа, наділений надзвичайними повноваженнями зайнявся політичними справами Боспору, втрутившись у конфлікт навколо узурпатора Скрибонія. Останній намагався захопити владу, видаючи себе за онука Мітрідата VI та одружитися з царицею Динамією. Агіппа розпочав підготовку воєнної експедиції зі Синопа для придушення заколоту виставивши на противагу Скрибонію понтійського царя Полемона I

⁵⁰⁰ Appian, *The Civil Wars*, 92.1.

– перевіреного клієнта Риму, який ще раніше довів свою лояльність Марку Антонію⁵⁰¹. Вбивство Скрибонія самими боспорцями скасувало потребу в масштабному поході. Як друг та союзник Риму, у владі на короткий час закріпився цар Полемон I. Одночасно статус «друга римського народу» надали для Динамії, – онуки Мітрідата Євпатора. Це надання, здійснене якраз під час східного візиту Агріппи та закріпило легітимність нової династії та її залежність від Риму⁵⁰².

Поєднання легітимації в межах елліністичної традиції з патронатом Риму зумовлено формуванням унікального культурно-політичного синкретизму у Боспорській державі. Цей процес виявився в романізації ономастики правителів Боспору через прийняття структури *tria nomina*. Царі визнавалися «союзниками та друзями Риму», та водночас демонстрували свій статус через фамільні зв'язки з принцепсами. Наприклад, Полемон I під час династичної кризи прийняв заступництво Марка Антонія – одного з тріумвірів, долучившись до його фамільї. Пізніше Рескупорід I Аспург отримав *renomen* та *nomen* імператора Тиберія з династії Юліїв-Клавдіїв, вочевидь, як свідчення беззаперечного клієнтського зв'язку між ними.

Варто окремо означити варіацію силового втручання у спроби Понтійського царства вийти з-під впливу Риму у 45-46 рр. після Р.Х. Мітрідат VIII намагався провадити незалежну політику. Тому у цьому випадку ставка була зроблена на його брата – Котіса I. Римський похід з метою умиротворення Боспору був здійснений Авлом Дідієм Галлом – намісником Мезії. Відновивши римський вплив він отримав тріумфальні відзнаки від імператора⁵⁰³.

Саме Котіс I фактично став першим хто пов'язував своє правління не з успадкуванням Мітрідатового царства, а через визнання та допомогу

⁵⁰¹ Cassius Dio, *Hist. Rom.*, LIV. 24.

⁵⁰² *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani* (CIRB), ed. V. Struve et al. (Moscow and Leningrad: Nauka, 1965), 979.

⁵⁰³ Тацит, *Аннали*, 12.15.

імператорської родини Юлів-Клавдіїв⁵⁰⁴. Однак еллінський спадок царя був підкріплений продовженням *tria nomina* через *cognomen* Філоромеос - «той, хто любить римлян» (грецьк. Φιλώρμαιος) та Філокайсерос «той хто любить Цезаря» (грецьк. φιλόκαισαρ), поєднавши таким чином римську, еллінську та варварську традицію у новому імені. З цього моменту Боспорське царство було інтегроване також і в оборонну систему імперії.

Романізація Боспору не була тотальною, вона мала вибірковий, переважно елітарний характер. Окрім правлячої династії інтеграції до римського соціокультурного поля піддавалася передусім вища місцева адміністрація. Прикладом цього є напис на стелі CIRB 58, де боспорський чиновник Аврелій Родон вказаний як «відомий імператору» (грецьк. σεβαστόγνωστος)⁵⁰⁵. Іншим свідченням є мармурова статуя Неокла, яка повторює римську традицію зображення політиків, у подібній формі⁵⁰⁶.

Дослідження вказують про вкрай незначну частку етнічних римлян у демографічній структурі полісів Причорномор'я⁵⁰⁷. Це свідчить про вкрай низький ступінь «фізичної» романізації. Етнічне ядро регіону складало елліни та варварське населення, що на думку М. Зубаря, створило унікальну етнічну спільність – «боспорців»⁵⁰⁸. Глобальних змін у демографічному складі з поширенням римського впливу на Боспорі так і не відбулося. Аналіз надписів на поховальних стеллах показує, що частка римських імен або їх частин, яка може бути ідентифікована як римська на прикладі Ольвії складає лише 17.4%⁵⁰⁹, а на прикладі Танаїса – 4%.⁵¹⁰ Таким чином, активність римського елемента в регіоні обмежувалася дипломатичним та військово-

⁵⁰⁴ Braund, *Rome and the Friendly King*, 40.

⁵⁰⁵ CIRB, 58.

⁵⁰⁶ Heinen, «Rome et le Bosphore», 81-90.

⁵⁰⁷ Петр Карышковский и Исаак Клейман, *Древний город Тира: Историко-археологический очерк* (Киев: Наукова думка, 1985), 94.

⁵⁰⁸ Зубар, «Ще раз про етнічний склад населення Ольвії», 30.

⁵⁰⁹ Наталия Сон, «Римские имена в просопографии Ольвии», *Археология и давня історія України*, вип. 1 (2020), 26.

⁵⁰⁶ Зубар, «Ще раз про етнічний склад населення Ольвії», 129.

адміністративним контролем на вищому, елітарному рівні без глибокого проникнення в етнічну структуру суспільства.

Інтеграція місцевих еліт була пріоритетним напрямком політики нобілітету, оскільки дозволяла стабілізувати владу Риму в регіоні Понту Евксинського без постійного нарощування військової присутності. Надання прав римського громадянства представникам місцевої знаті було ключовим механізмом їхнього включення до римської ієрархії. Це створювало прошарок населення, особисто зацікавлений у збереженні римського панування.

Процеси інтеграції не були повністю односторонніми місцеві еліти зберігали свій авторитет у традиційних громадах, одночасно набуваючи статусу в межах римської соціальної піраміди. Це призвело до формування специфічної греко-римської еліти Понту, яка поєднувала елліністичну культуру з римськими політичними цінностями. Місцеві еліти інтегрувалися через інститут клієнтели стаючи частиною родин римських нобілів у якості заручників чи шукаючи у них підтримки.

Висновки до четвертого розділу

Індивідуальні та родові амбіції представників сенатської еліти детермінували територіальне розширення держави. Військова кампанія розглядалася у системі традиційних цінностей не лише як виконання магістратських обов'язків, а як фундаментальний інструмент легітимації політичного авторитету, конвертації військової здобичі в політичний капітал та засіб внутрішньостанової конкуренції.

Представники табору Сулли, а саме Луцій Ліціній Лукулл та Марк Аврелій Котта під час Мітрідатових воєн продемонстрували структурну дихотомію інтересів нобілітету. З одного боку, нобілітет був зацікавлений у розширенні ресурсного потенціалу провінцій, а з іншого – регіон став ареною гострої конкуренції за перерозподіл ресурсів та впливу. Подібна концентрація провінційних ресурсів всередині римських родів Ліцініїв та Клавдіїв провокувала інституційні конфлікти всередині Сенату за право здійснювати їх розподіл.

У процесі становлення римської влади у регіоні Понту Евксинського відбулася трансформація римської політичної системи щодо завойованих територій. Застосування *impegium maius* Гнеєм Помпеєм ознаменувало перехід від розгалуженої системи державного покровительства до моделі персональної залежності від конкретного нобіля. У цих обставинах відбувалося зміщення ресурсного центру з Риму до провінцій, сформувавши ресурсну основу для громадянських воєн.

Доба Августа завершила процес трансформації нобілітету від знаті полісної громади до імперської еліти. Політичне ствердження нобіля перестало залежати виключно від військової слави чи популярності серед громадян, а визначалося лояльністю принцепсу та включеністю в адміністративну вертикаль.

Взаємодія нобілітету з публіканами підтверджує складну архітектуру провінційного управління. На основі *lex Pompeia Vithyniae* було впроваджено

модель адміністрування та фінансового контролю за новими провінціями. Він встановлював компроміс між римськими відкупниками та самоврядними громадами. Нобілітет, який займав роль намісників у провінціях, виконував функцію посередника між інтересами фінансово-промислових кіл та вимогами держави та місцевих громад.

Становлення римського управління в античну добу відбувалося в умовах дипломатичного тиску Риму на своїх союзників та клієнтів. Через формування «римських фракцій» у грецьких полісах та монархіях відбувалося ствердження сенату як найвищої судової інстанції. Це зумовило перехід від формальних міждержавних союзів до системи патронату, де гарантом стабільності місцевих громад виступав обраний місцевою громадою римський патрон.

Однак подібні зв'язки у республіканський період не були надійними, а залежали від особистих успіхів окремих нобілів, як Ліціній Лукулл чи Гней Помпей. Системність та надійність зв'язку патрон-клієнт була сформована через особисту залежність від принцепса та підтвердження римською іменною традицією та титулатурою, що визначала правителя залежним від схвалення римського монарха.

Римська присутність до I ст. до Р. Х. в Північному Причорномор'ї була обмежена декларативними актами дружби, що лише опосередковано могло вказувати на римський вплив тут. Після завершення Мітрідатових воєн регіон був остаточно включений до орбіти римського впливу, що забезпечило поступову інтеграцію регіону через Боспорське царство як клієнтську державу.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених завдань в результаті проведеного нами дослідження зроблено наступні висновки:

1. Проведене нами дослідження спирається на корпус різнопланових наративних, епістолярних, епіграфічних, нумізматичних та археологічних джерел. Їх залучення дало можливість комплексно висвітлити роль римського нобілітету у експансії до регіону Понту Евксинського. У своєму дослідженні цілеспрямовано відходимо від римоцентричного погляду, використовуючи перехресний аналіз джерел, для створення більш об'єктивної картини взаємодії Риму з державами Понту Евксинського.

Двохсотлітній досвід наукового осмислення проблеми демонструє глибоку трансформацію підходів до дослідження історії античного Риму – від класичного позитивізму XIX ст. до сучасних постколоніальних студій. У центрі наукових дискусій перебуває природа римської держави та нобілітет як приклад республіканської, а пізніше імперської еліти. Окремим завданням сучасного антикознавства є інтеграція Північного Причорномор'я у глобальний історичний наратив, що передбачає відхід від регіонального підходу на користь визнання регіону органічною та невід'ємною частиною загальноєвропейського історичного простору.

Сучасні виклики спричинені російською окупацією Криму та цілеспрямованим нищенням української культурної спадщини, надають антикознавчим дослідженням особливої актуальності. Вивчення античної спадщини сьогодні є не лише науковим завданням, але й актом захисту історичної ідентичності України та цивілізаційної єдності з Європою.

2. Методологічною основою стало поєднання антропологічного, герменевтичного та просопографічного підходів у поєднанні з моделлю М. Манна «ІЕМР». Завдяки цьому багатовимірному ми змогли деконструювати суб'єктність римського нобілітету, визначивши яким чином вплив еліти та її окремих представників прослідковувався у кожній зі сфер окремо та у їх взаємодії. Використання просопографічного та спеціальних історичних

методів стало вирішальним для ідентифікації персональних мереж впливу та клієнтських зв'язків, що зв'язували римський нобілітет із понтійськими елітами, перетворюючи зовнішню політику на інструмент внутрішньостанової конкуренції.

3. Від завершення протистояння між патриціями та плебеями у III ст. до Р.Х. відбувається становлення нової політичної еліти з об'єднаних патриціансько-плебейських родин. Пізніше, до них приєдналися і представники стану «вершників», що представляли прошарок заможної фінансової еліти. Саме це ми і визначаємо поняттям «нобілітет» - стан вихідців із патриціансько-плебейських родин, чиї предки займали державні посади на рівня не нижче курульних магістратів. У часи громадянських воєн, почастишали практики долучення так званих «*homo novus*» - талановитих представників місцевих провінційних еліт до складу нобілітету. Саме вони довершили формування політичної основи римського суспільства зосередивши у своїх руках ідеологічну, економічну, військову та політичну владу.

Політична роль нобілітету в період становлення та розквіту Республіки стала визначальним чинником еволюції Риму від місцевого центру до світового гегемона. Розквіт доби республіки надав змогу нобілітету закріпити за собою вищі щаблі державної влади. У цих умовах відбувалося поступове розширення функцій: від загальної військової участі у якості кінноти, до очільників легіонів та адміністраторів. Інтеграція нових регіонів та розширення ресурсної і відповідно фінансової бази забезпечувало внутрішню стабільність протягом століть. Політичні амбіції були обумовлені формуванням моральних звичаїв де амбіції нобілів нерозривно мали бути пов'язані з величиною самого Риму. Це зумовило перетворення змагання за почесні на рушій державної експансії.

Тому Рим початково позиціонував себе, скоріше як регіональний гегемон із власною зоною впливу, контроль над якою відбувався переважно дипломатичними методами. Відповідно межа поширення римського впливу

визначалася не чіткою прикордонною лінією, а мірою пов'язаності з державами-союзницями. Тобто, Рим завойовував народи, а не території.

Становлення принципату зумовило черговий етап трансформації римського нобілітету. Із трансформацією системи управління провінціями, нобілітет включається у структуру імперської адміністрації. Інтеграція у єдину імперську систему через мережу публіканів, легатів і намісників відкривало шлях до значної соціальної мобільності у межах імперії. Практика долучення талановитих новачків з провінцій продовжується. Відтак вплив нобілітету уже виходив за межі громади Риму і утверджувався в усіх провінціях;

4. Як еліта античного суспільства, нобілітет був носієм цінностей, що формувало основу вземин політів (громадян) у межах громади. Образ «доброго мужа», що який працює на землі та служить республіці протиставляється деструктивному образу лихваря та утилітариста. Нобілітет існував завдяки ієрархічній системі взаємозалежності у системі «патрон-клієнт». Нобілітет позиціонував себе як силу, що надає захист і ресурси своїм клієнтам в обмін на лояльність та підтримку. Це забезпечило нобілітету провідні позиції у суспільній ієрархії. Загальне розширення складу нобілітету і поповнення його за рахунок «*homo novus*» сприяло перетворенню цього стану з місцевої знаті на повноцінну імперську еліту. Тепер вони ідентифікують себе, як римляни, не за місцем народження, а за їх громадянською приналежністю. Їхній вплив поширювався за межі римської громади інтегруючи провінції до загальної імперської системи, зокрема, через компанії відкупників (публіканів), безпосереднім керуванням провінцій на посадах намісників, тощо.

Нобілітет у військовій сфері пройшов трансформацію від почесного громадянського обов'язку служіння у полісному ополченні до головного інструменту політичного просування та збагачення. Майновий ценз за Сервієвою конституцією покладав на нього головний фінансовий тягар війни. Поділ на *equo publico* та *equo privato* забезпечував розмежування

військової та адміністративної еліти від бойової кінноти. Згідно із законом Віллія (лат. *Lex Villia Annalis*), політична кар'єра була неможлива без військового стажу. Реформа Гая Марія зумовила остаточне закріплення нобілітету як стану професійних командирів. Тому в добу громадянських воєн легіонери були віддані не громаді Риму, а конкретному нобілю-полководцю.

У економічній сфері нобілітет був представлений полісною елітою, що забезпечила собі пріоритетне право на обробку общинних земель. Однак аграрна спеціалізація Риму зумовила потребу постійного розширення територій для її громадян. Рабська праця у маєтках нобілів витісняє вільну найману працю. Багатство нобілів збільшується, однак поступово підриває соціальну стабільність республіки. Поступово еліта відходить від ідеї обробітку землі до торгівельно-фінансових операцій через систему публіканів.

У політичній сфері нобілітет був представлений обмеженим станом, однак мав вирішальний голос у коміціях. Тривалий час цей стан був закритий для провінціалів до початку громадянських воєн. З моменту становлення диктатури Сулли, до його складу почали долучати і видатних провінціалів та вершників, що значною мірою змінило склад нобілітету. Нобілітет забезпечував стабільність та наступність державного управління Риму. Тому він здійснив трансформацію свого впливу на управління державою від знаті на чолі громади до службової знаті при імператорі.

5. Експансію у регіон Понту Евксинського хронологічно варто виділити у кілька етапів: 1) Македонські війни (215–148 до Р.Х.), 2) Мітрідатові війни (89–66 до Р.Х.); 3) доба громадянських воєн та становлення принципату (I–I ст. після Р.Х.).

Римська експансія у регіон Понту Евксинського – процес складний та багатовекторний, що відбувався у комплексному поєднанні військового, політичного та дипломатичного впливу Римської держави. Тому означити

межі впливу римської держави доцільніше у поєднанні різних зон впливу (пряма, дипломатична та зовнішня), а не як чітку лінію демаркації.

Політика Риму в регіоні Понту Евксинського отримала свій вияв у III ст. до Р.Х., коли він опинився втягнутим у війни за гегемонію викликаним вакуумом влади після кризи династії Птолемеїв у Єгипті. На початковому етапі політика, щодо досліджуваного регіону була стримана, а нобілітет не мав значного інтересу до безпосередніх завоювань. Тому Рим позиціонував себе, скоріше як регіональний гегемон із власною зоною впливу, контроль над якою відбувався переважно дипломатичними методами. Відповідно межа поширення римського впливу визначалася не чіткою прикордонною лінією, а мірою пов'язаності з державами-союзниками. Тобто, Рим завойовував народи, а не території. Легіони не одразу виходять на терени Понту, у III–II ст. до Р. Х. основним способом втручання був дипломатичний тиск через інститут клієнтели та окремих статусів «друг та союзник» римського народу для немонархічних громад.

З початком Мітрідатових воєн, активність нобілітету значно зростає. У процесі підтвердження свого права на панування у Середземномор'ї, римська еліта дедалі активніше спрямовувала свої погляди на Понт і навколишні провінції. Нобілі консолідувалися навколо спільної мети – захисту власних інтересів і посилення впливу. Хоч особиста конкуренція між ними продовжувалася. У цих умовах регіон Понту Евксинського стає ключовим ресурсом для внутрішньополітичної боротьби. Як основу для реалізації власних амбіцій, найвпливовіші з нобілів (Сулла, Луккул та Помпей) використовують регіон як опорний плацдарм у громадянських війнах. Фактично від моменту початку Трьох Мітрідатових війн і до завершення правління династії Юліїв-Клавдіїв, формується модель «імперії домінування» керівництва державою, за якої легіони більше не є інструментом завоювання, але й засобом збагачення та зміцнення політичних позицій еліти.

Римська присутність у Північному Причорномор'ї теж еволюціонувала: від епізодичних контактів у III–II ст. до Р. Х. до встановлення інституціоналізованого впливу через клієнтелу. Боспорське царство як наймогутніша елліністична держава регіону, виявилася включеною у зону дипломатичного контролю Риму. Правителі Боспору з того моменту дотримувалися політики підтримки Риму. Така чітка орієнтація місцевої еліти зумовила мінімальні військові втручання: римляни навіть делегували питання охорони кордонів та захисту окремих грецьких полісів таких як Тіра, Ольвія та Херсонес місцевому керівництву. Таким чином, район Північного Причорномор'я став стабільною зоною дипломатичного контролю Риму. Регіон Понту Евксинського не був ізольованою периферією імперії. Аналіз показує, що він виступав ареною політичного протистояння амбітних нобілів, а сам регіон був включений як невідемна частина імперії.

6. Нобілітет як політична еліта Риму мав виняткове право на ведення зовнішньої політики з непровінційними суб'єктами Понту Евксинського. Початково нобілі у III ст. до Р. Х. виступали як представники державної волі здійснюючи обмежені військові чи дипломатичні місії, що були санкціоновані римським сенатом. Налагодження контактів з громадами та монархіями регіону розширили роль нобілітету включивши його у життя елліністичних громад у якості «патронів». Розширення військової присутності Риму під час воєн II–I ст. до Р. Х. якісно додали можливостей для нобілітету в рамках понтійської політики. Становлення військової присутності та встановлення адміністративного контролю регіону закріпило за нобілітетом регіон Понту Евксинського як арену для реалізації своїх економічних, політичних та військових інтересів. Завершення Мітрідатових воєн і встановлення першості Риму в досліджуваному регіоні надало можливість нобіліям реалізувати свої амбіції на посадах державних службовців та у якості приватних осіб.

Понт Евксинський розглядався нобілітетом як простір для отримання ресурсу для реалізації власних політичних амбіцій у Римі як столиці

держави. Тому досліджуваний регіон став місцем боротьби різних політичних фракцій під час громадянських воєн (сулланці, помпеянці, республіканці і тд.). Контроль за військовою кампанією у регіоні надавала витякові переваги у політичній боротьбі в самому Римі. Головним виступав економічний інтерес. Виплати у якості контрибуцій, військові трофеї та подарунки ставали основою для формування приватних статків для нобілів. Мирний час пропонував можливість отримання прибутків у якості відсотків та хабарів від діяльності публіканів. Здійснення успішного походу також гарантувала полководцю тріумф як найвищу відзнаку його внеску в Римську громаду.

7. Наростання римського впливу проходило кілька етапів від рівноправного союзництва – до клієнтської залежності і з подальшою повною втратою суверенітету держав-клієнтів. Ключовою формою участі нобілітету було створення розгалужених патронатно-клієнтських мереж. Представники провідних римських родів ставали особистими опікунами понтійських громад та правителів, що перетворювало міждержавні відносини на систему особистої лояльності. Ліквідація таких залежних державних утворень відбувалася в умовах: 1) занепаду правлячих династій та успадкування територій за заповітами; 2) Нелояльності клієнтських правителів, або їх залежність від ворогуючої фракції; 3) Внутрішні кризи, що робили утримання такої такого державного утворення дорожчим.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Наративні джерела

1. Appian, *The Civil Wars*, trans. Horace White. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1913.
2. Appian, *The Foreign Wars: the Mithridatic wars*, trans. Horace White. New York: MacMillan, 1899.
3. Aristotle, *Politica*, ed. William Ross. Oxford: Clarendon Press, 1957.
4. Athenaeus, *The Deipnosophists*, trans. by Charles Yonge. London: H.G. Bohn, 1854.
5. Augustus, *Res Gestae Divi Augusti*, ed. Peter Brunt and James Moore. Oxford: Oxford University Press, 1967.
6. Caesar, *Gallic War*, trans. William McDevitte. New York: Harper & Brothers, 1869.
7. Caesar, *The Alexandrian War*, trans. Alfred Way. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1955.
8. Caesar, *The Civil War*, trans. Cynthia Damon. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016.
9. Cassius Dio, *Roman History*, trans. Earnest Cary. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1927.
10. Cato Marcus Porcius, *On Agriculture*, trans. by William Hooper and Henry Ash. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934.
11. Cicero, *De Imperio Cn. Pompei*, trans. Grose Hodge. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1927.
12. Cicero, *De Legibus*, ed. Georges de Plinval. Paris: Les Belles Lettres, 1959.
13. Cicero, *De Senectute; De Amicitia; De Divinatione*, trans. William Falconer. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1923.
14. Cicero, *In Pisonem*, trans. Neville Watts. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1931.

15. Cicero, *Pro Flacco*, trans. Louis Lord. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1937.
16. Cicero, *Pro Lege Manilia*, trans. Grose Hodge. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1927.
17. Cicero, *Pro Murena*, trans. James McDonald. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976.
18. Cicero, *Rhetorica: Brutus; Orator; De Optimo Genere Oratorum*, ed. Augustus Wilkins. Oxonii: E Typographeo Clarendoniano, 1902.
19. Cicero, *The Orations of Marcus Tullius Cicero*, trans. Charles Yonge. London: Henry G. Bohn, 1856.
20. Diodorus Siculus, *Library of History*, trans. Charles Oldfather. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1933.
21. Dionysius of Halicarnassus, *Antiquitatum Romanarum quae supersunt*, ed. Charles Jacoby. Lipsiae: Teubner, 1925.
22. Euripides, *Hippolytu*, trans. David Kovacs. Cambridge. Harvard University Press. 1988.
23. *Fasti Capitolini*, trans. Attilio Degrassi. Torino: Paravia G. B., 1954.
24. Festus, *The Breviarium of Festus: a critical edition with historical commentary*, ed. John Eadie. London: Athlone Press, 1967.
25. Horace, *On Poetry: epistles book II: the Letters to Augustus and Florus*, ed. Charles Brink. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
26. *Inscriptiones Latinae Selectae (ILS)*, ed. Hermann Dessau. 3 vols. Berlin: Weidmann, 1892–1916.
27. Josephus Flavius, *Bellum Judaicum: Libb. I–IV*. Lipsiae: Karl Tauchnitz, 1850.
28. Josephus Flavius, *The Antiquities of the Jews*, trans. William Whiston. Auburn: Beardsley, 1895.
29. Livius, *Ab urbe condita*, ed. Mauritius Mueller. Leipzig: Teubner, 1898.
30. Livy, *Summaries, Fragments, and Julius Obsequens: Livy, the Periochae*, trans. Arthur Schlesinger. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959.

31. Memnon of Heraclea, *History of Heraclea*, trans. Andrew Smith. Paris: Les Belles Lettres, 1912.
32. *Monumentum Ephesenum: The Customs Law of the Province of Asia*, ed. Hans Engelmann and Dieter Knibbe. Oxford: Oxford University Press, 2008.
33. Pausanias, *Description of Greece*, ed. Henrique Rocha-Pereira. Leipzig: Teubner, 1903.
34. Pliny the Elder, *The Natural History*, trans. John Bostock and Henry Riley. London: Taylor and Francis, 1855.
35. Plutarch, *The Parallel Lives*, ed. Bernadotte Perrin. Oxford: Oxford University Press, 1917.
36. Polybius, *Historiae*, ed. Theodor Büttner-Wobst. Leipzig: Teubner, 1893.
37. Sallust, *Fragments of the Histories; Letters to Caesar*, trans. John Ramsey. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2015.
38. Strabo, *Geography*, trans. Horace Jones. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917.
39. Suetonius, *Lives of the Caesars*, trans. Catherine Edwards. Oxford: Oxford University Press, 2008.
40. *Sylloge Inscriptionum Graecarum (SIG)*, ed. Wilhelm Dittenberger. 4 vols. Leipzig: Hirzel, 1924.
41. Thucydides, *Historiae*, ed. Henry Jones. 2 vol. Oxford: Oxford University Press, 1942.
42. Valerius Maximus, *Dictorum et factorum memorabilium libri novem*, ed. Karl Kempf. Leipzig: Teubner, 1888.
43. Velleius Paterculus, *The Roman History*, trans. Frederick Shipley. Oxford: Oxford University Press, 1924.
44. Vergil, *The Bucolics, Aeneid, and Georgics of Vergil*, trans. James Greenough. Boston: Ginn & Co., 1900.
45. Таціт, *Аннали: з часу відходу Божественного Августа*, пер. Олександр Кислюк. Київ: Український письменник, 2013.

46. Цицерон, *Про закони. Про державу. Про природу богів*, пер. Володимир Литвинов. Львів: Апріорі, 2020.
47. Цицерон, *Філіппіки. Катон Старший, або Про старість*. пер. Володимир Литвинов. Львів: Апріорі, 2021.

Епістолярні джерела

48. Cicero, *Letters to Quintus and Brutus*, trans. David Shackleton-Bailey. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002.
49. Cicero, *Epistulae ad Familiares*, ed. David Shackleton-Bailey. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
50. Cicero, *Letters to Atticus*, ed. Eric Winstedt. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
51. Sallust, *Letters to Caesar*, trans. John Rolfe. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1921.
52. Овідій, *Скорботні елегії. Листи з Понту*, пер. Андрій Содомора. Львів: Апріорі, 2023.

Картографічний матеріал

53. *Tabula Peutingeriana*, ed. Johannes Freutsmiedl. Digital publication. URL: <https://web.archive.org/web/20171027005455/https://www.tabula-peutingeriana.de/index.html> Date accessed: 06.04.2024.

Епіграфічні джерела

54. *Roman Provincial Coinage: from the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC–AD 69)*, ed. Burnett Andrew, Michel Amandry and Pere Ripollès. London: British Museum Press, 1992.
55. *Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL)*, ed. Herman Dessau. Berlin: G. Reimerum, 1887.
56. «Inscriptions of the Northern Black Sea (IOSPE / INBS)». King's College London. Accessed:16.02.2024. URL: <https://iospe.kcl.ac.uk/index.html>.
57. *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, ed. Georges Lafaye. vol. 4. Paris: Ernest Leroux, 1927.

58. *Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, ed. Vasily Latyshev. Vol. 1 Petropoli: Russkoe arkheologicheskoe obshchestvo, 1916.
59. *Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae. Inscriptiones inter Danubium et Haemum repertae*, ed. Georgy Mihailov. vol. 1. Sofia: Academia Litterarum Bulgarica, 1956.
60. *Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae. Inscriptiones inter Danubium et Haemum repertae*, ed. Georgy Mihailov. vol. 2. Sofia: Academia Litterarum Bulgarica, 1958.
61. Calvelli Lorenzo, *The Journal of Epigraphic Studies*. vol. 8. Pisa-Roma: Fabrizio Serra Editore, 2025.
62. *Корпус боспорских надписей (Corpus Inscriptionum Regni Bosporani)*, ред. Василий Струве. Москва–Ленинград: Наука, 1965.

Нумізматичні джерела

63. «*Roman Provincial Coinage Online*» URL: [https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?magistrate_id\[\]=2015](https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?magistrate_id[]=2015) Date accessed: 08.04.2025.
64. «*WildWinds: Ancient Coins Reference and Attribution Resource*», ed. Dane Kurth. URL: <https://www.wildwinds.com/coins/>. Date accessed: 08.04.2025.

Просопографія

65. *Administration, Prosopography and Appointment Policies in the Roman Empire: proceedings of the first workshop of the international network impact of empire (Roman Empire, 27 B.C. – A.D. 406)*, ed. Lukas Blois. Leiden: Brill, 2001.
66. Broughton Tomas Robert Shannon, *The Magistrates of the Roman Republic* vol. 1-2. New York: American Philological Association, 1951–1960. URL: <https://archive.org/details/broughton-magistrates-roman-republic/page/430/mode/2up> Date accessed: 08.04.2025.
67. Gelzer Matthias, *The Roman Nobility*, trans. Robin Seager. Oxford: Blackwell, 1969.

68. *Prosopographia Imperii Romani saec. I, II, III (PIR²)*, ed. Edmund Groag, Aurel Stein, Lene Petersen, et al. 8 vols. Berlin: De Gruyter, 1933–2015.
69. Syme Ronald, *The Roman Revolution*. Oxford: Oxford University Press, 1939.
70. Thomasson Bengt, *Laterculi Praesidum: ex parte retractatum*. vol.1. Gothenburg: Radiarius, 2009.

Наукова література

71. Abbott Frank, *A history and description of Roman political institutions*. Boston: Ginn & Company, 1901.
72. Altamira Rafael, *A history of Spain: from the beginnings to the present day*, trans. Muna Lee. New York: Van Nostrand Company, 1966.
73. Ando Clifford, «Was Rome a Polis?», *Classical Antiquity* 18, no. 1 (1999): 5–34. doi: [10.2307/25011091](https://doi.org/10.2307/25011091).
74. Andryeyev Vitaliy and Lukashenko Alisa, «The Ancient era and the problem of the «break of epochs» in Viktor Petrov’s vision: the discreteness of the ukrainian historical process», *Skhid* 7, no. 3 (2025): 65–71. doi: [10.21847/2411-3093.2025.739](https://doi.org/10.21847/2411-3093.2025.739)
75. Baukova Anastasia, «Personification of River Gods in Coinage of Roman Province of Asia», *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, 2021. Том 1. №33. C.268-280. DOI: 0.33782/eminak2021.1(33).507
76. Belot Émile, *Histoire des chevaliers romains*. Paris: A. Durand, 1866.
77. Braund David, *Rome and the Friendly King: The Character of the Client Kingship*. London: Croom Helm, 1984.
78. Breeze David and Jilek Sonja, *Frontiers of the Roman Empire: the european dimension of a world heritage site*. Edinburgh: Historic Scotland, 2008.
79. Bruns Carl, *Fontes iuris Romani antiquity*. Tubingae: Libraria L.C.B. Mohrii, 1909.
80. Brunt Peter, *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*. London: Oxford University Press, 1971.

81. Cifaloni Francesco, «At the crossroads of different traditions: social and cultural dynamics in roman thrace through the epigraphic practice» in *The Roman Empire during the severan dynasty: case studies in history, art, architecture, economy and literature*, ed. Eric Sena, (2013): 153–64
82. Cornell Tim, *The beginnings of Rome: Italy and Rome from the bronze age to the Punic Wars (c. 1000–264 BC)*. New York: Routledge, 1997.
83. Cupcea George, «The evolution of roman frontier: concept and policy», *Journal of Ancient History and Archaeology* 2, no. 1 (2015): 11–24.
84. Dijkstra Tamara, Inger Kuin, Muriel Moser and Weidgenannt David, *Strategies of Remembering in Greece under Rome (100 BC – 100 AD)*. Leiden: Sidestone Press, 2017.
85. Doğancı Kamil, «Roma imparatorluğu'nun Bithynia Pontus eyaletinde uyguladığı askeri politikalar», *Akademik sosyal arařtırmalar dergisi* 5, no. 56 (2017): 68–85.
86. Eckstein Arthur, *Rome enters the Greek East: from anarchy to hierarchy in the hellenistic Mediterranean, 230–188 B.C.* Oxford: Blackwell Publishing, 2008.
87. Finley Moses, *The Ancient Economy*. Berkeley: University of California Press, 1973.
88. Fränkel Max, *Die Inschriften von Pergamon*. vol. 8. Berlin: Spemann, 1890.
89. Gianfranco Paci, «La provincia romana d'Asia, i publicani e l'epigrafe di Efeso (Monumentum Ephesinum)» *Iura: rivista internazionale di diritto romano e antico* 52 (2001): 247–64.
90. Gruen Erich, *The hellenistic world and the coming of Rome*. vol. 1. Berkeley: University of California Press, 1984.
91. Hansen Mogens, *Polis: an introduction to the ancient greek city-state*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
92. Harris William, *War and Imperialism in Republican Rome, 327–70 B.C.* Oxford: Clarendon Press, 1985.

93. Haynes Ian, Doru Bogdan, and Florin Topoleanu, «Salsovia: a roman fort and town on the lower Danube». *The Lower Danube in Antiquity (VI C. BC – VI C. AD): International Archaeological Conference, Bulgaria-Tutrakan, 6–7.10.2005*, 131–40.
94. Heinen Heinz, «Rome et le Bosphore: notes épigraphiques», *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 7 (1996): 81–101.
95. Hermary Antoine, and Panayotova Krastina. *Apollonia du Pont (Sozopol): La nécropole de Kalfata (V–III. av. J.-C.)*. Paris: Errance, 2010.
96. Hinard François, *Les proscriptions de la Rome républicaine*, Collection de l'École française de Rome 83. Rome: École française de Rome, 1985,
97. Højte Jakob, «Mithridates VI and the Pontic Kingdom». *Black Sea Studies* 9. Aarhus: Aarhus University Press, 2009.
98. Højte Jakob, «The Date of the Alliance between Chersonesos and Pharnakes (IOSPE I², 402) and its Implications» *Black Sea Studies* 10. Aarhus: Aarhus University Press, 2009, 137–52.
99. Holleaux Maurice, «Inscriptions de Carie», *Bulletin de Correspondance Hellénique*, no. 9 (1885): 324–48.
100. Kuchma Roman, «The Roman Presence in the Northern Black Sea Region during the Republican Era: A Sociocultural Dimension», *Skhid* 7, no. 3 (2025): 24-30. doi: [10.21847/2411-3093.2025.733](https://doi.org/10.21847/2411-3093.2025.733)
101. Litovchenko Sergey. Artaxias II and the Murder of the Romans in Greater Armenia. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*, no. 67 (2025): 10-27. <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2025-67-01>
102. Lukashenko Alisa and Andryeyev Vitaliy, «Light and Darkness: the origins of europe's ethical heritage and the return to fundamental values as a factor of spiritual self-defense», *Skhid* 7, no. 4 (2025): 42–48. doi:[10.21847/2411-3093.2025.746](https://doi.org/10.21847/2411-3093.2025.746)
103. Luzzatto Gino, *Storia economica d'Italia: l'antichità e il medioevo*. vol. 1. Roma: Edizioni Leonardo, 1949.

104. Magie David, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ*, vol. 1 Princeton: Princeton University Press, 1950.
105. Mann Michael, *The sources of social power: a history of power from the beginning to AD 1760*. vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
106. Mattingly David, *Imperialism, power, and identity: experiencing the Roman empire*. Princeton: Princeton University Press, 2010.
107. Mazzamurro Marco, Hermánková Petra, Coscia Michele and Brughmans Tom, «The Economic Complexity of the Roman Empire», *Scientific Reports* no.13 (2023). doi: [10.1038/s41598-023-45524-7](https://doi.org/10.1038/s41598-023-45524-7).
108. McGing Brian, *The foreign policy of Mithridates VI Eupator, king of Pontus*. Leiden: E. J. Brill, 1986.
109. Mihailescu-Bîrliba Lucrețiu and Spickermann Wolfgang, *Roman army and local society in the limes provinces of the Roman empire International Conference, Iași, 4–6.07.2018*. Rahden/Westf.: Leidorf, 2019.
110. Minchev Alexander, «An early hellenistic grave find in the vicinity of Odessos (Varna)», *Pontica*, no. 55 (2022): 105–17.
111. Mommsen Theodor, *The history of Rome*, trans. William Dickson. vol. 1. New York: Charles Scribner's Sons, 1894.
112. Mommsen Theodor, *The history of Rome*, trans. William Dickson. vol. 2. New York: Charles Scribner & Company, 1871.
113. Mommsen Theodor, *The history of Rome*, trans. William Dickson. vol. 3. New York: Charles Scribner's Sons, 1894.
114. Mommsen Theodor, *The history of Rome*, trans. William Dickson. vol. 4. New York: Charles Scribner's Sons, 1895.
115. Morris Ian, *Burial and ancient society: the rise of the greek city-state*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
116. Morris Ian, *The Early Polis as City and State*. London: Routledge, 1991. doi: [10.4324/9780203418703](https://doi.org/10.4324/9780203418703).

117. Nicolet Claude, *Le métier de citoyen dans la Rome républicaine*. Paris: Éditions Gallimard, 1976.
118. Oliynyk Mykola and Strelbycka Svitlana, «Supplementum 107 BCE in Context of Ancient Rome Army Transformation», *Eminak: Scientific Quarterly Journal* 45, no. 1 (2024): 144–62.
119. Opreș Ioan, Matei-Popescu Florian and Ovidiu Țentea, *The danube limes in Romania*. Bucharest: Mega Publishing House, 2025.
120. Panaite Adina, «Roman roads in Moesia inferior: archaeological and epigraphical evidence», in (*Limes XXII: proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies*. Sofia, 08.09.2015), 321–30.
121. Parissaki Maria-Gabriella, *Thrakika Zetemata II: aspects of the roman province of Thrace*. Athens: National Hellenic Research Foundation, 2013.
122. Passerini Alfredo, «Il testo dei decreti di Smirne», *Athenaeum*, no. 15 (1937): 252-283.
123. Perkins Judith, *Roman Imperial Identities in the Early Christian Era* London: Routledge, 1997.
124. Poitras Geoffrey and Willeboordse Frederick. «The *societas publicanorum* and corporate personality in roman private law», *Business History* 61, no. 1 (2019): 1055–78. doi: [10.1080/00076791.2019.1656719](https://doi.org/10.1080/00076791.2019.1656719).
125. Pop Ioan-Aurel, *Istoria, adevărul și miturile (note de lectură)*. București: Editura Enciclopedică, 2014.
126. Pukhovets Dmytro, «Agentes in Rebus in Roman Empire of the 4th – 5th Centuries CE», *Eminak: Scientific Quarterly Journal*. no. 40. (2022): 23-37
127. Rizakis Athanasios and Francesco Camia, *Pathways to power: civic elites in the eastern part of the Roman empire*. Athens: Scuola Archeologica Italiana di Atene, 2008.
128. Shackleton Bailey, *Onomasticon to Cicero's Letters*. Stuttgart and Leipzig: Teubner, 1995.

129. Sherk Robert, *The Legates of Galatia from Augustus to Diocletian*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1951.
130. Starr Chester, *The Roman Imperial Navy: 31 B.C. – A.D. 324*. New York: Cornell University Press, 1941.
131. Tenney Frank, «Roman Census Statistics from 508 to 225 B.C.», *American Journal of Philology* 51, no. 4 (1930): 313–24.
132. Tok Emine, «Roman architecture in Pontus: the transformation of Amaseia into a provincial capital», *Journal of Pontic Archaeology*, no. 12 (2018): 45–62.
133. UNESCO World Heritage Centre, *Frontiers of the Roman Empire – Dacia* URL: <https://whc.unesco.org/en/list/1718>. Date accessed: 14.11.2024.
134. Wallon Henri, *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*. Aalen: Scientia Verlag, 1974.
135. Аблялімова Ельміра, Яшний Денис, Андреюк Євген, Бусол Костянтин, Коваль Дарія та Левада Максим. *Стан об'єктів культурної спадщини в окупованому Криму (2014–2019)*. Київ: Кримський інститут стратегічних досліджень, 2019.
136. Андреев Віталій та Лукашенко Аліса, «Античність як «своя» доба. Цивілізаційна самотність крізь призму «теорії епох» В. Петрова», *Консенсус*, no 4 (2026): 19–29.
137. Бандровський Олександр, «Дунайські племена та їх роль в зовнішній політиці Римської імперії в добу правління Августа та Тиберія», *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія* 28, no. 1 (2012): 30–43.
138. Бандровський Олександр, «Зовнішня політика Римської імперії в Карпатському регіоні в добу правління імператорів Юліїв — Клавдіїв», *Carpatica — Карпатика: давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу* no. 34 (2006): 76–90.
139. Баукова Анастасія, «Боги-цілителі як символ незалежності грецьких міст римської провінції Азія», *Науковий щорічник «Історія релігій в*

- Україні». 2023. Том 1 № 33. С.32-42. DOI: 10.33294/2523-4234-2023-33-1-32-42
140. Баукова Анастасія, «Місце і роль островів західного узбережжя Малої Азії в історії та економіці Північного Причорномор'я і Середземномор'я в античну добу», *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2024. №28. С.91-98; DOI 10.33402/mdapv.2024-28-91-98
141. Бріцці Джованні, Великі заморські завоювання. *Історія європейської цивілізації*. Рим, за ред. Умберто Еко, пер. з іт. Л. Ципоренко та ін. Харків: Фоліо, 2017, 74-82.
142. Бріцці Джованні, Занепад Республіки. *Історія європейської цивілізації*. Рим, за ред. Умберто Еко, пер. з іт. Л. Ципоренко та ін. Харків: Фоліо, 2017, 82-87.
143. Вейцківський Іван, *Зовнішня політика країн Західного Середземномор'я в 264–219 рр. до н. е.* Львів: Видавництво Львівського університету, 1959.
144. Голованов Сергій, «Шляхи трансформації античної держави Стародавньої Греції в умовах кризи полісної системи», *Człowiek w historii vs historia człowieka* (2021): 5–16.
145. Джанкула де Сантктіс. Релігійний простір. *Історія європейської цивілізації*. Рим, за ред. Умберто Еко, пер. з іт. Л. Ципоренко та ін. Харків: Фоліо, 2017, 478-482.
146. Дзиговський Александр и Сапожников Игорь, «Древние оборонительные сооружения переправы через Дунай у озера Картал», *Археологія і давня історія України* 26, по. 1 (2018): 177–89.
147. Заболотська Ольга, «Росіяни пошкодили Херсонес Таврійський, звівши на його території новобуд», *Суспільне Культура*, 27 червня 2024. URL: <https://suspilne.media/culture/777253-rosiani-povnistu-znisili-hersones-tavrijskij-na-jogo-misci-zveli-novobud/>.

148. Зубар Віталій, «Ще раз про етнічний склад населення Ольвії в перших століттях н. е.» *Археологія*, no. 4 (1996): 127–35.
149. Зубарь Виталий, *Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. — первая половина VI в.)*. Киев: Институт археологии НАН Украины, 1998.
150. *Історія цивілізації. Україна: від кіммерійців до Русі (X ст. до н. е. – IX ст.)*. упоряд. Михайло Відейко. vol. 1. Харків: Фоліо, 2019.
151. Карышковский Петр П. и Клейман Исаак., *Древний город Тира: Историко-археологический очерк* (Киев: Наукова думка, 1985), 94.
152. Козленко Роман, «Римські форти на території Ольвійської держави». *Археологія*, no 2. (2016): 78–87.
153. Колесников Костянтин, «Римська військова присутність, гарнізон Херсонеса та особливості міжнародно-правового статусу міста в IV–V ст.», *Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник*, no. 11 (2016): 61–68.
154. Крисін Георгій, «Археологічні дослідження берегів нижньої течії р. Інгульця (коротке звітження)» *Літопис Музею*, no. 9 (1929): 10–21.
155. Кучма Роман, ««Пóλις», «civitas» чи «res publica»? Проблема інтерпретації природи античної римської держави у наукових працях», *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*, no. 29 (2024): 70–80. doi: [10.32589/2412-9321.29.2024.301786](https://doi.org/10.32589/2412-9321.29.2024.301786)
156. Кучма Роман, «Patria est ubicumque est bene: нобілітет у союзницькій війні (90–87 pp. до Р. Х.). Інтеграція італіків у римську громадянську общину», *«Z tarczą albo na tarczę»: wojny w historii cywilizacji światowej*, (2022): 60-64.
157. Кучма Роман, «До проблеми визначення межі впливу Римської держави у регіоні Понту Евксинського». *Proceedings of the XXIII International Scientific and Practical Conference, Seville, June 10–13, 2025*, 76–78.

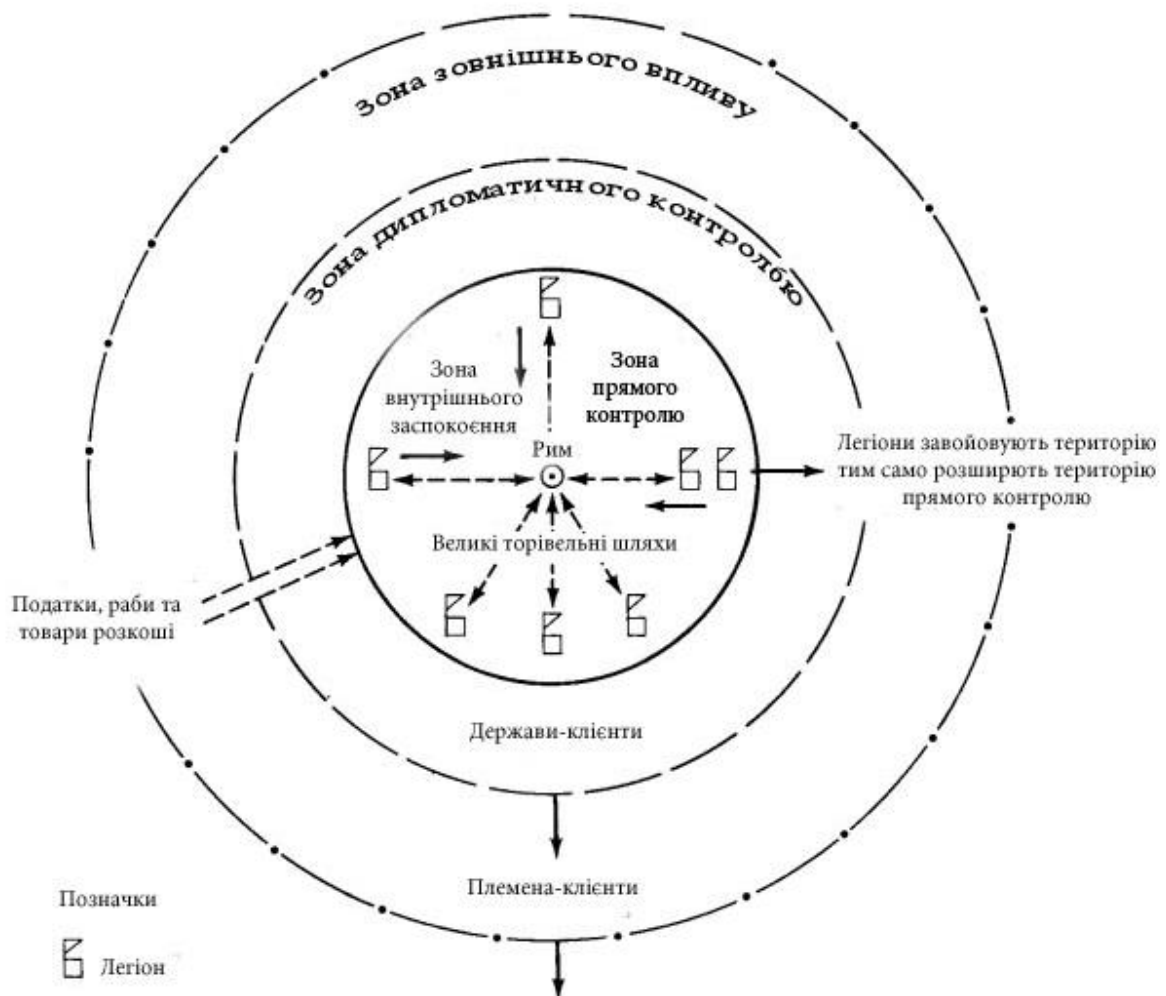
158. Кучма Роман, «Еволюція міжособистісних стосунків тріумвірів (на тлі зміни політичної ситуації в римській республіці I ст. до н. е.)» *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość*, (2019): 58-63.
159. Кучма Роман, «Інтеграція держав Еллади та Понту Евксинського до складу Римської Республіки (III–II ст. до Р. Х.)», *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія* 15, no. 42 (2025): 42–49. doi: [10.34079/2518-1521-2025-15-42-42-49](https://doi.org/10.34079/2518-1521-2025-15-42-42-49)
160. Кучма Роман, «Проблема інтерпретації природи античної римської держави у античних працях». *Modern Strategies of Global Scientific Solutions: Proceedings of the V International Scientific and Practical Conference Stockholm: International Scientific Unity*, 2023. December 27–29, 2023, 129–32.
161. Кучма Роман, «Система державного управління Римської республіки під час руйнації полісної структури.», *Człowiek w historii vs historia człowieka*, (2021): 16-21.
162. Литовченко Сергій, «Царські роки» Тиграна II Великого. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. no. 65 (2024): 10-35. <https://doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-01>
163. Литовченко Сергій, Мала Вірменія у першій половині II ст. до н. е.: забута держава. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. no. 58. (2025): 205–214. <http://dx.doi.org/10.30970/his.2025.58.13698>
164. Мак-Ніл Вільям, *Піднесення Заходу. Історія людської спільноти*, пер. Олександр Волинський, Андрій Галушка та ін. Київ: Ніка-Центр, 2011.
165. Мартемьянов Алексей, *Ветераны римской армии — магистраты и жрецы в Нижней Мезии: монография*, ред. Литовченко Сергей. Харьков: Контраст, 2021.

166. Нетушил Иван, *Очерк римских государственных древностей: в 2. томах Т.1. устройство Рима до Августа : монография*, ред. Посохов Сергей, Сергеев Иван, Токарев Андрей. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2014.
167. Нечипоренко Валерій, «Римські військові табори на території Північного Причорномор'я», *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи: Збірник матеріалів X Всеукраїнської студентської археологічної конференції, Кам'янець-Подільський 19–21.05.(2021): 73–77.*
168. Олійник Микола, «Внесок Гая Марія у професіоналізацію римського війська», *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, по.38. (2016): 191–218.
169. Олійник Микола, «Особливості теоретичного навчання давньоримських військових», *Вісник Книжкової палати*, по. 9 (2025): 41–47.
170. Олійник Микола, «Проблема професійності та реформи у війську Стародавнього Риму в 1-й пол. I ст. до н. е.» *Військово-науковий вісник*, по. 39 (2023): 154–70.
171. Пількевич Андрій, «Ветеранські колонії Августа: у пошуках форм та альтернатив.» *Гілея: науковий вісник*, по. 91 (2014): 187–91.
172. Прешенді Франческа, Вірити та пояснювати. *Історія європейської цивілізації. Рим*, за ред. Умберто Еко, пер. з іт. Л. Ципоренко та ін. Харків: Фоліо, 2017, 491-495.
173. Пуховець Дмитро, «Система суффрагія в Римській імперії IV – першої половини VI століть». *Старожитності Лукомор'я*, по. 2 (2022): 42-55.
174. Пуховець Дмитро, Пропаганда у творчості Клавдія Клавдіана на прикладі In Eutropium. *Старожитності Лукомор'я*. по. 4 (2025): 18-36. DOI: 10.33782/2708-4116.2025.4.367;

175. Пуччі Джузеппе, «Жити та помирати серед міфів». *Історія європейської цивілізації. Рим*, за ред. Умберто Еко, пер. з іт. Л. Ципоренко та ін. Харків: Фоліо, 2017, 708-712.
176. Сергєєв Іван, *Державні установи давніх римлян: пізня Республіка та рання Імперія: матеріали до спецкурсу*. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2022.
177. Сон Наталя, «Римские имена в просопографии Ольвии». *Археологія і давня історія України*, по. 1 (34) (2020): 22–30.
178. Сон Наталя, *Тира римського часу*. Київ: Наукова думка, 1993.
179. Сон Наталя, «Римська військова присутність в античних державах Північного Причорномор'я», *Військово-історичний альманах*, по. 2 (2001): 114–21.
180. Ставнюк Віктор, «Становлення та еволюція афінського поліса (від занепаду ахейської цивілізації до реформ Ефіальта і Перікла)» (дис. докт. іст. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2006).
181. Ставнюк Віктор, *Становлення афінського поліса*. Київ: Аквілон-Плюс, 2005.
182. Токарев Андрей, «Несколько замечаний о понятии res publica в сочинениях Цицерона», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія*, по. 56.(2019): 37–44.
183. Феці Лука, Від сходження Сулли до змови Катиліни. *Історія європейської цивілізації. Рим*, за ред. Умберто Еко, пер. з іт. Л. Ципоренко та ін. Харків: Фоліо, 2017, 99-105.

ДОДАТКИ ДОДАТОК А

Римська територіальна імперія. «Імперія домінування»

Джерело: Mann, M.. *The Sources of Social Power*. Vol. 1, *A History of Power from the Beginning to AD 1760*. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 227.

ДОДАТОК Б.1

«Кордони Римської імперії»

Джерело: <https://www.deutsche-limeskommission.de/en/downloads/maps/>

Дата звернення: 14.11.2024

ДОДАТОК Б.2

Дунайський лімес – оглядова карта (від Баварії до Чорного моря) та регіональна карти Дунайського лімесу в Австрії

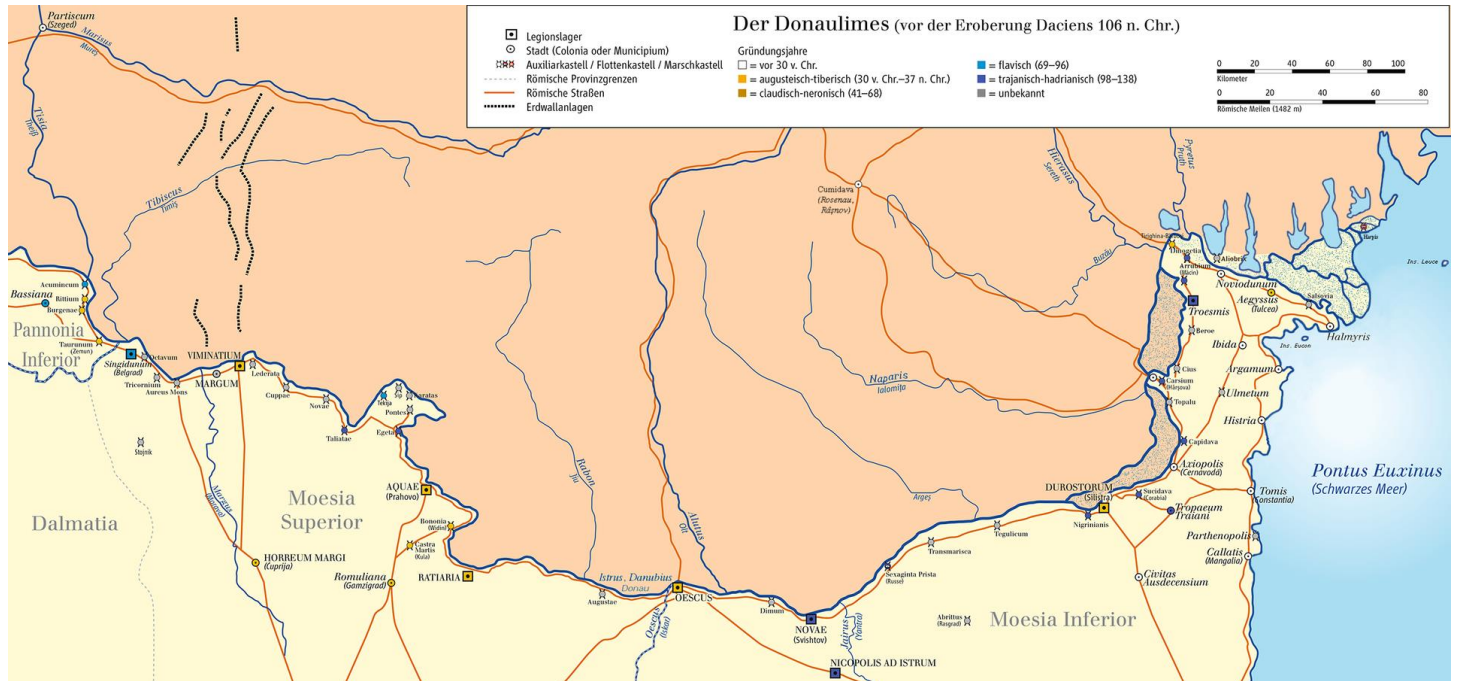

Джерело: <https://www.deutsche-limeskommission.de/en/downloads/maps/>

Дата звернення: 14.11.2024

ДОДАТОК Б.3

32 пам'ятки римського кордону Дунаю в Болгарії спільно з Румунією, Сербією та Хорватією які подали заявки на отримання статусу всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

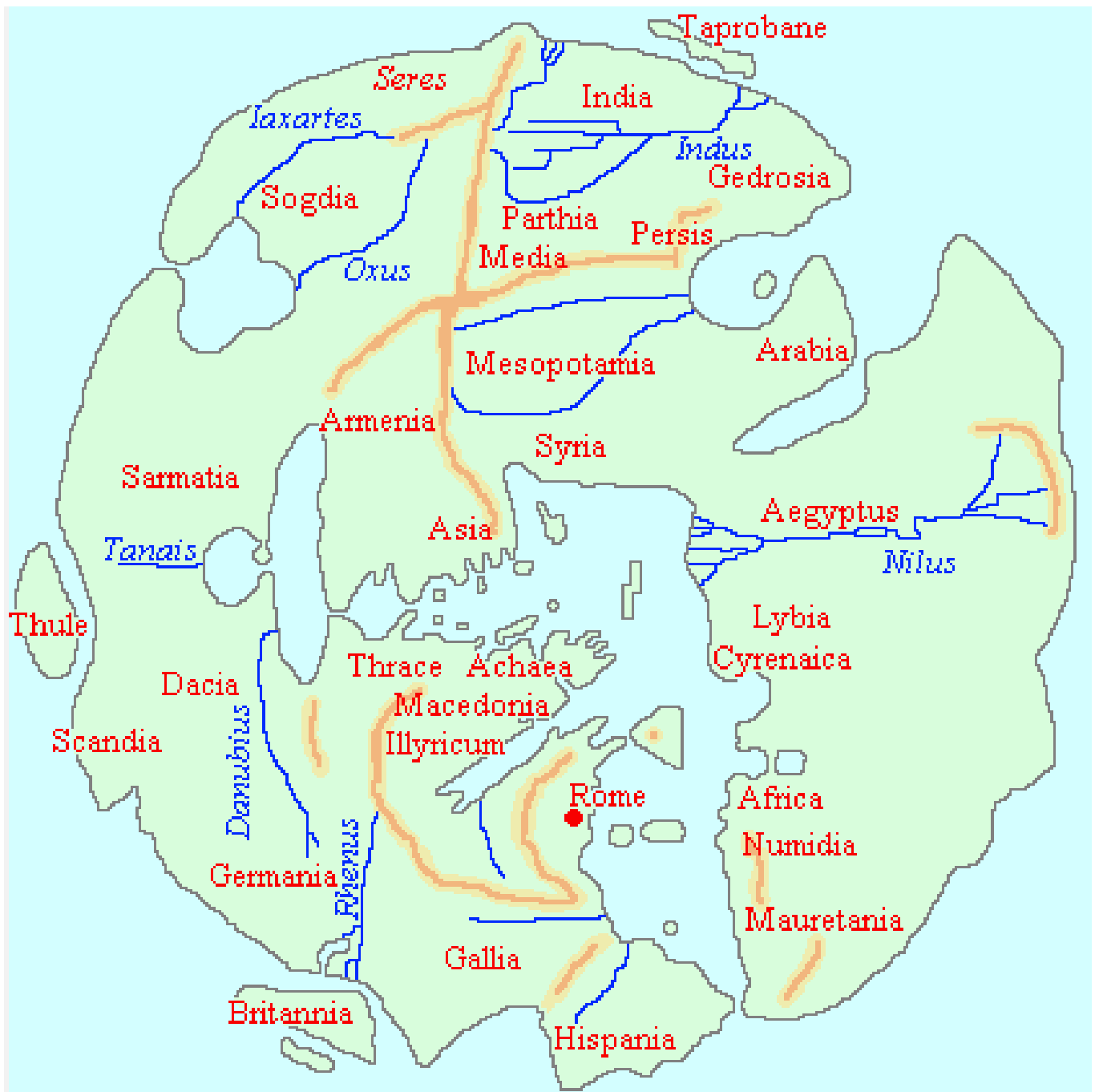

Джерело: <https://archaeologyinbulgaria.com/2021/03/31/32-of-bulgarias-roman-frontier-danube-sites-to-bid-for-unesco-world-heritage-status-in-joint-endeavor-with-romania-serbia-croatia/#:~:text=The%20Danubian%20Limes%20or%20Danube%20Limes%20refers,Slovakia%2C%20Hungary%2C%20Croatia%2C%20Serbia%2C%20Bulgaria%2C%20and%20Romania.>

Дата звернення: 04.01.2025

ДОДАТОК В

Карта світу з портика Марка Віпсанія Агріппи

Джерело : <https://www.livius.org/pictures/a/maps/agrippa-s-world-map/>

Дата звернення: 12.01.2025

ДОДАТОК Г

Римська республіка та держави-клієнти станом на 145 р. до Р.Х.

Джерело: власна розробка автора

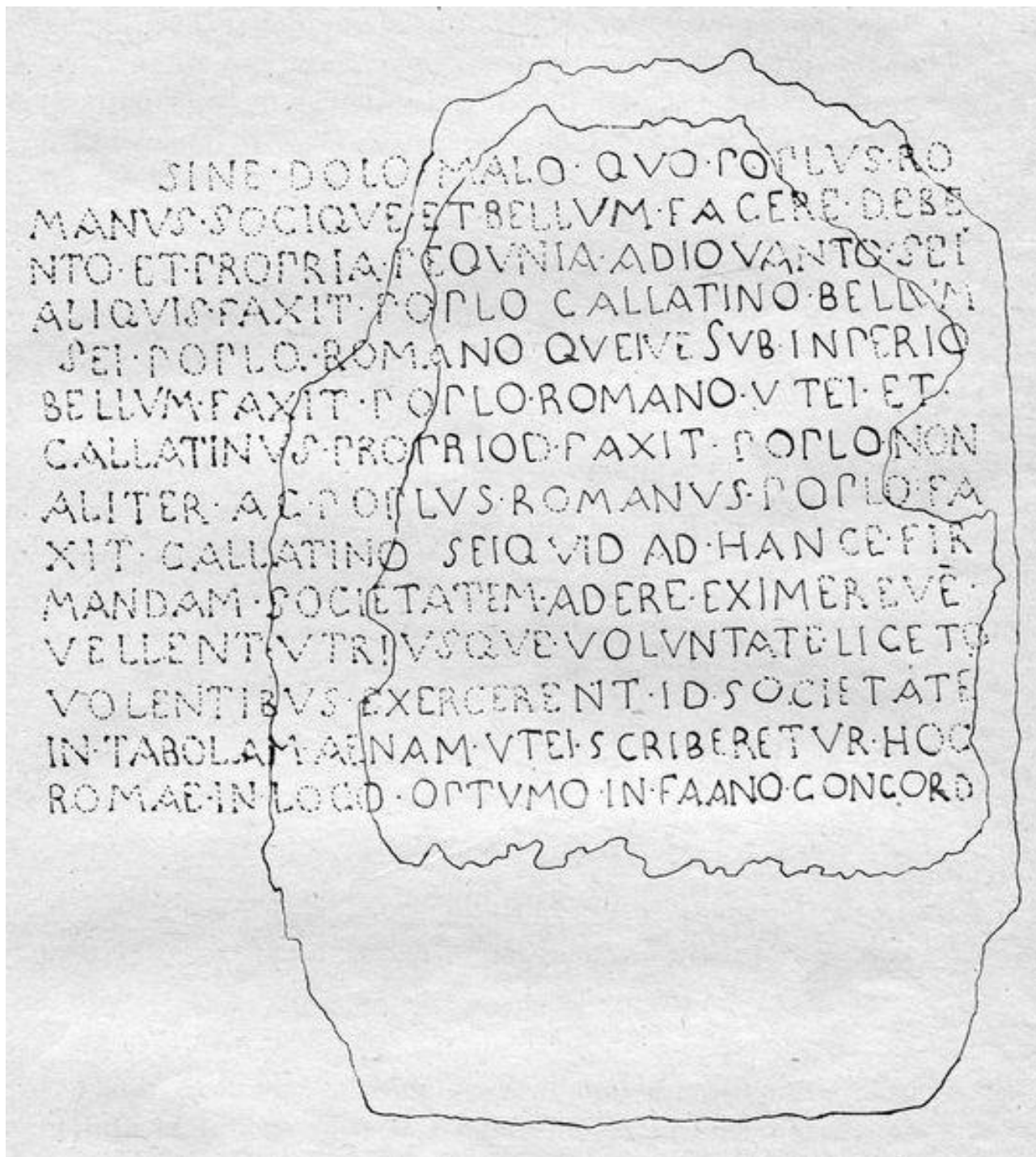
ДОДАТОК Д

Частина союзного договору між Римом і Каллатідою на західному узбережжі Чорного моря. На камені, знайденому на місці стародавнього міста.

SINE DOLO/MALO QVO OLVS ROMANUS SOCIQVETBELLVM FACERE DEBE NTO-ET-PROPRIACOVNIA ADIO VANTOSEI ALIQVISTAXIT POPLO CALLATINO BELIV PEI POPLO ROMANO QUEIVE SUB INTERIO BELLVM FAXIT TOPLO ROMANO-V TEI ET CALLATIN VS PROPRIOD PAXIT POPLONON ALITER ACTOFLVS ROMANVS POPIOFA XIT CALLATINO SEIQ VID AD HAN CEFIR MANDAM SOCIETATEM ADERE EXIMEREVE VELLENT VTRI VSQVE VOLUNTATE LICE T VOLENTIBVS EXERCERENT ID SOCIETATE TABOLAMANAM VTEISCRIBERETUR HOC ROMACIN LOOD-OrTVMO IN FAANO CONCORD IN.

...Не буде визнано правильним, щоб народ Риму дозволяв особам, які є ворогами або недружніми до народу Каллатиси, проходити через території, що належать римлянам або римським підданим, з неправомірним наміром, щоб вони могли розпочати війну проти народу Каллатиси або народів, які будуть їхніми підданими; також римляни, з неправомірним наміром, шляхом вираження публічної волі, не повинні допомагати таким ворогам зброєю чи грошима... Якщо хтось розпочав війну проти народу Каллатиси; і так само, якщо хтось розпочав війну проти народу Риму або проти тих, хто буде йому підвладний: - народ Риму та народ Каллатиси повинні надавати один одному відповідну допомогу в ті часи, коли хтось вперше розпочне війну проти народу Каллатиси або народу Риму; народ Риму та народ Каллатиси діють тут так, як це буде дозволено, згідно з договорами, як народу Риму, так і народу Каллатиси. Якщо будь-яка зі сторін бажає додати щось до цих умов союзу або вилучити щось з цих умов шляхом волевиявлення обох сторін, то такі зміни, яких вони бажають, шляхом публічного формулювання політики та спільного волевиявлення, будуть дозволені; і все, що вони додадуть до умов союзу, буде правомірно додано, а все, що вони вилучать з них, буде

правомірно вилучено... щоб цей договір був написаний на бронзовій табличці; і щоб один такий примірник був закріплений у Римі на Капітолії у найкращому можливому місці в Храмі Згоди, а другий - у Каллатіді.

Переклад за: CIL 1².2676

Режим доступу: <https://www.attalus.org/docs/cil/laws.html#2676>

των καὶ μηδὲν ἐναντίον αὐτοῖς πρασσόν-
των. εὐορκοῦντι μὲν εὖ εἴη, ἐπιорκοῦντι δὲ τὰ-
ναντία. ὁ δὲ ὄρκος οὗτος συνετελέσθη ἐν
30 τῷ ἐβδόμῳ καὶ πεντηκοστῷ καὶ ἑκατοστῷ
ἔτει, μηνὸς Δαισίου, καθὼς βασιλεὺς Φαρνάκ[ης]
ἄγει.

[— — — — — але]

1 [спільно охоронятимемо його цар]ство
[наскільки можливо, доки він залишаєть]ся в тій до [нас]
[дружбі, і до Ри]млян дружбу зберіга-
[є і нічо]го всупереч їм не вчи-
5 [няє;] тим, хто вірний клятві, хай буде благо, а тим, хто порушує —
[нав]паки. Ця клятва була звер-
[ше]на п'ятнадцятого числа місяця Гераклія,
за царювання Аполлодора, сина Герогі-
та, при секретарі Геродоті, сині Геро-
10 дота. ——— Клятва, яку склав цар Фарнак,
коли послами до нього були Матрій та Геракл[ій]:
Клянуся Зевсом, Землею, Сонцем, богами Олімпійськими всіма
і всіма богинями: буду другом херсонеситам за-
вжди, і якщо навколишні варвари підуть війною
15 на Херсонес або на ту, що підвладна херсоне-
ситам, область, або кривдитимуть херсонеситів, і вони за-
кличуть мене, допоможу їм, наскільки матиму мож-
ливість, і не буду чинити підступів проти херсонеситів жодним
чином, ні війною не піду на Херсонес, ні
20 зброї проти херсонеситів не підніму, ні вчиню
проти херсонеситів того, що має зашкодити
народу херсонеситів, але спільно

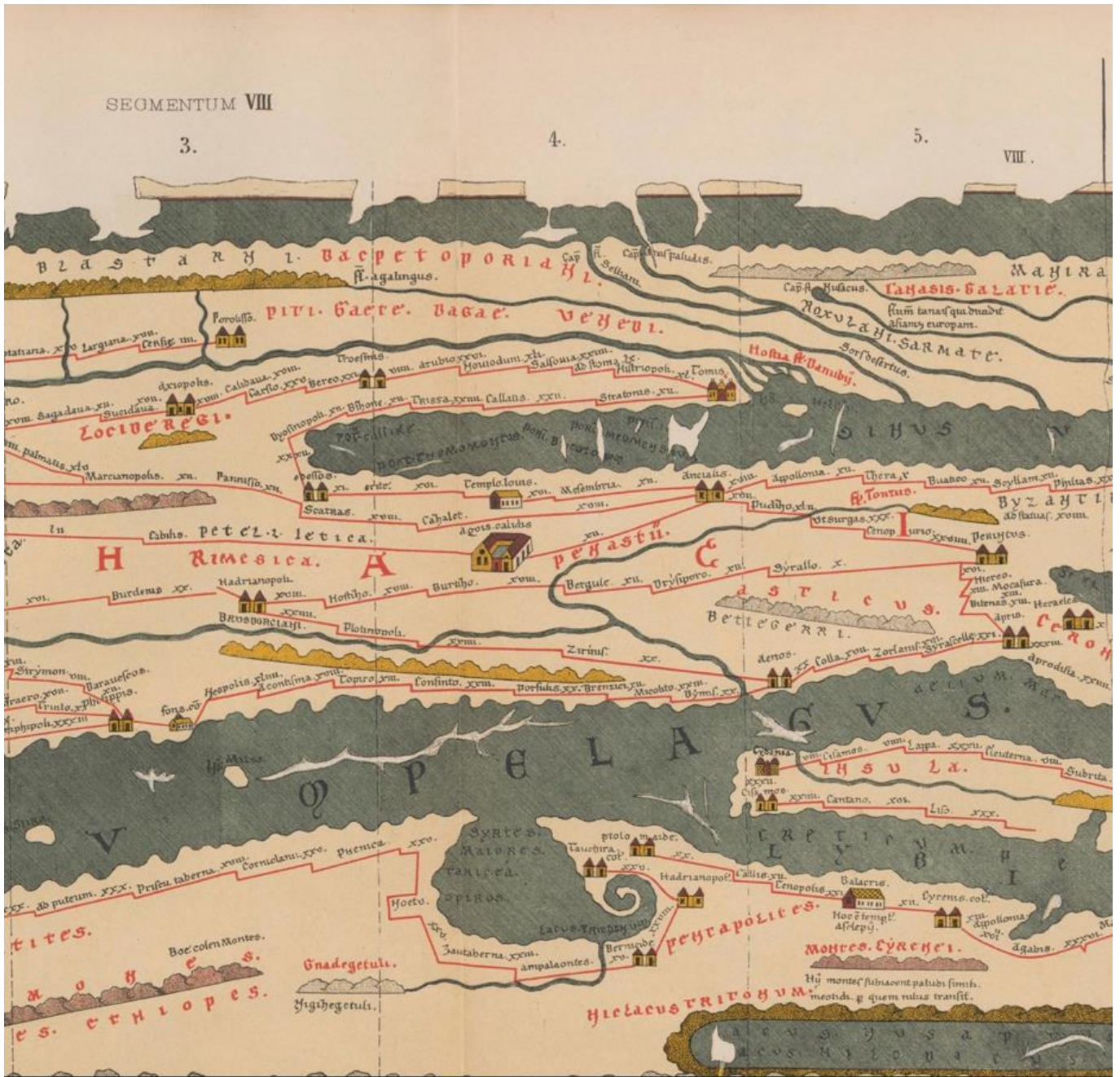
охоронятиму демократію наскільки
можливо, доки вони залишаються у друж-
25 бі зі мною і таку саму клятву складуть,
і дружбу з римлянами охороняти-
муть, і нічого всупереч їм не вчинятимуть. Тому, хто дотримується клятви —
хай буде благо, а тому, хто порушує — на-
впаки. Ця клятва була звершена у
30 сто п'ятдесят сьомому
році, місяця Дасія, за літочисленням, яке цар Фарнак
веде.

Джерело: <https://epigraphy.packhum.org/text/184597>

Дата звернення: 13.08.2025

ДОДАТОК Ж

Певтингерова таблица. Фрагмент VIII. 3-5

Джерело: <https://web.archive.org/web/20171027005455/https://www.tabula-peutingiana.de/index.html> Дата звернення 06.04.2024

ДОДАТОК И

СЛОВНИК ЛАТИНСЬКИХ ТА ГРЕЦЬКИХ ТЕРМІНІВ

Actio – (лат.) судовий позов;

Ager privatus – (лат.) приватні землі;

Ager publicus – (лат.) общинні землі;

Ager religion – (лат.) землі, що використовувались на потреби культу;

Argentarium – (лат.) "срібний", прізвисько батька Гая Октавія;

Auxilium – (лат.) допоміжне військо з не громадян у римській армії;

Castrum – (лат.) військовий римський табір;

Civitas – (лат.) сукупність громадян, що становлять політично організовану спільноту;

Cliens – (лат.) вільний громадянин, який добровільно перебував у стані спадкової залежності від патрона в обмін на юридичний, економічний та соціальний захист;

Decima – (лат.) податок з сільського господарства у формі десятини;

Divide et impera – римська максима "розділяй та володарюй";

Equites illustres – (лат.) молода генерація вершників, що були синами сенаторів та утримували коня наданого від держави;

Equites splendidi – (лат.) найбільш багаті представники вершників, що мали змогу утримувати коня самостійно;

Foederatae – (лат.) статус, що надавався поселенню, котре звільнялось від податків та у рідкісних випадках могли отримати римське громадянство;

Frumentarius – відповідальний за постачання провізії до війська;

Homō novus – (лат.) нові неімениті люди у політиці з нижчих прошарків суспільства;

Imperium – (лат.) уся повнота державної та військової влади;

Imperium extra ordinem – (лат.) надзвичайні повноваження на використання імперіуму;

Legatus pro praetore – (лат.) намісник імператора з числа легатів, що здійснював контроль провінцією на рівні пропретора;

Lex – (лат.) закон;

Magister societatis – (лат.) керівник або голови приватної корпорації *societates publicanorum*;

Magistratus curules – (лат.) позначення державних службовців, що виконували свої обов'язки сидячи на спеціальному курульному кріслі. До них належали: консули, диктатори, претори, децемвіри та едили;

Mores maiorum – (лат.) сукупність неписаних морально-етичних традицій та звичаїв предків у римлян;

Nobilitas – (лат.) представники патриціансько-плебейських родин чиї предки займали державні посади на рівні не нижче курульних магістратів;

Optimates – (лат.) соціальний прошарок політичного угруповання, що репрезентувало інтереси сенатської аристократії та були спрямовані на збереження провідної ролі сенату в системі державного управління;

Ordo centurionum – (лат.) стан центуріонів;

Ordo equester – (лат.) стан вершників;

Ordo senatores – (лат.) стан senatorів;

Patrones – (лат.) представники панівного стану які брали під свій захист та опіку менш заможних або політично слабших громадян, міста чи громади;

Pignoris capio –(лат.) арешт застави;

Pomerium – (лат.) священний кордон міста Рим;

Populares – (лат.) прошарок пізньореспубліканської політичної еліти, що апелювала до домінування народних зборів та плебейського трибунату, як головного інструменту політичної боротьби;

Portoria – (лат.) портове мито;

Praetor peregrinus – (лат.) претор по справам чужинців;

Proscriptio – (лат.) репресії проти противників режиму, що полягали у їх вбивстві та конфіскації їх майна;

Provincia – (лат.) завойована територія поза межами апеннінського півострова якою керував римський намісник;

Res publica – (лат.) політичний устрій, що існував у Римі після вигнання царів у 510 р. до Р.Х., що характеризується виборністю, тимчасовістю та колегіальністю влади;

Secessio – (лат.) відокремлення плебеїв від общини Риму в якості протесту проти патриціїв та їх привілейованого становища;

Societates publicanorum – (лат.) представники вершників об'єднані у колегію для виконання державних контрактів;

Socii – (лат.) поселення, що мали почесний статус «союзника Риму». Вони зберігали самоуправління, проте були зобов'язані надавати військову допомогу (в якості допоміжних військ) та сплачувати данину за визначеним договором;

Tribuni militum consulari potestate – (лат.) військовий трибун з консульськими повноваженнями;

Tributum – (лат.) надзвичайний податок;

Urbs – (лат.) місто;

Vectigalia – (лат.) ординарний (звичайний) податок;

Vir bonum – (лат.) добрий чоловік; ідеальний образ римського громадянина у часи республіки;

ἀρίστων ἰππέων – (грецк.) грецький еквівалент equites splendidi у значенні найбільш багатих представників вершників, що мали змогу утримувати коня самостійно;

Πόλις – (грецк.) громадянський колектив, що об'єднаний контролем земельних ресурсів та ґрунтується на стійких взаємозв'язках між представниками общини;

Σεβαστόγνωστος – (грецк.) «відомий імператору»;

Συνέδριον – (грецк.) колегія senatorів у Македонії сформована за римським принципом;

Συνοικισμός – (грецк.) об'єднання кількох окремих громад у общину навколо спільного міського центру;

Φιλίαν – (грецк.) дружба;

Φιλόκαισαρ – (грецк.) той хто любить цезаря;

Φιλωρόμαιος – (грецк.) той хто любить римлян;